

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET

Katarina M. Mitrović

FENOMEN „PRODUŽENE MLADOSTI“ U
BEOGRADU: ETNOLOŠKO – ANTROPOLOŠKA
ANALIZA

doktorska disertacija

Beograd, 2021.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Katarina M. Mitrović

THE PHENOMENON OF “EXTENDED YOUTH”
IN BELGRADE: ETHNOLOGICAL AND
ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2021

Mentor:

dr Aleksandar Bošković, redovni profesor, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Članovi komisije:

dr Miloš Milenković, redovni profesor, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

dr Ivana Gačanović, docent i naučni saradnik, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

dr Suzana Ignjatović, viši naučni saradnik, Institut društvenih nauka

Datum odbrane doktorske disertacije:

Mojim roditeljima

Reči zahvalnosti

Istraživački proces i postupak pisanja, iako deluje kao usamljen i samotnjački posao, nikada nije u potpunosti individualan čin. Proces istraživanja, u slučaju moje doktorske disertacije, činili su mnogi ljudi koji su pomogli svojim savetima, sugestijama, motivišućim porukama, toplim rečima, tihom podrškom ili društvom koje je u momentima bilo spasonosno. Na tome sam im neizmerno zahvalna.

Pre svega, zahvaljujem se svim kolegama i koleginicama sa Odeljenja za etnologiju i antropologiju na znanju koje su mi tokom studija preneli, kao i na nesebičnoj podršci i poverenju u zajedničkom radu. Posebnu zahvalnost upućujem svom mentoru, prof. dr Aleksandru Boškoviću, na rečima podrške i ohrabrenja, na praktičnim savetima i ukazivanju na krajnji cilj. Veliko hvala i dr Suzani Ignjatović koja je mom radu pristupila sa ogromnim iskustvom i poznavanjem teme, dajući izvrsne smernice i sugestije koje su ga učinile kvalitetnijim. Zahvalnost dugujem i prof. dr Mariji Brujić i doc. dr Mladenu Stajiću na pomoći oko posebnih poglavlja disertacije i čeličnom strpljenju u čekanju dogovorenih rukopisa. Takođe, veliko hvala doc. dr Ivani Gačanović koja me je tokom pisanja bodrila, nudeći svoju pomoć, te sa mnom prolazeći kroz tekst u nastajanju. Značajnu podršku pružila mi je i prof. dr Natalia Koutsougera sa Panteion univerziteta, sa kojom sam tokom studijskog boravka u Atini radila na razvijanju teme i preciziranju upitnika. Želim da se naročito zahvalim i prof. dr Milošu Milenkoviću čijem sam se uputstvu za preživljavanje doktorata nebrojeno puta vraćala, a koji mi je pružio ogromnu praktičnu pomoć konstruktivnim komentarima i sugestijama. Konačno, veliko hvala mojoj koleginici i prijateljici Ani Dajić koja je prva antropološkinja koju sam upoznala, a koja me je pre deset godina uvela u salu 508 Filozofskog fakulteta da procenim da li bi mi se studiranje etnologije i antropologije dopalo. Uz njenu prijateljsku podršku i administrativnu pomoć izgurala sam do kraja proces pripreme i predaje doktorske disertacije.

Posebnu zahvalnost upućujem ispitanicama i ispitanicima koji su odvojili vreme za razgovor, pustivši me fizički i narativno u kutke svojih privatnih i porodičnih života. Bez njih ovaj rad ne bi bio moguć. Njihova zainteresovanost za temu, želja da učestvuju, motivacija da ponekad pošalju dodatne komentare ili pitaju kako napreduje doktorat, obogatili su proces istraživanja dajući mi dodatni smisao. Veliku podršku tokom doktorskih studija pružili su i moji prijatelji koji su strpljivo

slušali o istraživanju, sa mnom promišljali ideje i koncepte, radoznalo preporučivali svoje poznanike kao informante, rado delili zanimljivosti iz svojih porodičnih života i znalački uvek umeli da prepoznaju najbolje načine za druženje i relaksaciju. Neizmernu zahvalnost dugujem mom Peci, koji je u pravim trenucima u moj život unosio mir, humor, vedar duh i reči podsticaja.

Naposletku, najveće hvala mojoj porodici koja je verovala u mene kada sam najmanje verovala u sebe, a kada mi je ideja o odustajanju bila miljama bliža od bilo kakve naznake kraja procesa. Hvala mojoj sestri Mini koja je slušala o ovoj disertaciji više nego bilo ko drugi, koja me je bodrila, hrabrila i na najkreativnije načine podržavala tokom čitavog školovanja. Hvala mom bratu Aleksi koji je unosio optimizam i slavljenički ton u proces rada na doktoratu, trudeći se da uvek bude upućen u njegov tok. Hvala mojim roditeljima čije su reči uvek dopirale do same srži moje vere u pozitivan ishod svega što sam u životu pokušala.

Fenomen „produžene mladosti“ u Beogradu: etnološko – antropološka analiza

Sažetak: Predmet ove doktorske disertacije je analiza fenomena „produžene mladosti“ u Beogradu. Ovaj fenomen podrazumeva „produženu“ tranziciju u odraslost, finansijsku, stambenu i drugu zavisnost mladih ljudi u roditeljskom domu. Njegovoj analizi u ovom radu pristupa se iz antropološke perspektive, pre svega utvrđivanjem kulturnih predstava vezanih za vreme i životni tok, prostor, domaćinstvo, emocije i brigu u porodici, kao i poziciju „drugih“ mladih. Osnovna pretpostavka u radu je da je fenomen „produžene mladosti“, osim ekonomskom i političkom situacijom, uslovljen i „kulturnom logikom“ proučavanog sociokulturnog konteksta. Shodno tome, cilj doktorske disertacije je da ukaže na kulturna značenja i kulturne predstave povezane sa shvatanjem mladosti, zavisnosti i zajedničkog života mladih ljudi i njihovih roditelja. Dalje, rad preispituje iznuđenost „produžene mladosti“ ekonomskim i političkim faktorima, nudeći komplementarno objašnjenje uticaja kulturnih predstava na shvatanje zrelog zajedničkog stanovanja kao „dobrog izbora“ u proučavanom kontekstu. Konačno, rad nastoji da dopuni i produbi istraživanja kulturnih predstava o životu i perspektivama mladih u domaćoj antropologiji. Kvalitativni metod i terensko istraživanje, kao i sa tim u vezi sprovedeni dubinski intervjui, za potrebe rada izabrani su kao metod koji će najbolje ukazati na kulturne predstave koje su u vezi sa proučavanim fenomenom. Dobijeni rezultati pokazuju kako učesnici u istraživanju sagledavaju svoje pozicije, anticipiraju perspektive u budućnosti, te na koji način doživljavaju „dobru“ mladost, roditeljstvo, brigu i slično. Rezultati prikazani i interpretirani u ovoj doktorskoj disertaciji potvrđuju osnovnu pretpostavku o uticaju kulturnih predstava na fenomen „produžene mladosti“.

Ključne reči: mladi, produžena mladost, tranzicija u odraslost, Beograd, roditeljstvo, domaćinstvo, briga, liminalnost

Naučna oblast: Etnologija i antropologija

Uža naučna oblast: Kulturna antropologija, Antropologija detinjstva i mladosti, Studije mladih

UDK: 316.7:316.346.32-053.6(497.11)(043.3)

The Phenomenon of “Extended Youth“ in Belgrade: Ethnological and Anthropological Analysis

Abstract: This dissertation analyses of the phenomenon of “extended youth“ in Belgrade. This phenomenon implies “prolonged“ transition to adulthood, financial, residential, and other dependence of young people in their parental homes. This phenomenon is approached from an anthropological perspective, mainly by identifying cultural representation of time, life cycle, space, household, emotions and family care of individuals experiencing “extended youth“, as well as their perspective on “the other” young people (both globally and locally). The main research hypothesis is that the “extended youth“ is, in addition to the economic and political situation, determined by the “cultural logic“ of a particular sociocultural context. Therefore, the aim of this doctoral dissertation is to describe and analyse cultural meanings and cultural representations related to the understanding of the youth, dependance and the coresidency. The present work also examines the extent to which economic and political factors pushed for the “extended youth”, by offering a complementary explanation of the impact of cultural representations on the perception of mature coresidency as a “good choice” in the examined context. Last but not least, the dissertation decisively contributes to research on cultural representations of the life and perspectives of young people in Serbian anthropology. The qualitative method and field research, as well as the in-depth interviews, were chosen for the purposes of the present work as the methods that will most effectively emphasize the cultural representations related to the studied phenomenon. The obtained results present how the research participants perceive their current positions, expect their future to look like, as well as their perception of “good“ youth, parenthood, care etc. The conclusions confirm the main assumption about the influence of cultural representations on the phenomenon of “extended youth“.

Key words: youth, extended youth, transition to adulthood, Belgrade, parenthood, household, care, liminality

Scientific field: Ethnology and Anthropology

Scientific subfield: Cultural Anthropology, Anthropology of Childhood and Youth, Youth Studies

UDC: 316.7:316.346.32-053.6(497.11)(043.3)

Sadržaj

I Uvod	1
II Teorijski okvir	9
II 1. Teorijski pristupi i istraživanja životnih faza i „produžene mladosti“	10
II 1. a) Ko su „mladi“?	13
II 1. b) Linearnost: faze, prelazi i ključni životni događaji	21
II 1. c) Generacije, politika omladine i odrastanja	27
II 2. Teorijski okvir istraživanja prostora i stanovanja	33
II 3. Teorijski okvir istraživanja domaćinstva	39
II 4. Teorijski okvir istraživanja brige i emocija	42
II 5. Komparativna perspektiva istraživanja mladosti „drugih“	46
III Metodološki okvir i terensko istraživanje	49
III 1. Metod	49
III 2. Izbor učesnika u istraživanju	54
III 3. Vodič za intervju i analiza narativa	58
III 4. Etika terenskog istraživanja	61
IV Rezultati terenskog istraživanja	63
IV 1. Vreme u kontekstu životnog toka i „produžene mladosti“	63
IV 1. a) Odrastanje kroz društvene i lične prekretnice	64
IV 1. b) Predstave o mladosti i odraslosti	69
IV 1. c) Analiza rezultata istraživanja vremena i životnog toka	80
IV 2. Antropologija prostora u kontekstu „produžene mladosti“	85
IV 2. a) Grad i kraj: rezultati	88
IV 2. b) Stan i soba: rezultati	96
IV 2. c) Stambeni aranžmani „drugih“ mladih u Beogradu i svetu: rezultati	101
IV 2. d) Analiza rezultata istraživanja: Vreme u prostoru i prostor u vremenu	103
IV 3. Antropologija domaćinstva u kontekstu „produžene mladosti“	109
IV 3. a) Organizacija posla u domaćinstvu: rezultati	109
IV 3. b) Finansijsko održavanje domaćinstva: rezultati	120
IV 3. c) Domaćinstvo i granice privatnosti: rezultati	129

IV 3. d) Analiza rezultata istraživanja domaćinstva	136
IV 4. Antropologija brige i emocija u kontekstu „produžene mladosti“	145
IV 4. a) Ljubav, lako roditeljstvo i dobri ljudi: rezultati	145
IV 4. b) Briga u „produženoj mladosti“: rezultati	149
IV 4. c) Odvajanje: rezultati	151
IV 4. d) Odricanje: rezultati	154
IV 4. e) Analiza rezultata istraživanja brige i emocija u kontekstu „produžene mladosti“	166
IV 5. „Svetski“ i „naši“: mladi u komparativnoj perspektivi	173
IV 5. a) „Spoljašnji drugi“ - mladi sa Zapada: rezultati	174
IV 5. b) „Unutrašnji drugi“ - „svetski, a naši“: rezultati	185
IV 5. c) Analiza rezultata istraživanja „drugih“ mladih	188
V Zaključak	192
Literatura	197
Izvori	211
Prilozi	216
Biografija	226
Izjava o autorstvu	227
Izjava o istovetnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada	228
Izjava o korišćenju	229

I Uvod

Pozicija mladih u Srbiji, njihove perspektive i problemi, česte su teme svakodnevnih razgovora, novinskih tekstova i televizijskih emisija, internet portala, političkih govora, ali i radova društvenih naučnika¹. Postavlja se pitanje kako mladi ljudi žive, kako dolaze do posla, koje su im želje i nadanja, kojim ličnim ciljevima i kakvom društvenom poretku teže. U kontekstu ekonomske i političke situacije u zemlji, ova pitanja se dodatno problematizuju, te su vesti o uspešnim mladim preduzetnicima, briljantnim istraživačima i sposobnim stručnjacima u različitim sferama, često praćene tekstovima o teškom zapošljavanju mladih, boljim poslovnim prilikama van granica granica Srbije, nezadovoljstvom različitim političkim i društvenim problemima². U kontekstu mladih ljudi u Srbiji, nezaobilazne teme su odrastanje, zaposlenje i osamostaljivanje. Izučavanjem ovog aspekta života mladih posvećeno se bave istraživači pri fakultetima i naučnim institutima, istraživački timovi različitih ministarstava³ i projekti nevladinih organizacija. Kada je reč o pristupu odrastanju i osamostaljivanju u Srbiji, ovo temom bavila su se, pre svega, sociološka istraživanja, podrobnije preispitujući, na primer, tempo sticanja nezavisnosti u odnosu na napuštanje roditeljskog doma, sklapanje braka ili kohabitacije, ostvarivanje finansijske nezavisnosti i zaposlenja.

Kao poseban problem izdvojio se fenomen „produžavanja“ i „prolongiranja“ faza životnog toka. Fenomeni prolongiranja prelaska iz jedne ključne životne faze u drugu (Ignjatović 2009, 9) uglavnom se posmatraju u kontekstu postsocijalizma i društveno-političke tranzicije, ekonomske i političke situacije koja se odražava na psihološke, socijalne i ekonomske potrebe u društvu i porodici (Divac 2009, 125). Kao važan faktor navodi se i potreba roditelja da zaštite svoju decu

¹ Videti na primer: Mihailović 2004, Tomanović 2012, Трифуновић 2013.

² Videti na primer: RTS 2018, BBC 2018, Danas 2020a.

³ Ministarstvo koje je u Srbiji prvenstveno zaduženo za mlade je Ministarstvo omladine i sporta, koje čine tri osnovne unutrašnje jedinice: 1) Sektor za omladinu, 2) Sektor za sport, 3) Sektor za međunarodnu saradnju i evropske integracije (Ministarstvo omladine i sporta, b.d.). Međutim, mladima se bave i druga ministarstva pa tako, na primer, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja ima posebne programe namenjene mladim istraživačima, dok Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede obezbeđuje subvencije za mlade poljoprivrednike (Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, b.d.; Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede b.d.). Naravno, postoje i partnerski programi više ministarstava i službi, kakav je na primer program Vlade Srbije „Moja prva plata“ koji sprovodi Nacionalna služba za zapošljavanje uz podršku Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, Ministarstvo finansija, Kancelarija za IT i elektronsku upravu i Privredna komora Srbije, a sa ciljem zapošljavanja mladih i pružanja podrške privredi (Moja prva plata, n.d.).

tokom kriznih društvenih zbivanja, osećaja nesigurnosti i rizika što dovodi do zaustavljanja ili prolongiranja faza u konstruisanju porodice (Milić 2001, 278; Tomanović i Ignjatović 2004, 42-43). Imajući u vidu krize i nemire koje prate politički život u Srbiji poslednjih nekoliko decenija, mnogi ljudi u domaćem kontekstu preoznati su kao „gubitnici tranzicije“, između ostalog i mladi - uglavnom percipirani kao nemoćni da žive životom kojim bi želeli (videti na primer: Mihailović 2004, Divac 2009, Игњатовић 2010, Трифуновић 2013, Trifunović 2014). Usled kriza i društvenih nemira, odnosno političkih i ekonomskih faktora, veliki broj mladih ljudi u Srbiji duže finansijski i stambeno zavisi od svojih roditelja, pri čemu se ova situacija smatra „iznuđenom“ potonjim faktorima. Tranzicija u odraslost smatra se težom i na određeni način „odloženom“ usled prethodnog „produžavanja mladosti“, pa tako trend dužeg ostajanja u porodičnom domu otvara značajna pitanja demografskih promena i promena u organizaciji porodičnog života (Mitchell, Wister and Gee 2002; Cairns 2011; Roberts et. al. 2009). Predmet ovog istraživanja biće upravo „prolongiranje“, odnosno „produžavanje“ faze mladosti. Kako bih pristupila daljem objašnjenju teme, neophodno je odrediti ključne pojmove koji će u radu biti korišćeni.

Fenomen „produžene mladosti“ podrazumeva „produženu“ ekonomsku, finansijsku, stambenu i drugu zavisnost mladih ljudi. On podrazumeva pravnu zrelost, psihološku, socijalnu i političku autonomiju mladih ljudi, koja nije u skladu sa autonomijom u drugim sferama života (Milić 2001, 165; Corijn and Klijsing 2001, 3). Mladost se „produžava“ usled različitih uslova života: dužeg školovanja i kasnijeg dobijanja profesionalnog statusa u pojedinim profesijama (lekari, pravnici, inženjeri), teškoća na tržištu rada, duge potrage za poslom ili nedovoljne zarade, nesigurnosti radnog mesta, osećaja marginalnosti i nedostatka dovoljno jasne perspektive u budućnosti (Milić 2001; Corijn and Klijsing 2001; Honwana 2012). Mladost postaje posebno teška i duga faza liminalnosti, neodređenog čekanja, ili čak drastičnije „zaglavljenosti“, „zakočenosti“ i „nepostajanja“ (Khosravi 2017). Na liminalost i kvalitativnu odliku *međustanja* ukazuju i drugi nazivi koji se koriste kao sinonimi ili kao srodni izrazi i fenomeni pri proučavanju „produžene mladosti“. Takve su, na primer, odrednice „produžena adolescencija“, „post-adolescencija“, „produženo/zrelo zajedničko stanovanje (engl. *prolonged/mature coresidency*)“, „produženo detinjstvo“ ili „odloženo odrastanje“.

Budući da „produžena mladost“ nije isključivo lokalni fenomen, te da se može pratiti i globalno, važno je napomenuti da su „čekanje“, „odlaganje“, kao i mladi akteri kojima se potonje pripisuje,

često određeni i posebnim terminima. Dok se na engleskom govornom području legitimnim i uvrežnim smatra odrednica *young adult* (srp. mlad – odrastao) kojim se označavaju osobe između mladosti i odraslosti, širom sveta primetni su srodni izrazi, od kojih su neki šaljivi, podrugljivi ili negativno konotirani. Kako navodi Alsinda Honvana, u Velikoj Britaniji mladi između detinjstva i odraslosti označavaju se izrazima *twixters* (između adolescencije i odraslosti), *kidults* (srp. „decodrasli“; oni koji su između detinjstva i odraslosti), *adultolescents* (igra reči koja ukazuje na mešavinu odraslosti i adolescencije), *thresholders* (oni koji su na pragu); u Japanu se izrazi *freeters* (oni koji imaju pregršt slobodnog vremena) i *parasaito shinguru* (srp. parazitirajući samci) koriste da označe mlade ljude koji teško dolaze do posla i zasnivaju svoje porodice, dok se u Italiji koristi izraz *bamboccioni* (veliki tupavi/lažni dečaci⁴) da označi mlade neoženjene muškarce u dvadesetim i tridesetim godinama koji žive sa svojim roditeljima (Honvana 2012, 6). Pišući o globalnoj „generaciji koja čeka“ Honvana nagoveštava teškoće sa kojima se mladi suočavaju na tržištu rada, zatim osećaj marginalnosti i nedostataka perspektiva u budućnosti. Zaglavljenost između dve faze i nemogućnost da se napusti roditeljski dom, kao ključni događaj tranzicije u odraslost pominje i Šahram Košravi. On ističe izraz *belataklifi* (*bela* znači „bez“, a pojam *taklif* označava svrhu, dužnost, funkciju) koji se u Iranu koristi da ukaže na mlade bez posla. Prema njegovom mišljenju „posledica produžavanja nezaposlenosti, životnog stila života pre braka, *belataklifi*, odgađanja, zavisnosti od sopstvenih roditelja je ta da mladost postaje duža“ (Khosravi 2017, 78). Košravi dalje razmatra da li o mladosti možemo govoriti kao o neodređenoj poziciji *ne-postajanja* pre nego tranzicijskoj fazi. Pored liminalnosti izazvane nedostatkom posla, značajno je istaći izraze koji ilustruju primere zaglavljenosti usled primanja koja se smatraju nedovoljnim. Takvi su španski izraz *Mileurista* (mladi ljudi koji zarađuju 1000 evra mesečno), italijanski *Millieuristi* ili *Generazione 1000 Euros* i grčki *G700* („generacija 700“ kojom su označeni mladi Grci između 25 i 35 godina koji rade mnogo u lošim uslovima⁵, pri čemu su malo plaćeni i opterećeni nesigurnostima) (Romero, García e Villiamor 2013; Gouglas 2013). Produžavanje

⁴ Kao prevod italijanskoj izraza *bamboccioni* Alsinda Honvana nudi englesku formulaciju *big dummy boys*. U tekstu ostavljam oba prevoda reči *dummy* (tupav i lažni) budući da sam u pokušaju da nađem adekvatan prevod zaključila da se oba prevoda mogu smatrati adekvatnim. Kako sam zaključila izraz *bamboccioni* označava nezaposlenu i teško zapošljivu, lenju omladinu, odnosno nezrelog čoveka, čoveka čije je ponašanje infantilno i razmaženo (Harris 2012). Izraz koji se može prevesti i kao „mamin sin“ navodno je popularizovao Paolo Padoa-Schioppa, bivši italijanski ministar ekonomije.

⁵ Pod jako lošim uslovima za rad, pored mnogo posla za malu nadnicu i nesigurnosti radnog mesta, Gouglas navodi i velike poreze, dugovanja, male šanse za profesionalno napredovanje, međugeneracijsku neravnotežu u načinu na koji su javna dobra raspoređena u društvu, kao i osećaj da bi mladi ljudi trebalo da budu zadovoljni ma kakvim poslom (Gouglas 2013, 31).

mladosti, zavisnosti i liminalnosti, „međuprostora“ i „međuvremena“, te osećaja i statusa „između“ ili „ni tamo – ni ovde“, okarakterisan je posebnim izrazima i u afričkim zemljama. U Mozambiku se tako koristi portugalski izraz *desenrascar a vida* (srp. provlačenje; život od plate do plate ili, žargonski, od prvog do prvog), u Senegalu i Tunisu francuski termin *débrouillage* (srp. izlaziti na kraj, snaći se), a u Južnoj Africi engleski termin *just getting by* (srp. snalaziti se) (Honwana 2012, 3-4).

Nakon što sam ukazala na fenomen „produžene mladosti“ njegovu percepciju u zemlji i svetu, važno je i uvesti pojmove koji direktno upućuju na bavljenje ovim fenomenom – pojam „mladi“ i pojam „produžavanje“. Jasno je da kao „mladi“ ne podrazumevaju uvek pojedinci istih godina, da su starosne kategorije, kao i faze odrastanja, fluidne, istorijski, društveno i kulturno specifične. Shodno tome, mladost je društvena i identitetska kategorija, okarakterisana specifičnim kulturnim shvatanjima uloga, prava, obaveza i dužnosti (Honwana 2012; Durham 2000); mladost je proces, iskustvo, relacioni koncept koje podrazumeva određene prakse i pozicioniranje u odnosu na društvene i kulturne norme (Arnett 2001); mladost je „promenljiva u svojoj formi i sadržaju u zavisnosti od vremena i mesta, pri čemu biologija i fiziologija samog tela nije glavna nepromenljiva varijabla identiteta mladih, već predmet različitih interpretativnih okvira između i unutar kulturnih i istorijskih epoha“ (Amit-Talai and Wulff 1995, 45). Dalje, kada je reč o „pomeranju“, „produžavanju“, „kašnjenju“, „prolongiranju“, važno je još jednom ukazati na društvenu i kulturnu uslovljenost faza koje ljudi u jednom društvu prepoznaju, te kulturno konstruisanog vremena u odnosu na koje postoji „adekvatan“, „pravi“ i „normalan“ tempo kojim se pojedinci kreću, postižući „uspešnu“ tranziciju. Doprinos antropologije u istraživanjima mladosti, faza životnog toka, običaja životnog ciklusa i još mnogih koncepata i fenomena koji prate odrastanje i starost kao sociokulturne kategorije, značajan je jer ukazuje na kulturni, društveni, ekonomski, politički i istorijski kontekst prema kojima se konstruišu faze, uloge, kulturne predstave koje ih oblikuju i koje iz njih proizlaze.

Teme kojima ću se u radu baviti nisu retke kada su u pitanju antropološka istraživanja. Iako će naglasak rada biti na proučavanju mladosti, važno je pomeniti poziciju mladih unutar porodice, te istoriju antropološkog proučavanja srodstva i antropološka dela u kojima se razmatraju porodični i srodnički odnosi, odrastanje, socijalizacija, obredi prelaza. Naime, izučavanje porodice i srodstva ključna su polja antropoloških istraživanja, o čemu svedoče dela mnogih antropologa. Autori čija

dela vezujemo za sredinu XIX veka pružaju analize takozvanih „primitivnih ljudi“ uvodeći odnose srodstva u naučni diskurs. Neka od značajnih dela su delo Henrija Mejna „Drevno pravo“, koje se između ostalog bavi i pravom u srodničkim odnosima, te pozicijom žene među krvnim srodnicima (Maine 1863[1861]); zatim delo Fustela de Kulanža koje razmatra odnose između porodičnih institucija i religije (Куланж 1956 [1864]); dalje, Džon Ferguson Meklenan piše o endogamiji i egzogamiji, skrećući posebnu pažnju na klasifikatorne nazive (M'Lennan 1865), a Luis Henri Morgan predlaže opštu teoriju za sisteme krvnog i afinalnog srodstva (Morgan 1877). Važno je pomenuti i delo Vilijama Robertson Smita koji izučava brak i strukture srodstva (Smith 1907 [1885]), kao i Edvarda Vestermarka koji razmatra monogamiju takozvanih „primitivnih ljudi“ i moralne univerzalije poput majčinskih i očinskih instikata, sa druge strane sugerišući da ne postoje apsolutni moralni standardi, te da su isti zasnovani na „emocijama indignacije ili odobravanja“ (Westermarck 1922 [1891]); srodstvom se bavi i Alfred Kroeber analizirajući terminologiju srodstva kao lingvistički fenomen (Kroeber 1917), dok Robert Lowie ukazuje na razumevanje sistema srodstva u skladu sa proučavanom kulturom, ali i u komparativnoj perspektivi (Lowie 1917). Važan je, naravno, i doprinos Emila Dirkeima, te njegovo naglašavanje rezlike između biološkog srodstva i društvenog shvatanja srodničkih veza (Durkheim 1969 prema Ivanović 2009)⁶.

Proučavanja konceptata faza životnog toka i odrastanja kojima ću se detaljnije baviti prepoznata u antropološkim istraživanjima. Kada je reč o proučavanjima mladosti i mladih, međutim, ne možemo reći da su ovi koncepti često bili glavna tema antropoloških studija. Literatura koja se bavi odrastanjem i kulturom mladih u užem smislu, iako ne malobrojna niti skorašnja, dugo nije bila proizvod antropoloških interesovanja. Ukoliko se pristupalo analizi ovih tema, adolescencija i mladost posmatrane su u perspektivi zrelog doba, kao (ne toliko važna) faza koja prethodi stvaranju društvenog subjekta. Na ovakav način zapostavljena je perspektiva mladih, njihovih interakcija i kulturne produkcije u korist naglašavanja tranzicije ka zreloom dobu i učenja za uloge i izazove koji čekaju u budućnosti (Amit-Talai and Wulff 1995, Bucholtz 2002). Međutim, iako možda ne direktno naglašeno, mladima je i te kako posvećena pažnja u istoriji antropološke misli. Na primer, Edvard E. Evans-Pričard, britanski antropolog i stručnjak u

⁶ O istoriji izučavanja porodice i srodstva iz antropološke perspektive videti više u: Ivanović 2007; Ivanović 2009; Ivanović 2010; Ivanović 2013; Bošković 2010; Poarije 1999).

proučavanju naroda u oblasti oko Belog Nila, u svom delu posvećenom Nuerima piše o sistemima godina i inicijacijama koje prate prelaze, te njihovim daljim implikacijama (Evans-Pritchard 1940; Bošković 2010). Pišući o sazrevanju na Samoi, američka antropološkinja Margaret Mid preispituje biološke datosti puberteta i adolescencije, stavljajući poseban akcenat na bunt i nemir, te dalje analizirajući društvene faktore i doživljaj odrastanja (Mid 1978). Bronislav Malinovski ukazuje na to da porodice nisu iste u svim društvima, te da uloge koje mi poznajemo, neko drugo društvo ne percipira na isti način. On takođe objašnjava na koji način se ostvaruju konstruisane faze u društvima koje je proučavao (Malinowski 2001[1927]). Za ovaj rad od posebnog će značaja biti i antropološki doprinos Arnolda van Genepa (Ван Генеп 2005 [1909]), te njegovo delo koje se bavi životnim fazama i obredima prelaza.

Kada je reč o novijoj literaturi koja se preciznije bavi izučavanjem mladih i fenomenom „produžene mladosti“, u radu ću se oslanjati na istraživanja domaćih i stranih autora. Posebno važna istraživanja na koja se pozivam su, između ostalih, dela Vered Amit-Talai, Helene Vulf, Martine Korijn i Erika Klijzinga, Debore Durham, Olivijea Galana, Alsinde Honvane. Ona ukazuju na perpektive studija mladih, istraživanja mladosti i omladinskih kultura, kao i tranzicije u odraslost. Kada je reč o domaćim istraživanjima „produžene mladosti“ i tranzicije u odraslost moje istraživanje osloniće se prevashodno na sociološke studije i dela Smiljke Tomanović, Suzane Ignjatović, Dragana Stanojevića i Srećka Mihailovića. Temom „produžene mladosti“ u domaćoj antropologiji bavi se svega jedan rad (Divac 2009), međutim ne bi trebalo prevideti značaj antropoloških istraživanja i radova koji se bave omladinskim potkulturama (Прица 1991), antropološkim pristupom adolescenciji (Petković 2014), koja preispituju i analiziraju prakse mladih u pogledu kulture pijenja (Milanović 2019), predstava mladih o Evropi (Radović 2006), predstava mladih o uticaju rada i dokolice na sreću (Ilić 2013), predstava mladih o polnim odnosima (Vukićević 2015), kao i radova koji se bave konstrukcijom životnog toka na primeru starosti, a koja se definiše u odnosu na kategorije kao što su mladost i zrelost (Milosavljević 2013). Konačno, budući da u radu analiziram kulturne predstave, osloniću se na važna istraživanja Bojana Žikića i Marije Brujić.

Kao što sam već navela, predmet ovog istraživanja biće fenomen „produžene“ mladosti. U analizi konceparta važnih za predmet rada preispitaću kulturne predstave vezane za vreme, faze i životni tok, prostor, domaćinstvo, emocije i brigu u porodici, kao i „druge“ mlade. Usmeravajući

istraživanje ka unutrašnjim porodičnim dinamikama i shvatanjima promena koje sa sobom nosi tranzicija u odraslost, ali i ka načinima na koje su konstruisane predstave o „dobroj“ mladosti, brizi, kraju i slično, istražujem kako kulturne predstave utiču na fenomen kojim se bavim. Birajući kao učesnike istraživanja mlade ljude koji zarađuju platu koju smatraju zadovoljavajućom, a žive u porodičnim kohabitacijama, nastojaću da proniknem u njihove motive i da preispitam iznuđenost „produžene mladosti“.

U istraživanju koje sam za potrebe rada sprovedla u periodu od avgusta 2019. do novembra 2020. godine koristila sam kvalitativni metod. Dubinski intervjui, koje sam sprovedla uživo i onlajn⁷, praćeni neformalnim razgovorom sa ispitanicima doveli do značajnog etnografskog materijala i važnih uvida u teme kojima sam se bavila, što se pokazalo kao posebno bitno za dalju analizu kulturnih predstava. U istraživanju je učestvovalo trideset i tri ispitanika, sedamnaest ispitanika – mladih i šesnaest ispitanika – roditelja. Neki od ispitanika članovi su iste porodice, a svi ispitanici žive sa svojim roditeljima, odnosno sa svojom decom (u slučaju ispitanika – roditelja), ne teritoriji neke od beogradskih opština. Svoje sagovornike birala sam prema cilju istraživanja, dogovarajući intervjue sa ljudima koji sebe smatraju mladima, koji žive sa svojim roditeljima u Beogradu, pri čemu zarađuju platu koju smatraju dovoljnom za samostalan život u Srbiji. Na stambenoj zavisnosti i potencijalnoj finansijskoj nezavisnosti insistirala sam u skladu sa namerom da istražim kulturne predstave koje oblikuju stavove mladih ljudi koji mogu priuštiti nezavisan status, ali to ne čine. Imajući, naravno, u vidu broj urađenih intervjua i prirodu sakupljene građe, jasno je da se ne radi o statistički reprezentativnom uzorku, već o dubinskim intervjuima sa ciljem određivanja kulturnih predstava o mladosti i odrastanju. Ideja rada je, shodno tome, da pokaže kako kulturne predstave o životnom toku, prostoru i gradu, domaćinstvu i brizi, kao i životu „drugih“ mladih, utiču na fenomen „produžene mladosti“.

Ovako postavljeno istraživanje ima tri glavna cilja. Prvo, ono bi trebalo da pokaže koja su kulturna značenja i kulturne predstave povezane sa shvatanjima detinjstva, mladosti, odrastanja, roditeljstva, te da preispita kako, i da li, načini na koji se procenjuje mladost, „dobro“ roditeljstvo, „adekvatna“ briga, „lep“ kraj grada, „normalan“ život i slično, utiču na fenomen „produžene mladosti“ u lokalnom kontekstu. U skladu sa ovim ciljem biće detaljno ispitano kako se percepiraju zavisnost

⁷ Kako će u radu detaljnije biti objašnjeno, jedan deo istraživanja obavila sam po izbijanju Kovid-19 pandemije. Takva situacija donela je sa sobom posebne rizike, a u jednom periodu i ograničenja kretanja.

i zajednički život u porodicama u kojima mladi žive sa svojim roditeljima, koja su ograničenja, a koje prednosti ovog životnog aranžmana, kao i koje su društveno percipirane granice njegovog „normalnog“ trajanja. Drugo, razumevanjem načina na koji su konstruisani pojmovi, ovo istraživanje trebalo bi da preispita iznuđenost „produžene mladosti“ kao isključivu posledicu ekonomske i političke situacije i da uz to ponudi, ako ne alternativno, onda svakako komplementarno objašnjenje ovog fenomena putem analize „kulturne logike“ zrelog zajedničkog stanovanja. Istraživanjem odnosa i kulturnih predstava unutar ispitivanih porodica, biće ispitana „produžena mladost“ kao nužnost i kao izbor pojedinaca. Konačno, istraživanje bi trebalo da dopuni retke antropološke radove koji se u Srbiji bave izabranim fenomenima. Objedinjujući terensko istraživanje i promišljanje relevantne literature, a imajući u vidu to da je tema nedovoljno proučena u domaćoj antropologiji, ovo istraživanje trebalo bi da produbi istraživanja kulturnih predstava o životu i perspektivama mladih i doprinese i nauci i javnim politikama koje u Srbiji decenijama pokušavaju da odgovore na probleme povezane sa pitanjem produžene adolescencije i mladosti.

II Teorijski okvir

U ovom delu rada biće predstavljen teorijski okvir za interpretaciju tema koje su se pokazale kao važne za antropološko istraživanje fenomena „produžene mladosti“. Reč je o temi koja je šire prepoznata u istraživanjima društvenih nauka poput antropologije, sociologije i demografije, ali takođe u javnoj politici kroz nacionalne strategije (Službeni glasnik 2008, Службени гласник 2015)⁸, kao i kroz prizmu delovanja nevladinog sektora⁹. Antropološka analiza narativa i kulturnih predstava može da doprinese dodatnoj analizi demografskih trendova ukoliko uzmemo u obzir značaj kulturnih faktora¹⁰. Naglašavajući značaj veze antropologije i demografije, te „umereni optimizam“ kada je reč o saradnji i komplementarnosti, Aleksandar Bošković ističe stav Nensi Huel:

„(...) ukoliko imamo pouzdane podatke o rađanju i smrti u okviru određenih populacija, znaćemo mnogo o njima: veličinu, strukturu po starosti, procenat rasta [populacije]. A uz još samo malo informacija znali bismo mnogo više: o strukturi domaćinstva i porodice, ekonomskoj organizaciji, društvenim problemima, a ponešto i o političkoj strukturi“ (Howell 1986, 219 prema Bošković 2013, 85).

Bošković dalje ukazuje i na značaj dijaloga demografije i antropologije kroz prizmu kognitivne antropologije i političke ekonomije, što je posebno značajno u kontekstu ovog rada. Ističući delo Laure Bernardi i Inge Huter, on govori o proučavanju načina na koji „ljudi konstruišu kulturne sheme o rodnim ulogama, roditeljstvu, brizi, bolestima, identitetu i time motivišu njihovo demografsko ponašanje“, pri čemu ponašanja, motivisana sistemom verovanja, utiču na izbore koje ljudi donose (Bernardi, Hutter 2007 prema Bošković 2013). „Šemama“ o kojima se govori

⁸ Iako ću se u ovom radu osvrtni pre svega na strategije za mlade Republike Srbije (Službeni glasnik 2008, Службени гласник 2015) važno je napomenuti da su strategije ovog tipa deo svetskih trendova, te da postoje u državama širom sveta. Rezolucijom 50/81, 1996. godine, Generalna skupština Ujedinjenih nacija prihvata Svetski program akcije za mlade do 2000. godine i nadalje (engl. *World Programme of Action for Youth to the Year 2000 and Beyond*) kojim se, između ostalog, mladi širom sveta prepoznaju kao ključni ljudski resurs razvoja i agensi društvene promene, ekonomskog napretka i tehnoloških inovacija (UN 1996). Rezolucijom 54/120, 2000. godine, Generalna skupština Ujedinjenih nacija podržala je preporuku Svetske konferencije ministara zaduženih za mlade (Lisabon, avgust 1998.) i proglasila 12. avgust Međunarodnim danom mladih (UN 2000).

⁹ Omladinske politike pored delovanja državnih organa oblikuju i druge organizacije i institucije civilnog društva koje se bave podrškom mladima, poboljšanjem položaja i životnih prilika mladih u odnosu na njihove potrebe (videti na primer KOMS b.d.)

¹⁰ Bošković ukazuje na značaj i prisustvo antropologije u javnom životu, te prepoznavanje njene vrednosti u nekim državama. Antropolozi su, kako navodi, u Norveškoj često konsultovani za pitanja međunarodnih odnosa ili određenih pojedinosti karakterističnih za lokalni kontekst (Bošković 2013, 84).

često se nazivaju kulturni modeli, odnosno apstrakcije koje predstavljaju naše konceptualno znanje (Жикић 2008, 127). Kako navodi Žikić, radi se o kognitivnim strukturama u našoj memoriji koje predstavljaju stereotipne koncepte o nečemu, pri čemu „šeme služe kao jednostavni modeli, u tom smislu, što predstavljaju određeni objekat ili događaj, dok se modeli sastoje od međusobno povezanih nizova elemenata, koji su sklopljeni značenjski tako da predstavljaju nešto“ (Жикић 2008, 127). Imajući u vidu sve prethodno rečeno, naglašavam da se u ovom teorijskom okviru kretalo i moje istraživanje.

II 1. Teorijski pristupi i istraživanja životnih faza i „produžene mladosti“

Termini „mladost/mladi“, „odraslost/odrasli“, „odrastanje“ i „sazrevanje“ koriste se u naučnim radovima, pravnim normama, novinskim tekstovima i kolokvijalnim razgovorima. U zavisnosti od konteksta ovi termini označavaju različite ljude, osobine, pojave i stanja, a njihova višeznačnost nekad može biti i zbunjujuća, budući da granice nisu jasno definisane. Kako su ovi pojmovi pre identitetski koncepti nego označitelji individua pozicioniranih na skali godina, može se desiti da se u istoj kulturi određenim pojmom označavaju osobe koje su na prvi pogled starosno daleke. Na primer, pojmom „mladi“ označavaju se i preadolescenti i pojedinci u tridesetim i četrdesetim godinama (Bucholtz 2002, 526). Prema Ujedinjenim Nacijama „mladi“ su osobe od petnaest do dvadeset i pet godina, prema Svetskoj banci radi se o osobama između petnaest i dvadeset i četiri godine, prema Afričkoj uniji u pitanju su pojedinci između petnaest i trideset i pet godina (Honwana 2012, 12). Ukoliko uzemo u obzir domaći kontekst, osoba se može smatrati mladom sa, na primer, petnaest, osamnaest i dvadeset i sedam godina. Ipak, pravni, administrativni i kulturni status mladosti hipotetičkih pojedinaca nije isti, već biva na specifičan način artikulisan i stepenovan¹¹ skalom odraslosti, prava i obaveza. Da pojasnim, prema Ustavu Republike Srbije sa

¹¹ Mladost nije jedina faza koja se ne posmatra kao monolitna, već se „stepenuje“ arbitrarnom skalom doživljava godina. Kako ukazuje Ljubica Milosavljević, kada je reč o starima, gerontološka literatura razlikuje ranu starost kojoj pripadaju takozvani „mladi stari“ (od 65. od 70. godine), zatim fazu kojoj pripadaju „prosečno stari“ ili samo „stari“ (od 71. do 85. godine), a nakon toga i „poznu starost“ u kojoj „stari“ postaju „stari-stari“ (Milosavljević 2011, 218 prema Sumrak 2010, 45)

navršenih osamnaest godina građani postaju pravno odrasli¹², premda se do dvadeset i šeste godine u određenim administrativnim kontekstima percipiraju i kao „mladi“ ili „omladina“¹³. Ovi okviri prevazilaze se u nekim pravilnicima i tumačenjima pa se, na primer, prema Uvodnom odeljku Nacionalne strategije za mlade za period od 2008. do 2014. navodi da su „mladi osobe uzrasta od petnaest do trideset godina starosti“ (Službeni glasnik 2008). Ovi parametri koriste se i u novoj Nacionalnoj strategiji za mlade za period od 2015. do 2025. godine (Службени гласник 2015), a mogu se naći i u konkursima za pomoć mladima u ostvarivanju profesionalnih kompetencija kao što su, na primer, pozivi za „mlade istraživače“ (Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja 2019) ili „mlade preduzetnike“ (Razvojna agencija Srbije, b.d.). Kada je reč o kulturnom doživljaju mladosti i odraslosti, ovi pojmovi daleko prevazilaze administrativne i pravne odrednice, pa se mladom osobom mogu smatrati i pojedinci u tridesetim i četrdesetim godinama života, dok se „zrelost“ i „odraslost“ mogu doživeti kroz postupke i događaje, mnogo pre osamnaestog rođendana. Naravno, „mladost“ nije jedina faza koja se reguliše i definiše, niti jedina kojoj je važno pristupiti iz antropološke perspektive. U pogledu istraživanja vremena, a kroz prizmu „starosti“ i „starenja“ kao sociokulturnih kategorija u domaćoj antropologiji posebno su važna istraživanja i radovi Ljubice Milosavljević (videti na primer Milosavljević 2010, Milosavljević 2011, Milosavljević 2018).

Kada je reč o temi kojom se bavim, u njenom fokusu i naslovu istaknut je fenomen „produžene mladosti“. Ovaj fenomen, prema sociološkinji Anđelki Milić, stoji naspram stečene pravne zrelosti i karakteriše ga „produžena ekonomska i finansijska zavisnost mladih ljudi“ usled dužeg školovanja, kasnijeg dobijanja profesionalnog statusa u pojedinim profesijama (lekari, pravnici, inženjeri), te teškoća u potrazi za poslom (Milić 2001, 165). Analizi produžavanja mladosti važno je pristupiti imajući u vidu dužu tranziciju mladih ljudi u odraslost, odnosno duži proces

¹² Prema članu 37 Ustava Republike Srbije koji se odnosi na pravo na pravnu ličnost „Lice punoletstvom stiče sposobnost da samostalno odlučuje o svojim pravima i obavezama. Punoletstvo nastupa sa navršenih 18 godina.“ (Службени гласник 2006)

¹³ Prema Pravilniku Republičkog fonda za penzijsko i invalidsko osiguranje, deca stiču pravo na porodičnu penziju najduže do navršenih 26 godina života, sa izuzetkom slučajeva bolesti, invaliditeta i služenja vojnog roka (Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje, b.d.). Dalje, na osnovu „mladosti“ se do 26. godine može dobiti popust na vožnju u javnom prevozu (videti na primer BusPlus, b.d.; Panonija bus, b.d.; Niš Ekspres, b.d.; Srbija voz, b.d.). Konačno, neke banke se uzimaju 26. godinu kao gornju granicu za posedovanje takozvanog „omladinskog“ računa (videti na primer Raiffeisen bank, b.d.; Erste bank, b.d.). Važno je naglasiti da je definisanje mladosti sa 26 godina primetno i u drugim evropskim zemljama. Jedan od najprepoznatljivijih primera je evropska omladinska kartica koja je donedavno nosila i naziv EURO26 (*European Youth Card*: <https://www.eyca.org/about>; ova kartica se odnedavno može koristiti do 30. godine, umesto do 26.), a kojom se obezbeđuju popusti za mlade.

preuzimanja odgovornosti na različitim životnim poljima. Kako bih se detaljno bavila ovom temom izuzetno mi je važno da ukažem na višeznačnost pojma „produžena mladost“, postojanje drugih naziva koji označavaju isti ili srodne fenomene, a pre svega da analiziram konstrukciju faza odrastanja kojima je definisan pojam „mladosti“. Analiza kulturnih konstrukcija perioda u odrastanju važna je za dalje tumačenje kulturnih predstava o „normalnom“ toku i redosledu životnih faza prema kojima se ukazuje na određeno „produžavanje“ ili „skraćivanje“.

Sam termin „produžena mladost“ u domaćoj i stranoj literaturi koristi se umesto ili zajedno sa srodnim pojmovima koji ukazuju na nepotpunu tranziciju u odraslost: „produžena adolescencija“, „post-adolescencija“ (engl. *prolonged adolescence*), „produženo/zrelo zajedničko stanovanje“ (engl. *prolonged/mature coresidency*)“, „produženo detinjstvo“, „odloženo odrastanje“ i slično. U centru ovog fenomena stoje mladi na pragu odraslosti za koje engleski jezik ima zgodnu odrednicu „mladi – odrasli“ (engl. *young adults*). U ovom radu koristim termin „mladi“ odnosno „ispitanici – mladi“¹⁴ koji prema mom mišljenju najviše odgovara mojim mlađim ispitanicima. Takođe, biram termin „produžena mladost“ koji u odnosu na druge termine podrazumeva i zavisnost koja nije samo stambena, a svakako odgovara autopercepciji ispitanika koji sebe vide bliže mladosti, nego detinjstvu i adolescenciji.

O aktuelnosti same teme govore obimna demografska i sociološka istraživanjima mladih u Srbiji (posebno videti Mihailović 2004, Tomanović 2012). Jedno od istraživanja, rađeno na velikom uzorku ispitanika¹⁵ 2003. godine, pokazuje su da u roditeljskim stanovima živi 77% ispitanih mladih od 17-24 godine, 64% mladih od 25-30 i 41% mladih od 31-35 godina (Tomanović i Ignjatović 2004, 51). Od ukupnog broja ispitanika iz sve tri ispitivane grupe 63% je navelo izdržavanje od strane roditelja. Preciziravši da li su u pitanju studenti, nezaposleni ili zaposleni mladi, Smiljka Tomanović osam godina kasnije poredi ove rezultate sa rezultatima novog istraživanja. S tim u vezi, prema istraživanju iz 2011. godine, 74.1% zaposlenih mladih od 19-24 godine i 52.8% zaposlenih mladih od 25-35 godina izdržavaju ili pomažu roditelji (Tomanović 2012, 84). Kada je u pitanju stambeni položaj, 71.5% zaposlenih mladih starosti od 19 do 24 godine i 44.2% zaposlenih mladih od 25 do 35 godina živi sa svojim roditeljima (Tomanović 2012, 85).

¹⁴ Ujedno ih razlikujući od „ispitanika – roditelja“.

¹⁵ Istraživanje mladih 2003. isprovedeno je sa 3180 ispitanika od 16 do 35 godina (Mihailović 2004, 35), dok je ispitivani uzorak 2011. bio 1627 ispitanika (Stanojević 2012, 44). Takođe, razlikovao se tip uzorka, u istraživanju iz 2003. radilo se o kvotnom uzorku, dok je 2012. korišćen reprezentativan stratifikovan uzorak kojim su obuhvaćene kohorte 19/20 (rođeni 1991-1992), 24/25 (rođeni 1986-1987), 29/30 (rođeni 1981-1982) i 34/35 (rođeni 1976-1977).

Ovakvi rezultati i dobijeni statistički podaci uglavnom se objašnjavaju ekonomskim i političkim krizama u zemlji, velikom stopom nezaposlenosti i društvenim nemirima, pri čemu se smatra da opšti osećaj nesigurnosti dovodi od težeg odlučivanja za samostalni život. Ovaj stav primetan je i u Nacionalnoj strategiji za mlade od 2008. do 2014. godine, u kojoj se ističe:

„Trajanje mladosti je u stvari socijalno, a ne biološki određeno. Školovanje je ključni činilac koji skraćuje ili produžava mladost. Mladost jeste kraća kod one grupe mladih koji se kraće školuju, dok je duži put do odrastanja mladih koji se najduže školuju. U zemljama u tranziciji, kao što je Republika Srbija, produžena mladost je često stvar prinude. Mladi u Republici Srbiji zalažu se da pri razmatranju njihovog života gornja granica mladosti bude trideset godina života.“ (Službeni glasnik 2008)

Shodno tome, analizirala sam kulturne predstave o odrastanju i životnim fazama na osnovu terenskog istraživanja sprovedenog u Beogradu.

II 1. a) Ko su „mladi“?

Analizu mladosti i raspravu o fazama odrastanja ili sazrevanja jednako je teško i početi i završiti. Njena polazna tačka može biti poimanje tela i smrtnosti kao činjenica koje određuju ljudsko postojanje i oko kojih je ono orijentisano (Жикић 2018, 102). Shvatanje tela od rođenja do smrti doživljava se i kroz njegovu promenu kroz vreme, koja može biti percipirana kao odrastanje ili kao starenje. Izučavanjem ljudskog razvoja, na različite načine, bave se i prirodne i društvene nauke. Međutim, teorije koje su se bavile temom sazrevanja, adolescencije i mladosti formulisane su u okvirima prirodnih nauka (pojedinih grana biologije i medicine: biohemije, fiziologije, genetike, morfologije; anatomije, endokrinologije, psihijatrije), pri čemu su se pomenute faze obično sagledavale kroz prizmu telesno-psihološkog razvoja (Petković 2014, 94-95), od prenatalnih faza, preko promena u telu koje nastaju tokom života, iako se fiziološko i društveno sazrevanje nužno ne podudaraju.

Izučavanje promena u psihičkom razvoju i ponašanju, kao i odrastanje, promene životnog stila kroz vreme, sazrevanje i učenje postoji u društveno-humanističkoj tradiciji, te se ovim temama bave psihologija, filozofija, andragogija, sociologija, antropologija i druge nauke. Navedene

promene posmatraju se linearno, ali i segmentirano, pa na primer, grčki pesnik Solon u 7. veku pre nove ere iznosi teoriju o deset stadijuma ljudskog života, od kojih svaki traje po sedam godina; danski filozof Kierkegard piše o tri stupnja života- estetskom, etičkom i religioznom; Edvard Tajlor krajem XIX veka povezuje put od detinjstva do odraslog doba sa idejom o progresu ljudskih društava od divljaštva do civilizacije, smatrajući da je „divljak predstavnik detinjstva ljudske rase“; američki psiholog Erik Erikson bavi se sticanjem identiteta kroz osam stupnjeva psihosocijalnog razvoja ličnosti (Milanović 2019, 63; Erikson 2008; Hong and Hong 2000). Antropološki doprinos i važnost proučavanja odrastanja i starenja, životnih faza - uopšteno, i detinjstva, mladosti, odraslosti, starosti i tako dalje - pojedninačno, dovodi do boljeg sagledavanja problema i fenomena. Kako navodi Ljubica Milosavljević, proučavanjem starosti kao sociokulturne kategorije, te „iskorakom iz biološkog okvira moguće je uviđanje jednog drugačijeg procesa od onog biološkog, zahvaljujući čemu starost treba razumeti kao: 'Proces oblikovan sociokulturnim ambijentom u kojem se javlja, i... sve navedene promene valja posmatrati u skladu sa njim' (Milosavljević 2011, 144)“ (Milosavljević 2011, 2016). Važno je istaći društvenu i kulturnu uslovljenost svih životnih faza. Na primer, detinjstvo, pristup detetu i „adekvatna“, „normalna“ ili „dobra“ briga o detetu razlikuju se u društvima i kulturama, kao i u zavisnosti od istorijskog period (Ariès 1962, LeVine et al. 1996). „Adekvatnost“, „dobra“ ili „loša“ tranzicija, „prilagođavanja“, „prerastanja“, „zastajkivanja“, „kašnjenja“, „stagniranja“, „produžavanja“ i „skraćivanja“ često se navode kao odrednice odnosa između pojedinca i kulturno konstruisanog vremena u kojem bi pojedinac „pravim tempom“ trebalo da postigne nešto kako bi faza ili tranzicija iz jedne u drugu fazu bila „uspešna“¹⁶. Kao što sam već napomenula, očekivanja se razlikuju u skladu sa fazom i kontekstom. Poput očekivanja od detinjstva i mladosti, postoje i očekivanja od starosti kojima se dalje određuje „dobra“ briga i „uspešna starost“¹⁷.

¹⁶ Kako Anđelka Milić ističe, formalna zrelost i samostalnost mladih ljudi je čak „skraćena“ ukoliko situaciju posmatramo istorijski, u odnosu na pre dve stotine godina, kada mladi do smrti roditelja nisu samostalni u pogledu svojinskih prava, raspolaganja imovinom i slično. Sa druge strane, danas mladi postaju pravni subjekti sa 18 godina, a neka prava mogu biti priznata i pre punoletstva budući da pravna individualizacija važi i mnogo ranije ukoliko imamo u vidu dečija prava (Milić 2007, 168). Međutim, postavlja se pitanje mogućnosti uživanja u ostvarenoj pravnoj slobodi i jednakosti na putu potpune samostalnosti ukoliko uzmemo u obzir ekonomsku i finansijsku zavisnost, teško zaposlenje i neizvesnost posla.

¹⁷ Prateći koncept „uspešne starosti“ Ljubica Milosavljević, navodi da se „u prvi plan stavlja produžetak života i izostajanje problema (ili njihovo javljanje u manjoj meri) koji su u vezi sa telesnim opadanjem, kao rezultatom procesa biološkog starenja“ (Milosavljević 2011, 11).

Kada je reč o mladosti kao kategoriji, mnoge teorije pominju mladost u nekom smislu, premda je ona često kategorizovana kao deo nekog većeg perioda. Takođe, trebalo bi imati na umu da su, ukoliko se pristupalo analizi faza, adolescencija i mladost i u naučnom diskursu kroz perspektivu društvenih nauka dugo posmatrane kroz prizmu zrelog doba, kao (ne toliko važna) faza koja prethodi stvaranju „pravog ili „potpunog“ društvenog subjekta – odrasle osobe. Na ovakav način zapostavljena je perspektiva mladih, njihovih interakcija i kulturne produkcije u korist naglašavanja tranzicije ka zreloom dobu i učenja za uloge i izazove koji čekaju u budućnosti (Amit-Talai and Wulff 1995, Bucholtz 2002). Preispitivanjem pozicija i identiteta tokom života dalje se dolazi do tumačenja konstruisanosti pojmova poput „odrasle osobe“ ili „dostizanja“ određenih faza. Kako naglašava Ines Prica

„determinisanost omladine kao zasebne društvene kategorije istorijskog je karaktera, uslovljena sa pojavami širenjem masovnog obrazovnog sistema, pa time i 'društveno priznatog ekonomskog statusa izdržavanosti', odnosno *pripreme* za društveni status odraslosti, sa svim implikacijama ovog 'statusa čekanja' (neravnopravnost, nesamostalnost itd.)“ (Прица 1991, 111)

Nove perspektive dovele su do preispitivanja „faza“ i „perioda“, naglašavanja fluidnosti granica i posmatranja „faza“ kao identitetskih koncepata, kontinuiteta i procesa, pre nego kao stepenica koje individue pozicionirane na skali godina „osvajaju“ i „prevazilaze“. Obimnija istraživanja mladosti, mladih i omladine kao centralnih tema i zasebnih faza prvo se ustanovljavaju u sociologiji koja, kako primećuje Nevena Milanović, gotovo da razvija monopol nad pomenutim konceptima (Milanović 2019, 65). U sociološkim istraživanjima kao predmet definiše se proučavanje detinjstva, mladih i životnog toka, a zatim i tranzicije u odraslost i roditeljstvo (Tomanović i Ignjatović 2004; Tomanović 2012; Tomanović, Stanojević i Ljubičić 2016), tranzicija od obrazovanja ka tržištu rada (Stanojević 2015) i slično. Kada je reč o proučavanju mladosti iz ugla antropologije, značajna je literatura koja se bavi odrastanjem i kulturom mladih¹⁸ u užem smislu.

¹⁸ Izučavanje „kulture mladih“ bilo je predmet takozvane birmingemske škole, odnosno Centra za savremene studije kulture (*The Centre of Contermporary Cultural Studies*). Istraživači ove škole su tokom sedamdesetih i osamdesetih godina XX veka dali izuzetan akademski doprinos istraživanjima kulture mladih, fokusirajući se na stilove, potkulture, uskus i slično. Kao posebno interesantni i plodni za istraživanje pokazali su se načini na koje su mladalačke potkulture pružale otpor klasnom ugnjatavanju, putem kreativnih kulturnih kodova otelevljenih određenim proizvodima i stilovima (Cole and Durham 2008; Johansson and Herz 2019). Uticaj birmingemske škole i njenih predstavnika može se pratiti i u domaćoj antropologiji. Ines Prica magistrirala je 1988. godine na Odeljenju za etnologiju i antropologiju u Filozofskog fakulteta u Beogradu baveći se omladinskim potkulturama. U knjizi objavljenoj 1991. pod nazivom „Omladinska potkultura u Beogradu: simbolička praksa“, Prica ističe teoriju potkulture Dika Hebdidža, te dalje posebno analizira domaće potkulture. Baveći se beogradskim pankerima, šminkerima i hipicima, te rokerima, hevimetalcima, 'normalnima' i džiberima, ona pocrtava stilski izgled (imidž), muziku kao parametar stila, socijalnu dimenziju stila, društveni život potkulture i značenjske elemente verbalne komunikacije (Прица 1991).

Antropološka istraživanja fokusirana su na običaje životnog ciklusa, obrede prelaza, a preispitivanje koncepata zasnovanih na biologiji i fiziologiji prolazi svojevrstne etnografske testove. Jasno je da je proces starenja, sazrevanja i odrastanja univerzalan, prisutan svuda u svetu, te da su ljudi u svim kulturama u nekom trenutku svog života „mladi“. Ipak, iskustvo mladosti i pozicija mladih, variraju u zavisnosti od lokalnog društveno-političkog konteksta.

Pitanja odrastanja i društvene konstrukcije starosnih doba postavlja se i u klasičnim antropološkim delima Bronislava Malinovskog i Margaret Mid. Midova dovodi u pitanje koncepte viđene kao univerzalne i biološke kroz analizu terenskog rada, obavljenog tokom višemesečnog boravka na Samoi tokom 1925. i 1926. godine (Миленковић 2003, 11). Ova analiza predstavljena je u njenoj doktorskoj disertaciji koja je kasnije i priređena u delo „Sazrevanje na Samoi: psihološka studija mladeži u primitivnom društvu, namenjena ljudima zapadne civilizacije“ (1928). Imajući u vidu isti proces telesnog razvoja koji prati pubertet, ali i sukobe i bunt koji prati adolescentski period u Americi tog doba, Midova želi da ispita da li je nemir i jad ove faze odrastanja isti za sve ljude poput, na primer, nemira i jada faze nicanja zuba kod dece (Mid 1978, 176-177). Proučavajući samoansko društvo Midova zaključuje da su društveni faktori presudni za doživljaj odrastanja. Kako bi obrazložila svoj stav ona detaljno prikazuje odnos prema jakim osećanjima, sukobima i bolnim situacijama, izborima i merilima moralnosti koji se u mnogome razlikuju u istraživanoj kulturi i kulturi istraživača. Midova potom naglašava da problem nije u biologiji već u kulturi, ističući da „pritisak leži u našoj civilizaciji, ne u telesnim promenama kroz koje prolaze naša deca, ali pri svemu tome taj pritisak, u Americi dvadesetoga stoleća, nije ništa manje stvaran niti manje neminovan“ (Mid 1978, 208). Svojoj analizi, pored društvene i kulturne, Midova dodaje i istorijsku dimenziju, sugerišući čitaocu da se zapažanja odnose na period u kojem je sproveden terenski rad, te da ne moraju nužno biti tačna u budućnosti. Delo Margaret Mid posebno je značajno jer u prvi plan stavlja ideju o raznolikosti čovečanstva i kontekstualno tumačenje definisanja faza, mladosti, odraslosti, zrelosti, što je imalo i šire društvene implikacije (videti Миленковић 2003, Shankman 2018). Njeno delo napisano je za širu publiku, kao antropološko štivo posebno prihvaćeno kod zaposlenih u medijima, prosveti, nauci, ali i kao popularni priručnik za vaspitavanje. Štaviše, kako naglašava Milenković, „Mid je postala poznata antropološkinja zato što je stekla van-akademski društveni ugled, a ne obrnuto“:

„U kontekstu u kojem je objavljena, ova studija je imala reformatorski, čak revolucionarni karakter. U skladu sa regulativnim idealom boasovske antropologije – kulturnom kritikom i

promocijom mira i tolerancije – dovela je u pitanje predrasudna i zdravorazumska poimanja normalnosti i uobičajenih shvatanja o 'prirodnosti' adolescentske krize i za nju karakterističnih odgovora (kazna, prevaspitavanje, tortura nad mladom populacijom).“ (Миленковић 2003, 101).

Kada govorimo o „Sazrevanju na Samoi“, važno je naglasiti popularnost ovog dela, kao i medijsku i akademsku pažnju posvećenu autorki. Naime, kako ističe Milenković, „najprodavaniji antropološki tekst 'svih vremena' (Glick 1983, 758 prema Миленковић 2003, 11)“, a posebno zaključci Midove o kulturnoj relativnosti, postali su deo Enciklopedije društvenih nauka 1930. godine, dok su mnogi savremenici koristili, posredno ili neposredno, njen rad kako bi legitimisali sopstvene stavove i teorije kao globalno prihvatljive (Миленковић 2003, 11). Polemika o rezultatima i stavovima Midove povela se u godinama koje su usledile (Lowie 1929, Winston 1934, Harries 1968 prema Миленковић 2003), a posebno je postala značajna i popularna kroz kritiku Dereka Frimana, u godinama posle smrti autorke¹⁹. Važno je naglasiti da je delo Midove, kao i ona sama, popularizovalo antropologiju. Naime, Midova se često pojavljivala u javnosti uključujući se u aktuelne debate u društvu i pišući kolumne u novinama do samog kraja svog života. Kako naglašava Bošković, ovako shvaćena antropologija oblikovala je javno mnjenje kroz edukaciju, a istaknute ideje o kulturnoj, a ne biološkoj, determinisanosti rodni uloga značajno su odredile istraživanja američkih sociologa posle Drugog svetskog rata (Bošković 2010, 65).

U kontekstu mog istraživanja, rad Midove značajan je i koristan za objašnjavanje ideje o konstrukciji mladosti, odrastanja, sazrevanja, ideja o konstrukciji životnih faza uopšte. Važno je zapažanje da se u različitim društvima i istorijskim periodima različito definišu „normalnosti“, a posebno ukazivanje Midove da su ne samo karakteristike ličnosti već i odnosi među polovima društveno konstruisani kroz pitanja „šta znači biti žena“ ili „šta znači biti muškarac“ u određenoj kulturi (Bošković 2010, 65). Pri tome, posebno treba istaći perspektivu koja preispituje jednoobraznosti odrastanja, ukazujući na opovrgavanje bioloških datosti, determinisanosti

¹⁹ Naime, Derek Friman, tridesetih godina XX veka bio je student Ernesta Biglhol na Viktorija univerzitetu u Velingtonu, na Novom Zelandu. Budući da je Biglhol studirao antropologiju na Jeju kod jednog od Boasovih najpoznatijih studenata – Edvarda Sapira, kako sam Friman navodi, njegov pristup bio je sličan pristupu Midove (Freeman 1996, XIX). Posle tri godine sopstvenog terenskog istraživanja na Samoi početkom četrdesetih godina, Friman zaključuje da se nalazi Midove mogu dovesti u pitanje. Svoju dalju karijeru ovaj autor posvećuje izučavanju istorije i društvene organizacije Samoe, a na teren se vraća dvadeset godina kasnije (Freeman 1996). Derek Friman 1983. godine objavljuje knjigu koja preispituje etnografski materijal, objektivnost i zaključke Midove, a koja će izazvati potrese u antropologiji i u američkom društvu.

čovečanstva i opšteg ljudskog ponašanja. Široka upotreba dela Margaret Mid u akademskim krugovima, a posebno van njih – među „običnim ljudima“ može ukazati na uticaj „Sazrevanja na Samoï“ na društveno razumevanje odrastanja u Sjedinjenim Američkim Državama.

Na ovom tragu važno je naglasiti značaj kulturne percepcije mladosti, ali i sa pažnjom pristupiti analizi mladosti i mladih u naučnom²⁰ i javnom diskursu. Terminološke odrednice biraju se pažljivo, a čitaoci se stalno podsećaju da mladi nisu monolitna grupa. Kako naglašava Smiljka Tomanović, krajem šezdesetih godina na Uneskovoj konferenciji o omladini konstatuje se sledeće:

„Socijalni, ekonomski i psihološki položaj mladih se u praksi u tolikoj meri razlikuje da je krajnje teško formulisati bilo kakvu uopštenu i sadržajnu definiciju omladine. Stoga će biti bolje da se oni koji se bave humanističkim i socijalnim problemima drže, svakako oprezno, termina kojima se mogu obuhvatiti što više različitosti. Iz tih razloga se ponekad kao kompromis može prihvatiti pragmatično određenje ‘mladi’ za sve one kojima je društvo dalo takav status“ (Tomanović 2012, 13 prema Tomanović 1980, 17)

Kompleksnost pojma „mladi“, kao i prilog definiciji mladosti pruža Nacionalna strategija za mlade²¹ za period od 2008. do 2014. godine. Tekst Strategije sugerise procese i očekivanja koja prate pojam „mladosti“ odgovarajući na pitanje „Ko su mladi u Republici Srbiji“, sa stanovišta autora, ali i države koja je strategiju usvojila:

„Pojam ‘mladi’ opisuje fazu života između detinjstva i odraslog doba. Mladost je posebno životno razdoblje u kojem se, uz biološko i psihološko sazrevanje, odvija i proces uključivanja pojedinca u društvenu zajednicu. Tokom tog razdoblja, od mladih se očekuje da razviju veštine i sposobnosti

²⁰ Studije mladih (*Youth studies*) izdvajaju se kao interdisciplinarno polje bavljenja mladima, kroz prizmu različitih naučnih perspektiva (antropologije, sociologije, istorije, psihologije, prava), kao i kroz osnaživanje mladih i omladinskih politika.

²¹ Nacionalne strategije za mlade i omladinu nisu prisutne samo u Srbiji. Takođe, konstrukcija „mladosti“ interesantna je u političkom diskursu. Zanimljivo je posmatrati, na koji način se mladi i omladina percipiraju u političkom diskursu, a posebno na koji način se konstruiše i menja odnos prema omladini kao političkoj kategoriji. Govoreći o omladinskim politikama u jugoslovenskom kontekstu, Ljubica Spaskovska navodi da, iako je pedesetih godina jugoslovenska elita poznavala zapadne kulturne uticaje uključujući rok i džez, šezdesete godine XX veka donose trajan pomak u jugoslovenskoj omladinskoj politici. Kako ističe, iz perspektive zvaničnih omladinskih politika „internacionalizam“ je viđen kao „sastavni deo socijalističkog vaspitanja mladih“ - postojala je želja upoznavanja sa savremenim međunarodnim odnosima, društvenim, političkim i radničkim pokretima širom sveta, a politiku mirnog saživota trebalo je postići kroz programe mobilnosti i razmene mladih (Spasovska 2017, 39-40). Značajno je videti i kako mladi utiču na omladinske politike, da li uzimaju učešće u društvenim i političkim događanjima i kako omladinske politike, direktno ili indirektno, utiču na njihove živote. Autorka pominje da je osamdesetih godina u Jugoslaviji postojalo nekoliko sfera u kojima su se mogli prepoznati mladi, od omladinskih medija i studentskih kulturnih centara do političkih arena i Saveza socijalističke omladine Jugoslavije, te njegove uloge kao socio-političke organizacije. Važna su i antropološki vrlo relevantna, istraživanja koja se bave analizom javnog diskursa prema mladima. Takvo je, na primer, istraživanje Stine Krøijer koja istražuje na koji način se u Danskoj koristi narativ o određenoj grupi aktivista kao „razmaženoj deci srednje klase“ ili kao „mladima“. Ona primećuje da se kroz politički diskurs sugerise da „mladi“ nisu punopravni politički subjekti, čime se oduzima deo legitimiteta njihovih zahteva koji se više ne shvataju ozbiljno (Krøijer, 2014).

da bi mogli da preuzmu uloge u svim oblastima društvenog delovanja. Proces uključivanja pojedinca u društvo po pravilu traje dok se ne postigne primeren stepen socijalne autonomije, odgovornosti i samostalnosti. Teško je odrediti i definisati uzrasnu granicu mladosti, te se i formalna određenja ovog životnog razdoblja razlikuju između institucija Ujedinjenih nacija, Evropske unije i nacionalnih institucija. U svetu postoje različite definicije uzrasnih granica mladih i smatra se da nijedan drugi životni period ne provocira toliko diskusija o uzrasnim granicama.“ (Službeni glasnik 2008)

Definisanje i upotreba pojmova može imati udela, ne samo u kulturnim predstavama o određenim fazama, već i u administrativnim i pravnim normama koje dalje utiču na svakodnevne živote ljudi. Baveći se tranzicijom u odraslost, francuski sociolog Olivije Galan poredio je dužinu ostajanja u roditeljskom domu u nekoliko evropskih država primećujući velike razlike. Prema podacima koje je koristio²², na primer, u starosnoj grupi od 22 do 25 godina sa roditeljima živi 82% Portugalaca, 88% Italijana i 89% Španaca, u odnosu na 21% Finaca i 15% Danaca (Galland 2003, 180). Istražujući ovako drastične razlike Galan preispituje različite uslove²³ i dolazi do zaključka da društveni, institucionalni i kulturni modeli imaju ogroman uticaj. Uzimajući za primer Dansku, Galan ističe upravo administrativne i prave norme i njihove realne uticaje. Naime, u ovoj zemlji svaki pojedinac koji napuni osamnaest godina smatra se odraslim, što osim političkih prava i potencijalne krivične odgovornosti sa sobom donosi značajna socijalna prava. Kako dalje navodi, dansko društvo nezvanično preuzima odgovornost za pružanje autonomije mladima, i to kroz velikodušnu pomoć koja do građana dolazi preko državnih stipendija za studente (koje ne zavise od roditeljskog prihoda, budući da se mladi ljudi smatraju odraslima), kao i kroz pomoć nezaposlenima i mladima bez prihoda (Galland 2003, 182). Naposletku, Galan zaključuje da mladi ljudi u Danskoj ne odlaze iz roditeljskog doma brže zbog kraćeg školovanja ili stabilnijih poslova, već zato što imaju nagli pristup značajnim finansijskim sredstvima²⁴.

²² Prilog 2: *Proporcionalni prikaz mladih u Evropi koji žive sa svojim roditeljima* (Galland 2003, 180). Istraživanje je rađeno 1996. u četrnaest država, tadašnjih članica EU.

²³ Galan se posebno osvrće na dužinu školovanja imajući na umu važnu simboličnu ulogu koju u Francuskoj ima završetak školovanja. Međutim, poredeći Francusku i Dansku, on primećuje da se mladi Danci školuju gotovo isto onoliko dugo koliko i mladi Francuzi, dok parametri preseljenja iz roditeljskog doma ostaju drastično različiti (Galland 2003, 182). On zaključuje da formalni kraj školovanja nije svuda jednako važan, kao i da postoji razlika u kulturnom doživljaju školovanja i zaposlenja. Naime, dok su u Francuskoj školovanje i zaposlenje dve razdvojene, uzastopne i posledične životne faze, u anglosaksonskim društvima i severnoevropskim državama ove dve sfere života se često preklapaju (Galland 2003, 182).

²⁴ Navedeno dodatno potvrđuje podatak da 6 od 10 mladih Danaca koristi neku vrstu državne pomoći, što je daleko iznad proseka Evropske unije (Galland 2003, 183 prema Chambaz, 2000).

Različiti vidovi pomoći za mlade postoje i u Srbiji, mada se oni uglavnom ne percipiraju kao dovoljni za samostalnost i napuštanje roditeljskog doma. Takođe, trideseta godina života često se navodi kao gornja granica za konkurisanje kada su u pitanju programi pomoći mladima²⁵. Nacionalna strategija za mlade (2015-2025) prepoznaje teškoće u osamostaljivanju mladih, te se u njoj navodi da „Postojeći sistem socijalnog stanovanja za davanje stanova u zakup nije pristupačan mladima i mladim porodicama“, dok se u nastavku teksta specifikuje problem „nepostojanje uslova za osamostaljivanje mladih (studentata, zaposlenih i nezaposlenih mladih, mladih porodica) usled lošeg ekonomskog položaja i nerazvijene stambene politike za mlade“. Dalje se upućuje na „Specifičan cilj 4: Unapređene mere za stanovanje i osamostaljivanje mladih“ i planiranje unapređenja mera za rešavanje stambenog pitanja mladih i unapređenje mera za privremeno stanovanje mladih²⁶ (Службени гласник 2015). Potrebe mladih na sličan način formulisane su i u političkom diskursu²⁷.

Konačno, u analizi pojmova „mladi“, „mladost“, kao i za njih vezanih kulturnih predstava neophodno je teorijski obrazložiti ideju o linearnosti. Ona se u istraživanju koje sam sprovela pojavljuje 1) u narativima o životnim fazama i sukcesivnim periodima 2) u narativima o generacijama - roditeljskoj i „dečijoj“ (odnosno geraciji mladih), kao i generacijama koje dolaze i generaciji koja je prethodila roditeljskoj.

²⁵ Videti, na primer, *Projekat podrške početnicima za započinjanje posla – Start up* (Razvojna agencija Srbije, b.d.), *Poziv talentovanim mladim istraživačima – studentima doktorskih akademskih studija za uključivanje u naučnoistraživački rad u akreditovanim naučnoistraživačkim organizacijama* ([Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja 2019](#)) ili program *Zapošljavanje i migracije mladih* (Nacionalna služba za zapošljavanje, b.d.).

²⁶ Prilog 3: *Specifični problem, Specifični cilj 4, Nosioci realizacije i Očekivani rezultati i planirane aktivnosti realizacije* prema Nacionalnoj strategiji za mlade za period od 2015. do 2025. godine: 22/2015-45.

²⁷ Zgodan primer je govor predsednika Srbije, Aleksandra Vučića, iz 2019. godine. U njemu se naglašava rad na strategiji kojom će se mladima rešiti stambena i druga pitanja, te obezbediti „srpski san“ zbog kojeg će ostajati u zemlji. Prema njegovim rečima, 500 000 000 evra biće uloženo u stanove za mlade bračne parove i programe za mlade kojima će se ranije doći do prvog automobila, odlaska od roditelja i zasnivanja porodice (Srpska napredna stranka 2019). Vučić: Do još većih uspeha Srbije, snažno i hrabro: <https://www.youtube.com/watch?v=6fbG73VLkY4> (23:58-24:30; preuzeto 30.1.2020).

II 1. b) Linearnost: faze, prelazi i ključni životni događaji

Kada govorimo o fazama kao društveno prepoznatim i prihvaćenim kategorijama, možda bi iz antropološke perspektive bilo najzgodnije posmatrati ih kroz ideju o vremenu kao kulturnoj kategoriji, odnosno poimanju vremena, „te o opažljivim posledicama toga u društvenom i kulturnom životu“ (Жикић 2013, 27). Samim tim, način poimanja vremena (u ovom slučaju i kroz faze) utiče na način strukturiranja života koji se događa u fizičkoj stvarnosti što, kako Žikić navodi, „može da bude nadgrađeno refleksivističkim postulatom da način mentalnog organizovanja kulturnih kategorija utiče na poimanje sebe kao kulturnog subjekta“ (Жикић 2013, 27). Govoreći o fazama i prekretnicama kojima se kategorizuje zrelost u društvu, treba istaći istraživanja obreda prelaza u svetskoj i domaćoj antropološkoj misli, kao i važnost pretpostavke da se „život pojedinca, bez obzira na tip društva, sastoji (se) iz uzastopnih prelaza iz jednog uzrasta u drugi i iz jedne delatnosti u drugu“ (Ван Генеп 2005, 7). Prema Arnoldu van Genepu²⁸, život nameće stalne prelaze i sukcesivne etape „čiji se krajevi i počeci spajaju u jedan niz: rođenje, društveno sazrevanje, brak, očinstvo, uspon na društvenoj lestvici, specijalizacija u poslu, smrt“ (Ван Генеп 2005, 7), pri čemu svakoj od etapa odgovara određena ceremonija. On, na primer, navodi kineske obrede i ceremonije u gradu Fučou koje vode pojedinca od detinjstva do odraslosti: od prvog kupanja, ceremonije svezivanja zglavaka, brijanja glave bebe i prvog napuštanja sobe po isteku prvog meseca, raznih proslava i prinošenja žrtve „Majci“²⁹ u mesecima koji dolaze, ceremonije presecanja uza na stopalima dok dete prohodava, preko ceremonije prolaženja kroz vrata svake druge ili treće godine, pa sve do „sazrevanja“ koje određuje ceremonija izlaska iz detinjstva. Interesantno je i da se posle 50. rođendana posebno obeležava svaki jubilarani rođendan, koji prate ceremonije i obredi koji označavaju prelazak iz jednog starosnog doba u naredno (Ван Генеп 2005, 66-71).

²⁸ Van Genepovo delo „Obredi prelaza“ (franc. *Les rites de passage*) objavljeno je 1909. godine, drugo izdanje objavljeno je 1969. a treće 1981. godine. Kako ističe Kovačević, prošao je gotovo čitav vek od objavljivanja ove knjige do njenog srpskog prevoda koji je priredio Aleksandar Loma, a izdala Srpska književna zadruga u Beogradu 2005. godine (Ковачевић 2006, 82).

²⁹ Prema verovanju, decu do šesnaeste godine štiti božanstvo „Majka“ kojoj se prinose žrtve i odaju počasti (Ван Генеп 2005, 66).

Kada je reč o domaćoj etnološkoj i antropološkoj misli, Ivan Kovačević navodi da u srpskoj antropologiji možemo naći više od dvadeset i pet radova inspirisanih delom Arnolda van Genepa „Obredi prelaza“ (Ковачевић 2006, 81)³⁰. U kontekstu istraživanja sazrevanja i odrastanja, svojevrsnog stepenovanja faza i etapa u životu, a konačno i prekretnica u sticanju nove zrelosti, važno je imati na umu radove koji analiziraju rituale uvođenja u svet odraslih. Miroslava Malešević, na primer, piše o obrascima ritualnog ponašanja koji prate polno sazrevanje devojaka, bazirajući analizu na terenskom istraživanju u selima zapadne Srbije, među ženama koje su prepričavale svoje iskustvo iz prve polovine 20. veka (Малешевић 1985, 34). Maleševićeva kao posebno važan događaj ističe pojavu prve menstruacije koja označava devojčinu biološku i društvenu zrelost³¹ navodeći da se

„od tog događaja ona (se) smatra odraslom devojkom sposobnom da rađa, pa prema tome i da se uda te da je to pravi trenutak da se njena zrelost i objavi. Neposredno (ili ubrzo) posle toga događaja, devojka se svečano izvodi u javnost (na vašare, posela), uključuje u grupu zrelih devojaka, udavača, ozvaničava se promena njenog društvenog statusa.“ (Малешевић 1985, 34)

Prva menstruacija samim tim postaje biološki indikator polnog sazrevanja, kao i društveno doživljenog zdravog tela. Budući da je uloga roditelja i ostvarivanje zdravog i brojnog potomstva smatra izuzetno važnom, prvu menstruaciju prate i brojne magijske radnje kojima devojčica na neki način „obezbeđuje“ sebi laku i uspešnu tranziciju ka ulozi supruge i majke, odnosno ka fazama koje društveno slede.

Interesantno je pogledati i tekst iste autorke u kojem je analiziran prijem u pionirsku organizaciju u ključu obreda prelaza, a kao ritual uključivanja nove generacije mladih u društvo. Naime, kako Miroslava Malešević navodi, jedna od najvažnijih prekretnica u životu pojedinca je polazak u školu koji se obeležava u porodici deteta i školi prijema, a na izvestan način potvrđuje, u datom

³⁰ U svom radu „Van Genep po drugi put među Srbima: prilog istoriji srpske etnologije/antropologije u poslednjoj četvrtini dvadesetog veka“, Kovačević pregledno izlaže spisak gotovo trideset radova domaćih etnologa i antropologa koji su se bavili temom obreda prelaza od 1978. do 2002. godine (Ковачевић 2006, 91-93).

³¹ Društvena zrelost, kao i bračni status, mogao je biti sugerisan i putem kostima ili ukrašavanja glave: frizure, različitih oglavlja, brade i brkova. Način vezivanja marama i češljanja, vezivanja pletenica, kao i detalji u kapi, mogu ukazati na to da li je u pitanju devojka, nevesta, udata žena, majka ili žena u poznim godinama. Važno je naglasiti da status neveste u nekim krajevima traje od venčanja do dobijanja prvog deteta, kojim se dobija status udate žene (videti na primer Радојичић 2006, Медић 2011). O oglavljuima i kosi kao važnom individualnom i kolektivnom markeru piše i Van Genep, navodeći da se u plemenu Rehamna u Maroku, sasvim malim devojčicama glava brije, a ostavljaju se samo prednji pramenovi i ćuba na temenu; tokom puberteta kosa se pušta, ali su opet u prvom planu prednji pramenovi, dok se ostatak suplja oko glave; udajom se kosa deli u dve pletenice zabačene pozadi, dok se majčinstvom one prebacuju napred, tako da padaju preko ramena i grudi (Ван Генеп 2005, 193).

vremenskom kontekstu, tokom svečanosti povodom Dana republike, 29. novembra, kada prvaci postaju članovi Saveza pionira Jugoslavije (Малешевих 1984, 74). Ritual kojim se generacija dece uvodi u društveno ustanovljenu starosnu organizaciju podrazumeva jednodnevni upliv u svet odraslih, podražavanje ponašanja odraslih do karikiranosti (zvaničnost, ozbiljnost, red, tišina, polaganje zakletve), odnosno kako autorka navodi, inverziju uobičajenog dečijeg ponašanja i napredak u pravcu odraslosti i zrelosti (Малешевих 1984, 78). Pionirskom zakletvom oni se obavezuju na odgovornost, koja jeste jedna od odlika zrelosti i odraslosti. Proklamovana zrelost u opštem društvenom sistemu, međutim, dešava se sa punoletstvom, koja se kod muškaraca preklapa sa odlaskom u vojsku (Ковачевих 1986, 66). Kako Ковачевих navodi, prelaz se odigrava iz statusa „dečaka“ ili „momčića“, „momka“ u status „muškarca“, pri čemu se pojedinac u novoj ulozi ponaša „ozbiljnije“ što prati i novi položaj i tretman u porodici. Važno je napomenuti da deo regruta na drugi način stiče status „zrelog čoveka“ – brakom i/ili dobijanjem dece pre odlaska u vojsku³².

U proučavanom kontekstu danas blede jasne okosnice trofazne, odnosno tročlane, Van Genepove strukture koja se sastoji iz obreda separacije, liminalnosti i agregacije. Vojni rok više nije obavezan, ne polaže se pionirska zakletva, a prvoj menstruaciji ne pridaje se toliki značaj. Ipak, živa je ideja o linearnosti i uzastopnim prelazima iz jednog uzrasta u drugi i iz jedne društvene uloge u drugu. Punoletstvo označava zakonsku tačku prelaza u odraslost, a proslavi 18. rođendana uglavnom se pridaje veća važnost nego ostalim rođendanima.

Kulturno propisana linearnost koja se nalazi u samoj srži moje istraživačke teme i fenomena „produžene mladosti“ implicira pitanje u odnosu na koje parametre „normalnosti“ je mladost „produžena“? Domaći antropolozi nisu se detaljnije bavili temom „produžene mladosti“. Imajući u vidu obimna i temeljna istraživanja domaćih i stranih sociologa, smatram neophodnim njihovo uključivanje u dalje teorijsko razmatranje faza i generacija. Kada je reč o podrazumevanom postojanju individualne i društvene linearnosti i segmentiranog vremenskog toka, pri čemu se segmenti na izvestan način „osvajaju“ godinama života, ponašanjima i događanjima, a u cilju idealtipskog pravolinijskog kretanja bez vraćanja, sociološka istraživanja analiziraju ideju

³²O zrelosti koja se stiče bračnim statusom svedoči bogata etnološka literatura. Žarko Trebješanin, na primer, navodi: „tek kada *stupi u brak*, kada se oženi ili kada postane roditelj, on [mladić] onda u punom i konačnom smislu postaje zrelo ljudsko biće“ (Требјешанин 1991, 224), dok na isti način „devojka tek činom *udaje* dobija zvanje i status 'žene'“ (Требјешанин 1991, 229).

„uspešnog“ životnog toka. Sam pojam o kojem se govori, životni tok, istraživani je na više načina, a predstavlja „istraživanje životnih događaja, trajektorija, faza životnog toka i tranzicija³³“ (Ignjatović 2009, 7-8). Iako se tranzicija u odraslost može posmatrati više kao proces nego kao događaj, ukazuje se na faze i događaje koje pojedinci osvajaju i prevazilaze. Ovi događaji označeni su kao „prekretnice“ (engl. *milestones*) ili ključni životni događaji – završetak školovanja, zaposlenje, ostvarenje finansijske i stambene samostalnosti i porodične tranzicije – sklapanje braka i rađanje deteta (Tomanović 2012, 16 prema Galland, 2001).

Ova perspektiva usmerena je na markere životnog toka koji imaju ulogu prekretnica u osvajanju autonomije i sloboda. Tranzicija u odraslost, kao proces od zavisnosti do nezavisnosti tokom kojeg mlada osoba preuzima odgovornost za različite domene svog života, podrazumeva i ispunjavanje markera, odnosno prekretnica, koje se nalaze se u sferi porodičnog života (sklapanje braka i roditeljstvo), stambenog, obrazovnog i socioprofesionalnog statusa (Tomanović 2010, 179; Ignjatović 2009, 11). Prema tome, na primer, moji ispitanici ispunjavaju određene životne događaje koji se koriste kao parametri odraslosti: punoletni su, završili su školovanje (bilo da je u pitanju srednja škola ili fakultet, smatraju da su završili sa svojim obrazovanjem), zaposleni su, imaju sopstvene prihode. Sa druge strane, život sa roditeljima, neravnomerno učešće u troškovima i održavanju domaćinstva, kao i sopstvena porodična tranzicija (sklapanje braka i dobijanje dece) ispitanike dele od potpune autonomije i odraslosti. Naime, kako naglašava Tomanovićeva, ključne promene pri tranziciji u odraslost vezuju se za ostvarivanje autonomije u odnosu na roditelje i sam odnos prema odgovornosti. Mlada osoba, shodno navedenom, sa položaja objekta odgovornosti svojih roditelja postaje subjekat odgovornosti, te odgovorna za sebe i druge (Tomanović 2010, 179, prema Bannnen et al. 2002, 5). Važno je napomenuti da tranziciju u odraslost, kao i druge tranzicione procese, karakteriše promenljiv tempo (u ovom slučaju odrastanja), budući da markeri imaju promenljiv raspored, kao i da raspon između događaja može biti različito vremenski strukturiran (Ignjatović 2009, 11-12).

³³ Suzana Ignjatović definiše navedene pojmove na sledeći način: „Životni događaji su markeri koji obeležavaju životne faze, npr. završetak školovanja, ulazak u brak itd; *Trajektorija* (putanja) označava aktuelno stanje prethodno kumuliranih životnih događaja. Npr. razlikuju se trajektorije aktera koji se zaposle nakon srednje škole i aktera koji nastave školovanje; Faze su delimično zasnovane na razvojnim fazama životnog ciklusa: detinjstvo, mladost, starost itd.; *Tranzicija* je prelazak iz jedne životne faze u drugu (npr. tranzicija u odraslost), a označavaju je ključni životni događaji. Pitanje određivanja granica među fazama životnog ciklusa slikovito je opisao Pareto, objašnjavajući teškoću određivanja tačke prelaska u odraslost: 'Mi ne znamo gde počinje odraslost, kao što ne znamo gde počinje bogatstvo' (citirano prema: Bourdieu, 1993: 94).“ (Ignjatović 2009, 8)

Smiljka Tomanović ističe da bi trebalo imati na umu prevaziđenost linearne sheme prema kojoj je period školovanja vezan za mladost, period zaposlenja i rada za odraslost, a period povlačenja sa tržišta rada za starije doba i penzionisanje. Ona dalje sugerira da se fokus prebacuje na „biografije izbora“, odnosno samoizgrađene individualizovane životne putanje pre nego „normalne (standardne) biografije“, navodeći:

„Ove standardne tranzicione putanje bile su karakteristične za društva moderne i u kapitalističkim i u socijalističkim sistemima. Pojavom društva blagostanja, sekularizacije, političke, kulturne i seksualne liberalizacije, emancipacije žena, a posebno masovnim obrazovanjem u drugoj polovini XX veka i novim zahtevima tržišta rada mlade osobe širom centralne i zapadne Evrope suočile su se sa značajnim produžavanjem faze mladosti. To je rezultiralo novom tranzicionom fazom – postadolescencijom.“ (Tomanović 2010, 179)

Prema Smiljki Tomanović postoje dva koncepta života, u skladu sa „normalnim (standarnim) biografijama“ ili „biografijama izbora“. Dok bi prvi podrazumevao linearni hronološki relativno kratkotrajni sled ključnih životnih događaja (završetak školovanja – zaposlenje – veridba – započinjanje aktivnog seksualnog života – brak – roditeljstvo), drugi bi bi označavao samoizgrađene individualne životne putanje, pri čemu su statusni prelazi pre sinhronijski i reverzibilni nego linearni (Tomanović 2010, 179-180). Seksualna aktivnost ili zajednički partnerski život ne vezuju se nužno za brak i veridbu. Moguće je raditi ili dobiti dete i školovati se, kao što je moguće i živeti van roditeljskog doma tokom studija ili rada u drugom gradu, pa se vratiti i ponovo preživljavati ili oživljavati neku prethodnu fazu. Takođe, neki životni događaji ili prekretnice mogu u potpunosti izostati, odnosno može se desiti da se nikada ne dogode. Ipak, iako školovanje, brak, roditeljstvo, preseljenje izostanu, određena osoba će se u datom kontekstu i u određenom trenutku ipak smatrati odraslom. Ovo istraživanje trebalo bi da preispita koji je to trenutak u domaćem kontekstu i da li za ispitanike postoji „normalni tok“ i koje to životne faze i prekretnice pri odrastanju poznaju.

Treći nivo analize tranzicije u odraslost odnosi se na ideju o linearnosti sazrevanja, odnosno postizanja zrelosti i ponašanja „u skladu sa godinama“. Ovaj nivo implicira pitanje na koje ponašanje neko ima pravo, u smislu legitimnosti, pre nego legalnosti. Na primer, za mladost se vezuje traženje sebe, bunt, želja za revolucijom, ekperimentisanje sa seksualnošću, eksperimentisanje sa drogama i alkoholom, prelaženje granica (izlivi osećanja, impulsivno reagovanje, napijanje), dok odraslost i zrelost podrazumevaju etabliranje sopstva i poštovanje

određenih društvenih normi³⁴. Naravno, linearnost koju pominjem u ovom radu treba uzeti sa rezervom, odnosno, treba imati na umu i drugačije putanje shodno reverzibilnosti životnih faza kao mogućnosti koja ne odgovara modelu progresu.

Konačno, trebalo bi imati na umu da istraživanja tranzicije u fazu odraslosti često pokreću demografski podaci i pojave koje neko društvo smatra problematičnim. Ideju o linearnosti narušavaju tri potencijalna sleda: kašnjenje/produžavanje faza, prerano ulaženje u faze, ili nedoslednost u tranziciji (takozvani bumerang ili jo-jo princip, koji karakteriše svojevršno kretanje i vraćanje). Tako je, na primer, u Americi sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka objavljen veliki broj studija o uzrocima i posledicama prevremene tranzicije u roditeljstvo i pun radni odnos (Stephenson 1979). U kontekstu visoke i rastuće stope takozvanih prevremenih (tinejdžerskih i adolescentskih) trudnoća među mladima, autori su nastojali da objasne na koji način su uslovi i ponašanja, poput učešća u seksualnim odnosima, kontraceptivnih praksi, plodnosti, stava po pitanju abortusa i usvajanja, uticali na tinejdžerske trudnoće. Takođe, pojavila su se i nova istraživačka stremljenja koja su bila fokusirana na ubranu tranziciju ka roditeljstvu kao značajnu varijablu u daljem obrazovanju roditelja, uticaju na njihovu poziciju na tržištu rada, stabilnost braka, dalje planiranje i proširivanje porodice, kao i sam razvoj dece unutar nje (Franklin 1988, Card and Wise 1978³⁵, Chilman 1980).

Kao i predstave o prevremenosti, ideja o kašnjenju vezuje se za rizike i strah zabrinutost za pojedince i društvo. Na primer, kasnije dobijanje dece, odnosno status „starije prvorotke“ nosi sa sobom medicinsku i društvenu bojazan za majku i dete. Ideja o produžavanju jedne faze, poput faze školovanja ili mladosti, može se smatrati uzročnikom prolongiranja i kašnjenja kada su druge faze u pitanju. Kao posebno važni za situaciju u Srbiji naglašavaju se politički i ekonomski faktori, pa se može sugerisati i iznuđenost faza (videti Mihailović 2004, 29) u lokalnom kontekstu naspram biranog produžavanja i čekanja negde drugde. Ako pretpostavimo da mladi produžavaju mladost jer ne mogu da priušte odraslost ili je se boje zbog nestabilne političke situacije, na isti način

³⁴ Prema Džefriju Arnetu neke od društvenih normi koje su svojstvene za sazrevanje kod mladih Amerikanca su, na primer, uzdržavanje od vožnje pod dejstvom alkohola, eksperimentisanja sa drogama i sitne krađe (Arnett 2001, 134).

³⁵ Tekst Džozefine Kard i Laures Vajs, deo je temata časopisa *Family Planning Perspectives* iz 1978. pod nazivom *A Special Issue on Teenage Pregnancy*.

možemo posmatrati i odluku o dobijanju porodice. Budući da se ovakva odlaganja posmatraju kao društveno rizična, postoji nastojanje da se na njih utiče kroz različite strategije.³⁶

Posebno istupanje iz linearnosti čine i „jo-jo tranzicije“, odnosno „bumerang generacije“ koje podrazumevaju vraćanja na prethodne životne aranžmane (Tomanović 2012, 22 prema EGRIS 2001, Walter et al. 2002, France 2007, 60). Pod ovim pojmom mogu se, na primer, prepoznati pojedinci koji se vraćaju u roditeljski dom posle razvoda braka i života u drugoj zajednici, ili pak nakon studija ili radnog odnosa u drugom gradu ili drugoj zemlji u kojoj su živeli samostalno. Samim tim, smatra se da su pojedinci stekli određenu autonomiju, „odrasli“ po nekim prekretnicama (preseljenje, donošenje samostalnih odluka, možda samostalno izdržavanje), a potom se vratili na prethodno stanje.

II 1. c) Generacije, politika omladine i odrastanja

Termin „generacija“ može se u društvenim naukama koristiti u različitim kontekstima: 1) može se koristiti u genealoškom, srodničkom smislu, određujući odnos između roditelja i njihove dece, potom dece i njihove dece i nadalje; ovaj pojam određuje i položaj i identitet koji se vezuje za poziciju u sistemu srodstva; 2) može se koristiti da odredi opšti period životnog toka koji neka grupa zauzima (na primer, sadašnja generacija studenata); 3) može se koristiti da označi grupu

³⁶ U tekstu Nacionalne strategije za mlade za period od 2008. do 2014. godine u kojoj navodi se sledeće: „Specifičnosti situacije u Republici Srbiji kao što su: siromaštvo u društvu, nizak procenat zaposlenosti mladih i izazovi sa kojima se suočavaju mladi ljudi u procesu prelaska iz detinjstva u odraslo doba zahtevaju fleksibilan pristup. Zato je gornja granica mladosti pomerena na trideset godina, sa punom svešću da je u pitanju veoma heterogena populacija koju karakterišu različiti razvojni ciljevi u različitim fazama mladosti.“ (Glasnik RS 2008). Na ovaj stav nadovezuje se i važeća Nacionalna strategija za mlade za period od 2015. do 2025. godine u kojoj se ističe: „Osamostaljivanje mladih u Srbiji otežano je usled lošeg ekonomskog položaja mladih i nepostojanja adekvatne stambene politike za mlade. Ovo za posledicu ima veliku zavisnost mladih od roditelja i pojavu tzv. „produžene mladosti“ koju karakteriše ostanak mladih u roditeljskom domu i posle 30. godine života. Mladi koji se odluče na osamostaljivanje od roditelja suočavaju se sa poteškoćama u pronalaženju stambenog prostora usled visokih tržišnih cena iznajmljivanja ili kupovine stambenih jedinica. Veliki broj studenata suočava se sa poteškoćama u pronalaženju adekvatnog i pristojnog stambenog prostora tokom studija, a programi subvencionisanog iznajmljivanja stanova za studente ne postoje. Postojeći sistem socijalnog stanovanja za davanje stanova u zakup nije pristupačan mladima i mladim porodicama.“ (Службени гласник 2015)

ljudi koja deli određeni vremenski period u kojem živi, odnosno grupu ljudi koja je doživela isti istorijski period (na primer, generacija X, milenijalci); 4) može se koristiti da označi podskup istorijske generacije koja deli neku vrstu zajedničkog kulturnog ili političkog identiteta; 5) može se koristiti da označi starosnu grupu u određenoj populaciji, koja se u sociološkim i demografskim istraživanjima često naziva i kohorta (Turner 2006, 233; Lamb 2015, 853). U ovom radu analizi ću pristupiti kroz prizmu generacija koje su kroz život u određenoj deljenoj epohi stvorile određene narative i kulturne predstave. Pojam generacije koristiće se pre svega u poslednjem od pet navedenih značenja pojma, pri čemu treba imati na umu da istorijske generacije nisu rođene već stvorene, kao i da ne podrazumevaju da svi ljudi u jednoj generaciji (kohorti) razvijaju istu svest i životni stil (Johansson and Herz 2019, 33). U kontekstu antropološkog istraživanja smatram predstave o generacijama važnim jer antropološka istraživanja mogu da nadgrade i dopune demografska znanja preispitujući konstrukte i kvalitativnim podacima ukazujući na veze koje bi ostale neistražene kroz isključivo korišćenje merljivih trendova kao izvora informacija o promenama (Coast, Hampshire, Randall 2007, prema Bošković 2013, 90).

Kao osnovna premisa generacijske perspektive izdvaja se ideja da pojedinci rođeni i odrasli u određenom vremenskom periodu, odnosno pripadnici jedne generacije³⁷, preuzimaju ili stvaraju srodnu lepezu vrednosti i doživljaja „normalnosti“, prema kojoj dalje određuju odnos prema svetu oko sebe. U proučavanjima mladih najčešća upotreba odnosi se na „socijalne i političke generacije“, prema formulacijama Vilhema Diltaja i Karla Manhajma, pri čemu „generacije mladih predstavljaju starosne strukture određene istorijskim kontekstom – „generacijskom lokacijom“ – u kome sazrevaju“ (Tomanović 2012, 14). Shodno tome, u popularnom diskursu postoji nastojanje da se „na metaforičan način sumiraju različita generacijska obeležja kao i zajednička društveno-istorijska iskustva u kojima su se one formirale, kroz konstrukcije naziva za sukcesivne generacije“ (Tomanović 2012, 14). Nazivi generacija u širokoj su upotrebi, premda okosnice razdoblja u kojem su se rađali pripadnici pojedinačnih generacija variraju i međusobno se preklapaju. Na primer,

³⁷ Generacije u ovom kontekstu nisu nužno ljudi istog godišta. Na primer, za pripadnike iste generacije uzimaju se ljudi rođeni iste kalendarske godine, ali i pripadnici iste školske generacije od kojih su neki krenuli ranije ili kasnije u školu. U nekim društvima pojedinci koji prolaze kroz isti ritual smatraju se pripadnicima iste generacije. Tako ne primer, Masajci ulaze u pubertet sa dvanaest godina, a ceremonija obrezivanja dečaka obavlja se u uzrastu od dvanaest do šesnaest godina, u zavisnosti od ekonomske situacije roditelja i prilika da se plate troškovi same ceremonije. Kako Van Genep navodi, obrezivanje se obavlja svake treće ili pete godine, a svi dečaci koji su ovrezani u toku iste ceremonije postaju pripadnici iste generacije, odnosno iste starosne grupe, kojoj poglavica dodeljuje ime (Ван Генеп 2005, 100).

„izgubljenoj generaciji“ pripadaju pojedinci rođeni između 1893/1922. i 1930/1945. godine, „bejbi bum generaciji“ pripadaju rođeni između 1946. i 1964. godine, „generaciji X“ pripadaju rođeni između 1961/1965. i 1976/1980. godine, „generaciji Y“ pripadaju rođeni između 1976/1981. i 1990/2001. godine, dok „generaciji Z“ pripadaju pojedinci rođeni posle 1990/2001. godine.

Generacijski pristup i uopšte „generacijsko iskustvo“ podložni su kritici kao esencijalistički pojmovi u svojim pretenzijama da definišu celinu, budući da ne možemo tvrditi da su svi pripadnici jedne generacije živeli isto. Neki autori stoga naglašavaju da generacije unutar sebe nisu monolitne ili da se može izdvojiti nekoliko podgrupa unutar generacije, u cilju teorijskog razlikovanja, a u formi idealnih tipova (Jarić 2003, 277-278). Drugo, kada govorimo o godinama rođenja koje odlikuju generacije, navedene godine bi trebalo posmatrati kao propustljiv okvir pre nego kao fiksne parametre „od-do“, budući da kod različitih autora dolazi do podataka koji se preklapaju ili suprotstavljaju. Treće, iako su godine rođenja važne okosnice i svakako najjasniji parametri kada je ovaj pristup u pitanju, pažnju treba usmeriti na godine u kojima su pojedinci bili zreliji, tzv. formativne godine života, te na važne događaje iz tog vremena oko kojeg nastaju grupna sećanja (Joshi et al. 2010, 397) budući da se generacije raspoznaju upravo po kolektivnim događajima ili ličnostima koje su obeležile njihove formativne godine. Četvrto, pored navedenih popularnih generacija ili „osnovne“ kategorizacije prepoznaju se još neke kategorije i nazivi³⁸ poput nove kategorije – „generacije Alfa“, kojoj pripadaju pojedinci rođeni posle 2010. godine (McCrindle and Wolfinger 2009, 200). Konačno, generacijsko iskustvo presudno modeluje lokalni kontekst, pa tako na primer australijski autori kao prvu generaciju navode „generaciju federacije“ čiji su prvi pripadnici rođeni 1901. godine kada je Australija postala nezavisna federacija (McCrindle and Wolfinger 2009, 8), a Isidora Jarić diskutuje o „generaciji R“ (Jarić 2003) u Srbiji čiji je život obeležilo iskustvo rata u Jugoslaviji.

U kontekstu mog istraživanja, posebno istraživanja mladosti i odrastanja u Srbiji, važno je sagledati pretpostavljeni „generacijski identitet“ obe ispitaničke grupe (mladih i njihovih roditelja) i preispitati kulturne predstave o dešavanjima koja su modelovala iskustva njihovih generacija. Prema popularnoj podeli, ispitanici roditelji pripadaju generaciji X, dok su njihova deca predstavnici generacije Y (milenijalci)³⁹. Za analizu iskustva roditeljske generacije neophodno je

³⁸ Prilog 4: Različita obeležja i nazivi za generacije (McCrindle and Wolfinger 2009).

³⁹ Medijske analize generacija u Srbiji najčešće se bave „mladima“, odnosno „milenijalcima“ („generacijom Y“) i generacijom koja ih je nasledila - „generacijom Z“. Novinski tekstovi, na primer, objašnjavaju šta generacija „za koju

osvrnuti se na tekst Isidore Jarić „Generacija R“. Naime, diskutujući o knjizi „Generacija X: Priče za kulturu u ubrzanju“ kanadskog pisca Dagleasa Koplanda, Jarićeva preispituje ideju o ovoj generaciji kao bezidejnoj, razočaranoj, osuđenoj na učmalost i stagnaciju u vremenu recesije (Jarić 2003, 274). Ovu generaciju (rođenu između 1961/1965. i 1976/1980.) Kopland doživljava kao generaciju koja živi u relativnoj stabilnosti, ali smatra da u toj stabilnosti nema mesta za nju, spoznaje strah za sopstvenu budućnost, opet pasivan za neku dalju promenu sistema zbog svoje dezorijentisanosti i nedostatka svesti o zajedničkom interesu (Jarić 2003, Mihailović 2004). Takođe, smatra se da su pripadnici ove generacije dobili dobro obrazovanje, ali su ipak birali lake i slabo plaćene poslove⁴⁰.

Osvrnuvši se na ovakav stav, Jarićeva uvodi diskusiju o domaćem kontekstu, podsećajući da su godine odrastanja i mladosti generacije X u Jugoslaviji promenile i obeležile devedesete godine – ratovi, prekrajanje granica, prinudni odmori i nemogućnost zaposlenja, turbulencije na svim nivoima, od obrazovanja, preko društvenog života, pa sve do navika stanovništva. Jarićeva ističe da se po „dužini trajanja destruktivnog trenda i dominacije osećanja izolovanosti i besperspektivnosti, u javnom diskursu i u mislima stanovništva, treba izdvojiti Srbiju, koja je neposredno i posredno bila involvirana u gotovo sve sukobe na ovom prostoru“ (Jarić 2003, 275). Nezadovoljne socijalne i emotivne potrebe, anksioznost i malodušnost u strahu da se preživi koje su devedesetih godina osetili ljudi u čijem je svežem sećanju ostala otvorenost granica, lep život,

sutra ne postoji“ (*Vreme* 2017) želi od posla (*BIZlife* 2019) ili zbog čega su milenijalci usamljeni i nesrećni (*RTS* 2019b), a čitaocima se postavlja i pitanje koliko zapravo poznaju generaciju Z (*RTS* 2019a) o kojoj je 2019. godine čak snimljena i emitovana domaća televizijska serija pod nazivom „Moja generacija Z“. Karikirana tumačenja ponašanja pripadnika različitih generacija popularna su i u internet kulturi takozvanih mimova, a mogu se naći i kvizovi koji pokazuju kojoj generaciji, prema pretpostavljenom ponašanju, neko pripada (videti na primer BuzzFeed 2017).

⁴⁰ Sam naziv „generacija X“ izvorno se odnosio na nezaposlene koji su veoma obrazovani, nepredvidivi, a koji su doživljeni kao dezorijentisani i nezainteresovani za zajedničke ciljeve, lenji i apatični za „stvaran život“ i „stvaran posao“ (Mihailović 2004, 30). Sličan opis ove generacije može se videti kod Mek Krindla i Volfingerove. Oni navode da su neki od naziva za ovu generaciju u engleskom govornom području „lenjivci“ (engl. *Slackers*), „cmizdravci“ (engl. *Whiners*), „generacija pokrivena zadahom beznadežnosti“ (McCrimble and Wolfinger 2009, 18-19). Kako ovi autori dodaju, pogrdni nazivi za generaciju X javljaju se i globalno: u Finskoj se označavaju nazivom *Pullamössösukupolvi* koji je izveden od imena za slakto pecivo sa ciljem da označi generaciju koja nije iskusila ikakve poteškoće u svom životu, ali se poprilično žali; u Francuskoj se ova generacija zove *Génération Bof* upravo zbog korišćenja ove reči koja se može prevesti kao ravnodušno „štagod“; u Rusiji je ovo „generacija ložača i čuvara“, doživljena kao generacija koja je birala lakše i manje opterećujuće poslove, poput ložača parnih mašina ili čuvara pruge, zarad više slobodnog vremena (McCrimble and Wolfinger 2009, 20). Kod Koplanda se ovaj tip delatnosti, koju pripadnici generacije X navodono biraju za stalan posao, označava kao „mekdžob“ (engl. *McJob*), odnosno poslovi koji se smatraju zadovoljavajućim (isključivo) za standarde prvog posla. U pitanju su poslovi u uslužnoj delatnosti koji su malo plaćeni, besperspektivni, koji se ne smatraju „dostojanstvenim“ poslom (Coupland 1991, 5; Jarić 2003, 174).

solidna ekonomija i putovanja kao standard dostupan većini stanovništva, doveli su do štrajkova, menjanja sistema vrednosti, socijalne dezorijentisanosti i erozije institucija. Upravo ta realnost je, prema Jarićevoj, predstavljala okruženje u kojem je stasavala generacija mladih „sa bitno drugačijim socijalnim iskustvom od onog koje je, u njihovim godinama, obeležilo i usmerilo budućnost Generacije X“ (Jarić 2003, 276). Prema tome, za razliku od stereotipne predstave o generaciji X koja su dobila solidno obrazovanje, živela u dobrom standardu i bez velikih poteškoća, mladost ove generacije u lokalnom kontekstu obeležili su ratovi, zabrinuti roditelji, skraćeni časovi, produženi raspusti, samim tim upitno obrazovanje bez kontinuiteta i život u izolaciji bez novca za putovanja ili uz teškoće ili nemogućnosti dobijanja vize. Za razliku od svoje generacije u svetu koja je malodušnost i izbor da se ne bori za promene nekad prekidala upravo individulanom promenom mesta boravka, za ovu generaciju u Srbiji to nije bila laka odluka. Isidora Jarić stoga predlaže naziv „generacija R“ (ratna generacija) za sve one pripadnike generacije X rođene od 1971. do 1984. godine, odnosno ljude koji su završavali srednju školu od 1990. godine pa nadalje tokom devedesetih, a za koje je peti oktobar 2000. godine „simbolični prelomni trenutak na generacijskom hronometru u kome je stihijski generacijski izbor života u izmišljaju ustupio mesto politički artikuliranoj kolektivnoj akciji i svesnoj generacijskoj odluci da se preuzme odgovornost za vlastitu budućnost“ (Jarić 2003, 284). Iako su moji ispitanici – roditelji uglavnom nekoliko godina stariji od generacije koju Isidora Jarić označava kao generaciju R, smatram da bi se i oni mogli prepoznati kao njeni pripadnici. Iskustvo ratova⁴¹ nije značajno uticalo na školovanje većine njih, ali je svakako obeležilo prve godine roditeljstva – iskustva koje većina njih smatra prekretnicom ka odraslosti.

Ovu generaciju nasleđuju takozvani „milenijalci“, generacija čiji su najstariji pripadnici odrasli dočekali treći milenijum. Ova generacija poznata i pod nazivom „generacija Y“, opisana je kao „internet generacija“, ali i „generacija kojoj sve pripada bez zalaganja“ (engl. *entitled generation*), koja je privilegovana i ravnodušna. U predgovoru svoje knjige MekKrandl i Volfingerova podsećaju na anegdotalnu priču o novinaru, pripadniku bejbi bum generacije, koji u nastojanju da napiše članak o generaciji Y intervjuiše jednog osamnaestogodišnjaka. Svoje pitanje započinje izjavom da je u svom istraživanju za potrebe članka naišao na dva velika problema sa generacijom Y: prvi je neznanje i nepoznavanje osnovnih stvari o životu i kulturi, dok je drugi ravnodušnost i

⁴¹ Za neko buduće istraživanje bilo bi značajno pogledati demografske podatke i videti kako je i da li je iskustvo ratova uticalo na odluke mladih ljudi kada je dobijanje dece u pitanju.

apatija zbog koje su pripadnici generacije označeni kao lenjivci. Nakon ovog uvoda, novinar postavlja pitanje „Šta je za gore od ova dva problema za tebe lično – tvoje neznanje ili tvoja ravnodušnost?“ na šta ispitanik kratko odgovara „Brate, ne znam i nije me briga“⁴² (McCrinkle and Wolfinger 2009, XI).

Kao što su globalni pripadnici generacije X malo stariji od generacije R u Srbiji, možemo pretpostaviti da je i generacija koja ih je nasledila, generacija Y, takođe nešto mlađa u odnosu na globalnu (Jarić 2003; Radivojević 2016). Ovu generaciju, koju autori pozicioniraju između 1976/1981. i 1990/2001. godine (McCrinkle and Wolfinger 2009; Tomanović 2012) odlikuje široka upotreba interneta, pa se s tim u vezi naziva još i „internet generacijom“, „doc.com generacijom“, „umreženom generacijom“, „iGeneracijom“, „Google generacijom“, „MySpace generacijom“, „Nintendo generacijom“ i slično. Kako ističe Sonja Radivojević, ova generacija „digitalnih urođenika“ (engl. *Digital Natives*) u lokalni kontekst stiže nešto kasnije budući su domaći milenijalci „iz objektivnih okolnosti krajem 20. veka živeli u izolaciji i daleko od jezgra tehnološkog razvoja“ (Radivojević 2016, 23). Ipak, oni jesu „tehnološka generacija“ koja odrasta uz nove tehnologije, računare, internet, video igre i društvene mreže, ali i deca generacije X(R), u čije je domove mnogo pre interneta ušla priča o nemaštini, krizi, nesigurnosti. Smatram da se u domaćem diskursu ova generacija ne smatra privilegovanom, a da je upitno i koliko se smatra „internet generacijom“ u odnosu na generaciju koja ju je nasledila.

Kao što sam prethodno navela, generacijski pristup i izdvajanje generacija kao kategorija nosi problematične premise „opšteg“ iskustva i monolitnosti grupe. Ipak, generacijski pristup je u kontekstu ovog istraživanja i fenomena „produžene mladosti“ posebno važan ukoliko uzmemo u obzir njegov politički i društveni značaj, različite omladinske politike i demografske strategije koje pokušavaju da odgovore na probleme poput „produžavanja“ mladosti, „odlaganja“ rađanja, „starenja“ populacije i slično. Kulturne predstave o generacijama, kao i saradnja antropologije i demografije može ukazati na to kako kulturne predstave motivišu demografsko demografsko ponašanje i izbore koje ljudi prave (Bošković 2013). Antropologija, stoga, može doprineti rekonceptualizaciji faza i ukazati na načine na koje kulturne predstave utiču na izbore, dajući bolji uvid u situaciju i pojedinačne fenomene.

⁴² Engl. *Mate, I don't know, and I don't care.*

U analitičkom poglavlju (IV 1.) koje se bavi ovde navedenim konceptima, fazama, prekretnicama i generacijama, obratiću pažnju na kulturne predstave o odrastanju i životnim fazama na osnovu sprovedenog terenskog istraživanja. Na ovaj način, preispitaću kako ispitanici vide linearnost (u odnosu na faze i u odnosu na generacije), kao i šta karakteriše osobu kao „mladu“, „odraslu“ i slično. Cilj analize vremena u kontekstu izučavanja fenomena „produžene mladosti“ je da istraži da li kulturne predstave o mladosti, odrastanju i životnim prekretnicama utiču na izbor mladih ljudi da duže ostanu u roditeljskom domu.

II 2. Teorijski okvir istraživanja prostora i stanovanja

U kontekstu teme rada, važno je preispitati na koji način prostor koji ljudi koriste utiče na njihove izbore i odluke. Istraživačko pitanje ovog poglavlja će, shodno tome, biti da utvrdi koji način mladi ljudi u Beogradu koriste i percipiraju svoj grad, svoj kraj i stan u kojem žive. Služeći se antropološkom tradicijom analize prostora, grad će biti posmatran kroz prizmu nosioca vrednosti, identiteta i sociokulturnih realnosti. Za teorijsko oblikovanje teme i analitičko pristupanje rezultatima u nastavku rada (poglavljje IV 2.) koristiću teorijski okvir urbane antropologije i antropologije migracija, a osvrnuću se i na diskusiju formulisanja „Beogradskih studija“.

Urbana antropologija kao disciplina temelji se na radu i promišljanjima Čikaške škole s početka XX veka. Naime, autori sa Univerziteta u Čikagu, 1920. i 1930. godina uvode istraživanja grada u sociologiju i antropologiju pre svega razvijajući ideju „urbane ekološke perspektive“. Kako navodi Seta Lou, grad je proučavan kao sazdan od ekoloških niša koje se međusobno dodiruju, a koje zauzimaju grupe ljudi u nizu koncentričnih prstenova koji okružuju centralno jezgro, pri čemu je lokacija u ovakvoj ekološkoj shemi u neposrednoj vezi sa klasom, zanimanjem, pogledom na svet i slično (Low 2014, 18). Ovakva raspodela stvari podrazumeva i perspektivu socijalne promene kroz socioekonomske tranzicije u područjima bližim centralnom jezgru. Kada govorimo o korenima urbane antropologije, osim dela Vilijama Lojda Varnera, Roberta Redfilda, Vilijama Fut Vajta, Godfrija Vilsona, značajan je ređe prepoznat doprinos Elen Helman u Johanezburgu, Edvarda Spajsera u Arizoni, Vilijama Baskoma u Nigeriji, Bengt Sundkler u Južnoj Africi (Sanjek, 1990, 151). Kako naglašava Seta Lou, promišljanja grada i urbanih zajednica postaju sve

popularnija, te pedesetih godina XX veka imamo razna istraživanja od Londona u Engleskoj, preko Lagosa u Nigeriji, do proučavanja urbanizacije populacija Latinske Amerike (Low 2014, 18). U ovom periodu počinje intenzivno zanimanje za istraživanja grada, pa na primer, Karel Fojtik, šef kabineta Čehoslovačke akademije nauka publikuje prvu veliku studiju o načinu života radničke klase u Brnu u XVIII i XIX veku (Поспишилова 2010, 83). Prvo etnološko istraživanje grada u Jugoslaviji bio je doktorat (kasnije oblikovan u monografiju) Slavka Kremenšeka 1965. godine, u kojem se bavio radničkim predgrađem Ljubljane pod nazivom Zelena Jama (Радовић 2017, 588). Kada je reč o domaćoj etnologiji, Etnografski institut SANU od 1976. do 1980. sprovodi projekat istraživanja prigradskih naselja Beograda, Kruševca, Leskovca, Pirota i Novog Pazara, a potom i projekat istraživanja urbanih sredina (Радовић 2017, 589). Kako naglašava Srđan Radović:

„Intenzitet tadašnjih društvenih i kulturnih promena bio je toliki da nije bilo više govora o povremenom bacanju (udaljenog) pogleda, ili traženju samo tradicijskih, starijih kulturnih elemenata u gradskom životu, već o fokusiranom pogledu najpre na transformacije i hibride između ruralnog/tradicijskog i urbanog/modernog u gradu (i predgrađima), a onda i na same urbane fenomene.“ (Радовић 2017, 589)

Jedan od važnih tekstova o urbanoj antropologiji domaćoj etnološkoj i antropološkoj publici pruža Gordana Ljuboja 1984. godine u nastojanju da predstavi pregled tema i problema urbane antropologije. Koristeći se istraživanjima Ričarda Bašama i Davida Degruta, Ljuboja u svom teorijskom tekstu ukazuje na pet širokih tema i problema važnih za antropološka istraživanja: 1) probleme ruralno-urbanih odnosa i migracija, 2) probleme porodične strukture u gradu, 3) probleme prilagođavanja i akulturacije, 4) društveno raslojavanje i pluralizam, 5) probleme etnografskog prikazivanja pojedinih urbanih celina (Љубоја 1984, 5-6; Basham and DeGroot 1977, 416-417). Važno je napomenuti da je ovaj rad na izvestan način uvodi čitaoce u peti broj časopisa *Etnološke sveske*, koji se bavi još mnogim urbanim temama. Kako primećuje Srđan Radović, istraživači uglavnom okupljeni oko Etnološkog društva Srbije donose velike promene u disciplini, što se vidi i kroz skupove i radove koji su se bavili urbanim temama – savremenom garskom sredinom i njenim stanovništvom (Радовић 2017, 590). Pomenuti broj časopisa *Etnološke sveske*, pored rada Gordane Ljuboje, sadrži i druge važne radove koji se bave temama urbane antropologije: „Značaj i potreba izučavanja porodice u savremenoj gradskoj sredini“ (Nevenka Nedeljković), „Učesničko posmatranje kao vid proučavanja braka i porodice u gradu“ (Dušan Drljača), „Večernje zabave (balovi) u Beogradu krajem XIX i početkom XX veka“ (Mirjana Prošić-Dvornić), „Korzo“ (Ljiljana Gavrilović), „Kafići kao mesto društvenog

okupljanja u gradu“ (Vesna Dušković) itd. Zaokret ka proučavanju gradske sredine primetan je i kroz istraživanja emigracije u urbanim sredinama Etnografskog instituta, kao i kada je reč o Odeljenju za etnologiju i antropologiju, posebno ukoliko imamo u vidu odbranjene magistarske i doktorske teze⁴³ (Радовић 2017, 590).

Urbana antropologija u prvim tekstovima koji su joj u domaćoj etnologiji posvećeni, određena je kroz antropološko interesovanjima za grad i složena industrijska društva, pri čemu se pojam „grad“ analizira kroz vizuru naselja u kojem poljoprivredne delatnosti nisu značajno zastupljene (Љубоја 1984; Недељковић 1984). Selo i grad postavljaju se kao opozicije, ali se prevazilazi i ideja o njihovoj vrednosnoj suprotstavljenosti i „zasebnim svetovima“ (videti Đorđević 1922, 304 prema Радовић 2017, 584). Takođe, iako je postajalo mišljenje, i u antropološkoj i u sociološkoj literaturi, a srodstvo i srodnički odnosi zanemareni u urbanim sredinama, te da se njihova društvena uloga i determinisanost gubi, mnogi istraživači počinju da naglašavaju važnost izučavanja gradske porodice, smatrajući da ona doživljava najveću transformaciju na udaru promena socioekonomskih i kulturnih uslova života (Љубоја 1984; Ивановић 1988; Недељковић 1984).

Inovacija u prepoznavanju važnosti prostora kao parameta u etnontropološkim istraživanjima grada u domaćoj antropologiji dešava se tokom devedesetih godina, pre svega kroz doktorski rad Vesne Vučinić-Nešković (koja je analizirala prostorno ponašanje u Dubrovniku) i magistarski rad Ildiko Erdei (koja je analizirala prostorne aspekte političkih rituala ranih devedesetih) (Радовић 2017, 592). Kroz interesovanje za promišljanje grada i prostora domaća nauka postaje bogatija za mnogo studija, tekstova i monografija, u Beogradu je 2005. godine organizovana konferencija InASEA-e pod nazivom „Gradski život i kultura u Jugoistočnoj Evropi“. Takođe, program Odeljenja za etnologiju i antropologiju postao je bogatiji uvođenjem predmeta *Urbana antropologija*, *Nacionalna etnologija/antropologija – Grad i kultura*, *Antropologija sveta – Urbana kultura i društvo Kine*, koji su deo programa osnovnih akademskih studija; zatim predmeta *Urbane i rodne studije*, koji je deo programa master akademskih studija; kao i predmeta *Urbana antropologija* i *Urbana antropologija i antropologija prostora*, koji su deo programa doktorskih akademskih studija Odeljenja za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

⁴³ Gordana Ljuboja 1984. godine brani magistarski rad pod nazivom „Susedski odnosi na Dorčolu“, Ines Prica magistrira 1988. godine sa temom „Omladinska potkultura u Beogradu: simbolička praksa“, Mirjana Prošić-Dvornić 2006. objavljuje knjigu „Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka“, što je ujedno bila i tema njene doktorske disertacije.

Kada je reč o teorijskom okviru koji modeluje temu stanovanja u Beogradu, te korišćenja grada i prostora kroz društvene interakcije i i pripisana značenja, važno je naglasiti važne radove sa takozvanom „urbanom tematikom“ u čijem je fokusu Beograd ili njegovi krajevi. Beogradom se posebno bavi Bojan Žikić u svom tekstu o urbanom folkloru i urbanoj topografiji (Жикић 2007), kao i Maša Vukanović koja u tekstu pod nazivom „Konstrukt 44°49'14'' & 20°27'44''“ govori o Beogradu u kontekstu Skadarlije, kafana i boema, kao i kroz poziciju prestiža koja se konstruiše pozicijom grada na listi svetskih gradova (Вукановић 2008). Kada je reč o analizi krajeva, najviše antropoloških radova bavi se analizom Novog Beograda i Vračara, pa tako imamo tekstove o konstrukciji identiteta Novog Beograda kroz muziku (Ajduk i Pišev 2018), folklornoj komunikaciji i identitetu u novobeogradskom bloku 63 (Mijić 2008), kao i radove o vračarskim dvorištima (Kovač i Kovač 2010) i Platou u Mileševskoj ulici na Vračaru (Mitrović i Dajić 2018). Posebno značajan je i rad Bojana Žikića i Marije Ajduk koji govori o Beogradu kao nosiocu kulturnog identiteta i kulturnog simbola. Ovakvim definisanjem ukazuje se na disciplinarnu perspektivu pogodnu za uspostavljanje *Beogradskih studija* (Жикић и Ристивојевић 2013). Autori sugerišu korišćenje pojma „Beograd“ u smislu markera kulturnog identiteta u našoj sredini, a na osnovu njegove raznovrsne upotrebe kao kulturnog simbola, naglašavajući:

„grad se uzima kao kulturni simbol određenih kulturnih vrednosti, postoji raznovrsnost toga što se doživljava kao grad – tj. onoga što je ugrađeno u pojam „Beograd“, kulturni identiteti crpu se iz datog pojma na osnovu njegove simbolične upotrebe u kulturnoj komunikaciji“. (Жикић и Ристивојевић 2013, 36)

Ovo određenje, kao i stav da se na osnovu „Beograda“ formulišu sociokulturne lokalnosti, pokazalo se kao izuzetno korisno u mom istraživanju⁴⁴. Takođe, važno je napomenuti da se kao nastavak ove teme izdvaja interakcija i odnosi ljudi koji prostore u kućama, stanovima i sobama. Ovi odnosi biće detaljnije analizirani u poglavljima koja se bave brigom i domaćinstvom, u kojim pored prostorno-stambene dimenzije, posebno naglašavam interakcije članova porodice, podelu obaveza, odnose i slično. Ipak, sam odnos prema fizičkom prostoru u stanu, vezanost za prostor i odnos prema sobama ispitanika i deljenim prostorima, posvetiću se i u ovom poglavlju.

⁴⁴ Narativi ispitanika pokazali su kako se oni služe pojmom „Beograd“, kako vrednosno određuju svoj grad i njegove krajeve. U kontekstu teme, interesantno je videti kako Beograd kao univerzitetski grad neki ispitanici smatraju „krivcem“ za svoju sudbinu, produžavanje mladosti, standarde, osećaj „svog“, „lepog“, „bezbednog“ i „dovoljnog“.

Konačno, u analitičkom poglavlju koje se bavi gradom i prostorom, smatrala sam neophonim uvođenje antropološkog okvira za proučavanje migracija. Istraživanje i analiza materijala navele su me da posmatram prostore koje ispitanici aktivno koriste u okviru domaćinstva – svoje sobe, odnosno „dečije sobe“ kroz primu međuprosora (engl. *in-between places*) i zaglavljenosti, tranzita, liminalnosti između sadašnjeg života i života o kome se mašta; sadašnjeg mesta i preseljenja kome se teži. Privremenost dečijih soba i odnos prema njima, kao i „produžavanja mladosti“ i prakse tranzicije mogu se posmatrati u ključu prelaza kao liminalne faze (Ван Генеп 2005). Takođe, u studijama takozvanih „neregularnih“⁴⁵ migracija ovaj pojam se koristi kako bi označio poziciju migranata između mesta koje su napustili i mesta na koje žele da stignu. „Mesta između“ postaju percipirana kao mesta, uglavnom države, tranzita u kojima se ljudi privremeno naseljavaju ili bivaju „zaglavljeni“ dok istražuju svoje dalje mogućnosti za nastavak puta (Collyer 2010; Crawley and Jones 2020). Radovi koji se bave migracijama, putovanjem migranata i migranskih porodica, kao i iskustvima koja se na tom putu događaju, ukazuju na fragmentarnost i naglašavaju površnost posmatranja migracija i tranzita kao relativno brze tranzicije od mesta polaska do konačnog odredišta. Istovremeno, privremena „zaglavljenost“ u tranzitu nije nužno pasivna. Ovu liminalnost važno je posmatrati i u odnosu na to kako se akteri odnose prema čekanju, da li veruju da će se ono za čime čeznu ostvariti, u kojoj su meri aktivni ili pasivni. Kako Bendiksen i Eriksen naglašavaju, iako se čekanje može smatrati „blokadom akcije“ ili „pasivnom aktivnosti“ koja sa sobom donosi ranjivost, nemoć i bespomoćnost, pažnju treba obratiti i na autore (Corcoran 1989, Lakha 2009) koji na čekanje gledaju kao na „vrebanje plena“ – „snažnu i svrsishodnu akciju“ u kojoj je osoba koja čeka spremna na akciju čim joj se ukaže prilika“ (Bendixsen and Eriksen 2018, 93).

U kontekstu teme interesantna je i složenica *waithood*⁴⁶, skovana od glagola *to wait* (*čekati*) i *-hood* (dela reči *childhood*/ detinjstvo i *adulthood*/ odraslost), koju predlaže Alsinda Honvana kako bi opisala period između detinjstva i odraslosti, a u želji da opiše produžavanje mladosti. Naime, radeći sa mladima u Africi, ona naglašava teškoće sa kojima se suočavaju posle završenog

⁴⁵ „Neregularnost“ migracija sugerise da se za pojedinca ne može reći da ima legalno prebivalište u određenoj zemlji, takođe ukazujući na status koji isključuje pojedinca iz prava na traženje državljanstva ili trajnog boravka (Bendixsen and Eriksen 2018, 90).

⁴⁶ Ovaj pojam koriste i drugi autori (videti na primer Khosravi 2017). Šahram Kosravi, piše čekanju između faze između detinjstva i odraslosti objašnjavajući pojam *belataklifi*, produženu liminalnost, koji koriste mladi Iranci kako bi opisali svoju situaciju. Pojam *bela* znači „bez“, a pojam *taklif* označava svrhu, dižnost, funkciju (Khosravi 2017, 82).

školovanja, posebno kada je u pitanju pronalaženje posla. Ovakva situacija dovodi do njihove dalje nemogućnosti da priušte preseljenje i obezbede sopstveno domaćinstvo, venčaju se, zasnuju porodice i postanu društveno prepoznati kao odrasli. Njihov život, prema tome, dešava se u liminalnom, „ni tamo- ni ovdje“, statusu koji mladi ljudi iz Mozambika opisuju portugalskim terminom *desenrascar a vida* (srp. provlačenje; život od plate do plate ili, žargonski, od prvog do prvog), mladi Senegalci i Tunižani francuskom rečju *débrouillage* (izlaziti na kraj, snaći se), dok mladi Južnoafrikanci koriste engleski termin *just getting by* (snalaziti se) (Honwana 2012, 3-4). Kroz svoje delo, autorka nastoji da objasni kako se mladi Afrikanci bore sa čekanjem, te na koje načine pokušavaju da iskoriste prilike na koje nailaze. Putem primera raznih poslova i kreativnih aktivnosti ona naglašava mogućnost za aktivno delovanje društvenih subjekata (*agency*⁴⁷) u stanju zaglavljenosti. Ovaj osećaj može se povezati sa međuprostorom, ali i stanjem u međuvremenu, onakvim kakvim ga vidi Stef Jansen, kao prizmu kroz koju se razume čežnja za „normalnim životom“ (Jansen 2015, 18).

Zaglavljenost o kojoj govore pišu mnogi autori, odnosi se na fizičku mobilnost, ali i egzistencijalnu mobilnost, odnosno osećaj da se negde krećemo (Hage 2009). Pojam „zaglavljenost“ je suprotan pojmu „egzistencijalne mobilnosti“, a možemo ga definisati kao stanje čekanja da prođe kriza. Kako naglašava Gasan Haž:

„Na prvi pogled, zaglavljenost pretpostavlja nedostatak moći delanja (engl. *agency*). Zapravo, nedostatak moći delanja definiše zaglavljenost, bilo fizičku ili egzistencijalnu. Kao takva, zaglavljenost je po definiciji situacija u kojoj osoba trpi nedostatak izbora ili alternative u situaciji u kojoj se nalazi ili nemogućnosti da iskoristi alternativne čak i ako se pojave.“ (Hage 2009, 100)

U poglavlju u kojem analiziram prostor sagledavam da li se moji ispitanici osećaju „zaglavljeni“ u svojim stanovima i „dečijim sobama“. Takođe, preispitujem koliko je aktivno njihovo čekanje, da li i na koji način percipiraju svoje buduće odredište, te da li su porodični stanovi, u kojima se trenutno živi, prelazna ili trajna rešenja. U narativima ispitanika često se govori o „čekanju da se nešto dogodi“, pri čemu je „nešto“ u različitim narativima više ili manje definisano, od opšte odrednice čekanja da prođe kriza ili bukvalne formulacije „čekam da se nešto desi“, preko malo određenije ideje šta bi to „nešto“ moglo biti, poput stupanja u „ozbiljniju vezu“ ili dobijanja veće plate. Za neke ispitanike „nešto“ je jasno definisano i razrađeno kao plan koji podrazumevaju

⁴⁷ Reč *agency* koja se koristi na engleskom govornom području može se prevesti i kao učinkovitost, moć delovanja i delanje. Kao najadekvatniji prevod preuzimam „aktivno delovanje društvenih subjekata“ (prema Ivanović 2008).

konkretnu platu ili poziciju, određenu sumu novca uštedenu za učešće za stan ili izvestan momenat i prekretnicu u svom životu ili životu roditelja (venčanje, odlazak roditelja u penziju i slično). U tom slučaju „nešto“ biva i malo opipljivije kroz ideje o budućem stanu, njegovoj lokaciji i uređenju prostora.

II 3. Teorijski okvir istraživanja domaćinstva

Fokus antropoloških istraživanja menjao tokom istorije discipline, posebno kada je reč o tome ko su naši ispitivani. Relativno dugo oni su pripadali „dalekim svetovima“, a od antropologa se očekivalo da odlaze na udaljene terene i vraćaju se sa svedočanstvima o životu ljudi iz takozvanih „primitivnih“ društava. Shvatanje terena se vremenom menja, a legitimna postaju istraživanja obavljena i „ovde“, u kulturi istraživača i okvirima lokalne zajednice, među takozvanim „običnim ljudima“. Zaokret od proučavanja vanevropskih društava, terminologije srodstva, principa porekla i bračnih pravila dovodi do otvaranja novih tema i terena, preispitivanja srodstva u zapadnim kulturama, proučavanjima novih reproduktivnih tehnologija, srodstva kod osoba istopolne seksualne orijentacije i slično (Ivanović 2008, 109-110). Kada je o domaćoj antropologiji reč, akcenat je bio na seoskim sredinama, rodovskim i porodičnim zadrugama⁴⁸ ili promišljanjima srodstva na polju prava, imovine i nasleđivanja. Kako Zorica Ivanović navodi, u antropološkoj i sociološkoj literaturi postojalo je „mišljenje da u savremenim industrijskim društvima, naročito u urbanim sredinama, srodstvo i srodnički odnosi nemaju važnu ulogu i da su se njihov društveni značaj i determinisanost izgubili“ (Ивановић 1988, 155). Srodstvo i srodnički odnosi u gradu postali su zanimljivi za istraživače koji polaze od pretpostavke da je upravo grad stecište socioekonomskih i kulturnih promena, koje su uslovljene širim društvenim kretanjima, pri čemu gradska porodica doživljava najveću transformaciju i postaje vredna etnološkog proučavanja (Недељковић 1984, 12). U ovom analitičkom poglavlju nastojaću da analiziram porodične dinamike porodica čija se domaćinstva nalaze na teritoriji Beograda. Naime, pored stanova, kuća

⁴⁸ Detaljnu analizu ideoloških i političkih implikacija naučnih teorija o nastanku, funkcionisanju i društvenim posledicama zadruge pružaju Slobodan Naumović i Zorica Ivanović (Наумовић и Ивановић 2018).

i soba kao prostora važnih za ispitanike i istraživanje o kulturnim predstavama, u radu koristim termine „domaćinstvo“ i „kraj“, koje bi trebalo dodatno pojasniti.

Pojam domaćinstva potiče od latinske reči *domus* koja je prvenstveno označavala centralno mesto u hramu, a kasnije i svaki prostor u kojem se boravi – boravište, prebivalište, obitavalište, pri čemu se potonji pojam može dovesti u vezu i sa rečju „obitelj“ (Milić 2007, 81). Domaćinstvo pored prostorno-stambenog značenja podrazumeva i interakcije ljudi koji ga koriste, premda je terminološki naglašena prostorna dimenzija. To možemo videti i u kroz engleski termin *household*, nemački *haushalt*, ali i kroz upotrebu termina koji se koriste na Balkanu: *domaćinstvo*, *домацинство*, *kućanstvo*. Pojmovi „kuća“ i „dom“ uključuju mnoga značenja i funkcije, a različiti autori nastoje da pronađu što preciznije određenje. Prema Meri Douglas, dom ne može biti definisan nijednom od svojih funkcija: idejom o pružanju primarne brige o telu (to mogu učiniti i zdravstvene ustanove ili hoteli), idejom o obrazovanju i vaspitanju novorođenčadi (to mogu pružiti i specijalizovane škole ili sirotišta), idejom da dom stabilizuje, produbljuje ili obogaćuje ličnost (postoje suprotstavljeni stavovi da dom upravo guši i osakaćuje), a odbačena je i ideja da dom u savremenom industrijskom društvu proizvodi ulaz u tržište rada (Douglas 1991, 288). Dom je lokalizovana ideja, ali njegovo mesto nije nužno fiksirano – može biti vagon, karavan, brod ili šator. Konačno, prema Douglasovoj, dom nije isto što i domaćinstvo. Ipak u njenom tekstu nalazim na odrednicu koju smatram primenljivom u ovo radu; „dom je splet konvencija i potpuno neuporedivih prava i dužnosti“ (Douglas 1991, 302).

Kada je reč o prostornom određenju domaćinstva, američki antropolog Donald R. Bender ukazuje na važnost analize i razgraničenja pojmova „domaćinstvo“ i „porodica“, stavljajući naspram porodice kao srodničke grupe, ideju stambene grupe koja obavlja „domaće funkcije“. Kako navodi, porodice i domaćinstva razlikuju se logički i empirijski, budući da je referentni okvir porodice srodstvo, dok je u slučaju domaćinstva u pitanju blizina stanovanja ili boravište (Bender 1967, 493). Iako na prvi pogled ovi pojmovi deluju srodno ili kao pojmovi koji se neretko preklapaju, uključuju i podrazumevaju jedan drugi, Bender dalje ukazuje na etnografske primere koji pokazuju da ne moraju sve porodice da budu i domaćinstva, niti sva domaćinstva nužno moraju biti sastavljena od članova iste porodice. Takođe, odnosi roditelji-deca koji su za neke

kontekste i porodična domaćinstva ključni nisu nužno takvi u svim društvima⁴⁹. Dok kontekst u kojem Bender piše smatra porodicu u kojoj neki članovi porodice ne žive na istom mestu oštećenom, ovaj autor kroz primere naglašava da se takva situacija širom sveta ne smatra čudnom. Kada je reč o konceptu domaćinstva, Bender ide korak dalje od teoretičara na čije se radove poziva (Paula Bohanana, Feliksa Kisinga i Solien de Gonzalez), smatrajući da je važno istaći da je ovaj koncept više od skupa ljudi koji žive zajedno. Bender u svojoj analizi naglašava postojanje domaćinstva kao grupe ljudi koja zajedno obavlja domaće funkcije, pri čemu pravi razliku između domaćih funkcija (u okvirima društvenih uloga) i takozvanih ko-rezidentnih grupa ili grupa za stanovanje⁵⁰ (u okvirima blizine stanovanja). Naglasak dalje pridaje grupi koja stvara ko-rezidentnu jedinicu, pre nego grupu koja zauzima prostor. Na primer, svi stanovnici jedne zgrade čine grupu ljudi u zajedničkom prostoru, ali postoji velika razlika između te grupe i one koja zauzima jedan stan. Konačno, Benderova ideja je da koncept domaćinstva podrazumeva dve distinktivne vrste društvenih fenomena: ko-rezidentne grupe i domaće funkcije. Takođe, on smatra da fokus sa mesta ljudskog stanovanja ili boravka treba pomeriti na društvenu grupu koja stvara ko-rezidentnu jedinicu (Bender 1967, 497-499). Kako detaljnije objašnjava:

„osnovna osobina „domaćih“ funkcija nije njihova nužna povezanost sa porodicama ili sa ko-rezidentnim grupama, već njihovo sudelovanje u neophodnostima preživljavanja iz dana u dan, uključujući i obezbeđivanje i pripremu hrane, kao i negu dece. One se razlikuju od raznih drugih ekonomskih i društvenih funkcija kao pogodne za obavljanje i održavanje u malim grupama kroz širok spektar društvenih okolnosti. Iz tog razloga se najčešće obavljaju, barem delimično, od strane ko-rezidentnih porodica. One mogu, i često jesu, obavljane od strane ko-rezidentnih jedinica koje nisu porodice, ili u nekim slučajevima, od strane porodica koje nisu ko-rezidentne jedinice. Unutar istog društva, domaće funkcije često obavlja više od jedne vrste male grupe, a u visoko razvijenim industrijskim društvima mogu ih u velikoj meri preuzeti i grupe sa posebnom namenom⁵¹.“ (Bender 1967, 499).

⁴⁹ Na problematičnost konstrukcije roditeljstva i odnosa roditelj-dete koji podrazumeva bliskost ukazuje i Margaret Mid, navodeći primer samoanske porodice o kojoj nekoliko žena i muškaraca aktivno učestvuje u odgajanju i vaspitavanju dece koja sledstveno „ne raspoznaju svoje roditelje onako oštro kao naša deca“ (Mid 1978, 187).

⁵⁰ Termine *co-residence* i *co-residency* iz engleskog jezika koristim u prevodu koji koristi Anđelka Milić (2007) kao ko-rezidencija i ko-rezidentnost, a kao najbližiji pojam u duhu srpskog jezika upotrebljavam i pojmove „saživot“ ili „suživot“. Ipak, važno je naglasiti kvalitativnu, tanku ali važnu razliku ova dva termina. Dok pojam „ko-rezidentnost“ akcentuje postojanje prostorne dimenzije zajedničkog života, deluje mi da je u pojmu „saživot“ naglašena osobenost zajedničkog vremena u zajedničkom životu.

⁵¹ Kao primer autor upućuje na Spirov opis kibuca u Izraelu (Bender 1967, 499).

Služeći se Benderovim delom, ali i drugim radovima, Anđelka Milić zaključuje da domaćinstvo, domaća grupa ili kućna zajednica može biti integrisana sa porodicom, tj. srodničkom grupom, ali i ne mora. Ukoliko integracija postoji možemo govoriti o *porodičnom domaćinstvu*, a prepoznatljiv je model nuklearne porodice čije se granice preklapaju sa granica domaćinstva, posebno ukoliko uzmemo u obzir da se članovi i funkcije koje dele preklapaju (Milić 2007, 82). Naravno, postoje i nesrodnička domaćinstva poput manastirskih zajednica, cimerstava i raznih drugih životnih aranžmana. Važno je napomenuti da postoje i kolektivna ili institucionalna domaćinstva ili domovi za smeštaj lica bez porodica ili osoba kojima je potrebna neka vrsta nege, pri čemu je važno obratiti pažnju i na raspon oblika kolektivnog domaćinstva, od čisto rezidencijalnog do čvršćih zajednica (Milić 2007, 83). Mislim da ovde možemo dodati i povremena kolektivna domaćinstva, poput učeničkih i studentskih domova.

Za ovaj rad pojam domaćinstva je od izuzetne važnosti uključuje značenja po kojima ispitivane porodice funkcionišu, kao i referentnu tačku za predstave o nekom novom, budućem domaćinstvu. U analizičkom poglavlju koje se bavi domaćinstvom analiziram koje kulturne predstave i prakse oblikuju živote i dinamike domaćinstava mojih ispitanika. Zanimaeće me na koji način su distribuirane obaveze održavanja zajedničkog prostora, kako je određeno koji članovi domaćinstva preuzimaju koje troškove i, konačno, kako ispitanici percipiraju međuljudske odnose u svom domaćinstvu. Analiziranjem ovih narativa, koji između ostalog govore i o alternativnim opcijama, može se mnogo saznati o kulturnim predstavama vezanim za „dobar“ život u lokalnom kontekstu, kao i perspektivama u budućnosti. Takođe, detaljnijom analizom domaćinstva i odnosa u domaćinstvu može se doći do bližeg odgovora na pitanje kako kulturne predstave utiču na fenomen „produžene mladosti“.

II 4. Teorijski okvir istraživanja brige i emocija

U radu ću koristiti i antropološka proučavanja emocija i brige, kojima ću pristupiti iz ugla kulturnih predstava o „dobrim“ porodičnim odnosima, brizi o članovima domaćinstva, podršci i odricanju, kao i zajedničkom slobodnom vremenu i „posebnom vremenu“ (na primer tokom praznika,

religijskih i nereligijskih). Antropološko istraživanje emocija i brige počelo je relativno skoro, kao i u slučaju drugih društvenih nauka. Briga i nega tumače se na različite načine, često kroz prizmu morala i ljudskosti:

„Da iskoristimo blizak iskustven jezik [za opis] zapravo vršenja radnje, pružanje brige je takođe definišuća moralna praksa. To je praksa empatične imaginacije, odgovornosti, potvrđivanja i solidarnosti sa onima kojima je pomoć potrebna. To je moralna praksa koja čini pružaoce brige (negovatelje), a s vremena na vreme čak i primaocce brige, prisutnijima i i otuda postpuno ljudskima. Pružanje brige je jedan od onih odnosa i praksi samokultivacije koja nas čini, čak i kad doživimo svoje granice i neuspehe, više ljudima.“ (Kleinman 2009, 293 prema Biehl 2012, 250)

Polazeći sa različitih stanovišta autori su razmatrali povezanost brige i srodstva smatrajući da je, na primer, srodstvo treba razumeti odnos formiran kroz ponašanje, interakcije i tumačenja odnosa, te ustamnovljen uticajem prirode, odgoja i zakona (Howell 2006, 9; Alber et al. 2010; Carsten 2000; Notermans 2004; Parkin and Stone 2004 prema Alber and Drotbohm 2015, 6). Drugi autori umesto reči „odgoj“ (engl. *nurture*) radije biraju termin „briga“ (engl. *care*) smatrajući da upravo prakse brige (poput hranjenja, odgoja, provođenja vremena u istom domu) uspostavljaju srodstvo koje se, shodno rečenom, živi i stvara kroz brigu (Weismantel 1995, prema Alber and Drotbohm 2015, 6-7).

Proučavajući značaj brige za stvaranje i odžavanje srodničkih veza Drotbohm i Alber sugerišu dva načina na koji se mogu povezati srodstvo i briga. Prema prvom, briga se posmatra kao ispunjavanje očekivanog načina ponašanja koji se dovodi u vezu sa specifičnom srodničkom ulogom. Naime, briga postaje praksa koja dopunjuje i potvrđuje biološka i pravna razumevanja srodstva, pri čemu su roditelji percipirani kao pružaoci nege i obrnuto: pružanje nege čini ih „roditeljima“ i potvrđuje „roditeljstvo“ (Alber and Drotbohm 2015, 7). Naravno, ovakva sprega roditeljstva i brige može se kritikovati istorijskim i komparativnim primerima koji ukazuju na različite forme brige, kao i njeno nejednako podrazumevanje u različitim društvima i različitim kulturama (videti na primer Ariès 1962, LeVine et al. 1996). „Dobra nega“ ili „normalna briga“ o detetu može značiti sve i svašta, a teško bi se mogao napraviti konsenzus čak i oko „osnovnih“ uslova ili najmanjeg zajedničkog sadržaoca pojma „dobra nega“. Na primer, ovaj pojam može ukazivati na određenu zdravstvenu negu i sigurnost, higijenske uslove, ekološke uslove, stambene uslove, ekonomske uslove, obrazovne uslove. Takođe, on može ukazivati i na neopipljive elemente, poput vremena koje bi pružalac nege trebalo da provede sa detetom, pružene ljubavi i pažnje, odnosa prema detetu, načina

komunikacije, metoda vaspitanja i slično. Ovi pojmovi nisu fiksirani, ne samo u različitim kulturama, već i u istoj kulturi u različitim vremenskim epohama. Takođe, pogrešno bi bilo bilo pridavati univerzalan značaj i podrazumevati da su roditelji uvek pružaoci nege u odgoju deteta. Nekada su to drugi članovi porodice (babe i dede, tetke, stričevi, ujaci, rođaci, starija deca u porodici), dojlje, dadilje, guvernante, osobe koje su manje ili više deo domaćinstva deteta. Takođe, briga i nega retko se vezuje samo za jednu osobu, pa čak i ako su, na primer, roditelji glavni pružaoci nege i brige, ne znači da su i isključivi. Kako navodi Alber „čak i u Evropi, u društvima koja naglašavaju biološko srodstvo, i u kojima roditelji imaju obrazovni monopol nad 'svojom' decom, i drugi pojedinci, poput bejbisitera, komšija, učitelja, baba i deda, imaju neke limitirane obaveze prema njima“ (Alber 2004, 35).

Na ovom tragu dolazimo do drugog načina povezivanja brige i srodstva prema Drotbohm i Alberu. Prema ovom stanovištu briga prevazilazi dopunjavanje i potvrđivanje biološkog srodstva, pružajući alternativni način stvaranja srodstva u odsustvu biloških veza (Alber and Drotbohm 2015, 7). U prilog ovoj tezi ističu se istraživanja i radovi o usvojiteljskim, starateljskim i hraniteljskim porodicama (videti Bowie 2004, Faubion 2001). Gledano na ovaj način, posredstvom brige pojedinci postaju rod usvojenom detetu integrišući ga u svoje živote. Alber i Drotbohm naglašavaju da, ukoliko je shvatimo na ovaj način, brigu možemo smatrati posebnom vrstom društvene radnje koja se vrši među ljudima koji se međusobno percipiraju kao da pripadaju jedni drugima, te koji performiraju pripadnost kroz brigu (Alber and Drotbohm 2015, 7).

Kada je reč o analizi brige u domaćoj etnologiji i antropologiji, njome se najpodrobnije bavila Ljubica Milosavljević. Preispitujući način na koji je starost konstruisana kao društveni problem, ona pruža antropološku perspektivu i uvide u organizovanu brigu prema starima, kako u svojoj doktorskoj disertaciji (Milosavljević 2013), tako i u monografijama i brojnim naučnim radovima (videti na primer Milosavljević 2010, 2011, 2018). Kada je reč o istraživanjima emocija u domaćoj antropologiji, značajan je rad Vladimire Ilić - doktorska disertacija odbranjena 2014. godine u čijem su fokusu emocije kao kulturni konstrukti, te njihova upotreba u političkim kontekstima savremene Srbije (Ilić 2014), kao i naučni radovi u kojima se, između ostalog, preispituju upotreba empatije i konstrukcija predstava o sreći (Ilić 2013, Илић 2019).

U ovom radu analiziram šta se smatra dobrom brigom i normalnom negom kada je u pitanju odnos prema detetu u porodici, te kakve vrednosti ispitanici daju ovim pojmovima u različitim periodima:

od hranjenja i podizanja bebe do kasnijih porodičnih u okviru domaćinstva. Komparativna perspektiva i primeri iz različitih kultura pokazuju da „dobra“ ili „normalna“ nega i briga nisu iste svuda. Takođe, kulturne predstave o „dobrom roditeljstvu“ i neophodnostima emocija, uslova i posvećenosti „neophodne“ za dobrobit i blagostanje deteta variraju. Brigu ću analizirati dvojako: 1) kao emociju koja uključuje ljubav, posvećenost, strah, zabrinutost i 2) kao radnju koja podrazumeva direktnu negu i preusmeravanje resursa u korist nekoga, u ovom radu najčešće deteta. Oslanjajući se na rezultate istraživanja preispitujem dva koncepta, „detecentrični“ diskurs i ideologiju familizma. Pojam „detecentričnost“ odnosi se na predstavu o savremenoj porodici koja je okrenuta deci, za razliku od odnosa prema deci u prošlosti u kojem se smatra da su deca tretirana periferno i autoritarno. Deca se smeštaju u centar interesovanja i zauzimaju superiornu poziciju u porodici. Sa tim u vezi, Anđelka Milić naglašava:

„Centar nove porodičnosti koja je svedena na najuži reproduktivni srodnički krug postaje dete kome se posvećuje celokupna porodica: ukupnost porodičnog života- ekonomske aktivnosti privređivanja vrše se u ime zasnivanja nove buržoaske loze naslednika, koja se mora dokazati svojim radom umesto aristokratske tradicije prenošenja privilegija; na drugoj strani, ukupan unutrašnji život porodice organizuje se oko brige, rasta i razvoja budućih naslednika.“⁵² (Milić 2007, 162).

Koncept detecentričnosti dopunjuje i ideologija familizma. Kako navodi Smiljka Tomanović, familizam se u lokalnom kontekstu ispoljava kroz visoko vrednovanje porodice koje se pokazuje kroz njen centralni značaj za pojedinca i za tranziciju u odraslost koja se izjednačava sa formiranjem (sopstvene) porodice, odnosno sklapanjem braka, rađanjem deteta:

„Detecentričnost je imanentna porodici u familističkom konstruktivnom i zasniva se na „moralnom imperativu etike brige za zavisnu decu čije su potrebe uvek na prvom mestu“ (Ribbens McCarhty, Edwards & Gillies, 2003: 796) i ideji paternalističke roditeljske odgovornosti za dobrobit deteta (Beck-Gernsheim, 1992).“ (Tomanović 2017, 164).

Kako Tomanovićeva takođe navodi, požrtvovanost za decu i etika samožrtvovanja za njihov najbolji interes jako je važna i visoko vrednovana u domaćem kontekstu. Roditeljska pomoć ističe se na različite načine, kroz finansiranje porodice, negu dece, kao i raznolike vidove podrške i pomoći. Odricanje roditelja i roditeljskih potreba percipira se kao pozitivno žrtvovanje. U ovom

⁵² Autorka naglašava da „detecentričnost“ ne podrazumeva nužno srećno detinjstvo, te ističe da je moderna porodična ideologija detecentričnosti često izložena stvarnosti i neplanskim štetnim uticajima (Milić 2007, 55).

radu ustraužujem da li možemo govoriti o detecentričnosti i ideologiji familizma u kontekstu produžene mladosti. Posebno će me zanimati na koji način ispitanici vide međusobne odnose, te da li možemo govoriti o životu domaćinstva u najboljem interesu deteta. Konačno, zanimae me kako percipiraju žvoti i odnosi dece i roditelja u budućnosti, kada dođe do odvajanja.

II 5. Komparativna perspektiva istraživanja mladosti „drugih“

Kako bih kritički analizirala narrative o Zapadu, bilo mi je važno da odredim koje su to opšte kulturne predstave o „Zapadu“ i „svetu“, te šta za moje ispitanike znače ovi pojmovi. Vodeći se narativima koje sam sakupila, primetila sam da se o Zapadu govori kao o centru moći i uređenosti, naspram periferije na kojoj se živi, pri čemu ispitanici naglašavaju da „ovde“ „ne važe pravila već pojedinci improvizuju najbolje što mogu“. Dalje, opisujući Zapad, ispitanici govore o „sistemu napravljenom za čoveka, a ne obrnuto“, te standardu koji omogućava „život kakav bi trebalo da bude, naspram života do kog se došlo prilagođavanjem“.

Koncept „Zapada“, prema mnogim autorima, izdvaja se kao osa „normalnosti“, „uređenosti“ i „napretka“ koja istovremeno služi kao poredbeni okvir za procenjivanje stanja u Srbiji, te političkih, ekonomskih i infrastrukturnih dometa kojima Srbija teži (Жикић 2013, 10; Брујић 2018, 152). Iako su u medijima i dalje najzastupljenije teme o kvalifikovanim mladim ljudima koji odlaze iz zemlje, diskusijama o mladima koji odlaze počinju da pariraju diskusije o onima koji ostaju, njihovom načinu života u Srbiji, očekivanjima i perspektivama. Oni se neretko porede sa vršnjacima na Zapadu, pri čemu se pod „Zapadom“ misli na zemlje Zapadne Evrope, Sjedinjene Američke Države i Kanadu. Pišući o „Zapadu“ kao konceptu, Bošković ukazuje na politički i geografski smisao kojim se u Jugoslaviji razumeju visoko industrijalizovane zemlje, članice Evropske unije, Norveška, Island, Švajcarska, Sjedinjene Američke Države, Kanada i Australija⁵³ (Bošković 1996, 16). Kada je reč o Evropi, ona se „simbolički relativno jasno razaznaje – najmanji zajednički sadržaoi su kapitalistička privreda i liberalna demokratija“ (Радовић 2007, 52), dok se pod Evropskom unijom ili Zapadnom Evropom podrazumevaju i države koje nisu formalno

⁵³ Bošković sugeriše da je ovakvo shvatanje Zapada primetno i u nekim drugim državama, navodeći primer Gvatemale (Bošković 1996, 16).

članice (Norveška i Švajcarska), geografski pripadaju severnoj ili srednjoj Evropi (Holandija, Danska i Švedska; Austrija i Švajcarska), ali su kulturno doživljene kao deo celine (Antonijević 2011, 1014; Брујић 2018, 29;). Sa druge strane, možemo govoriti o izvesnoj dvosmislenosti i razlikovanju ukoliko uzmemo u obzir južnoevropske ili mediteranske zemlje te je, na primer, Francusta definitivno deo „Zapada“, dok su južna Italija, Grčka i Portugal bliže „ne-Zapadu“ ili zemljama „Trećeg sveta“ (Bošković 1996, 16).

Informanti sa kojima sam razgovarala Zapad interpretiraju na osnovu tri glavna izvora: medija, ličnih boravaka ili doživljaja iskustava prijatelja ili članova porodice koji duže žive u inostranstvu. Kada je reč o životu mladih, Zapad se uglavnom doživljava kao drastično drugačiji, a sugerise se da bi mladima u „oba sistema“ bio nepojmljiv život onih drugih. Iako je jasno da pojedinačne evropske zemlje, SAD i Kanada nisu jedan celovit sistem, oni su predstavljeni zbirno, kao skup država koje su razvijene, uređene i dele isti sistem vrednosti. Naime, iako verujem da bi isti ispitanici preciznije analizirala kulturne identitete i njihove razlike, ukoliko bi im se postavila drugačije formulisa pitanja koja bi ciljala na pretpostavljeni životni stil i kulturne predstave o, na primer, Francuzima i Amerikancima ili Nemcima i Španacima, tražeći poredbeni činilac za stanje u Srbiji, ispitanici koriste ideju Zapada kao celine. U analitičkom poglavlju koje se bavi proučavanjem Zapada, a posebno Evropske unije, u kontekstu „produžene mladosti“, baviću se kulturnim predstavama o „sebi“ i „drugima“ sa čijim se pretpostavljenim narativima i životnim pričama poredi realnost koja se živi. S tim u vezi, pojam „kulturne predstave“ odnosi se na

manje-više konzistentan skup ideja koje određena grupa ljudi ima o nekoj pojavi iz stvarnosti i uključuje faktička znanja o toj pojavi, njene simboličke reference u kulturi kojoj pripada data grupa, diskurzivnu, normativnu ili stvarnu povezanost sa drugim kulturnim artefaktima, simbolima, pojavama, procesima i tome slično, kao i stereotipne poglede na datu pojavu, zasnovane na njenom sociokulturnom tretmanu u stvarnosti. (Жикић 2013, 19).

Pažnju ću posvetiti kulturnim predstavama o životu „drugih“ mladih kao „oruđu kulturne kognitivnosti“ (Жикић 2013, 5) uzimajući u obzir ideju o kulturi kao „osnovnom antropološkom kognitivnom sredstvu za razumevanje sveta“ (Gačanović 2009, 34), a u smislu zamišljanja i opisivanja lične pozicije vršnjaka koji dele položaj „produžene mladosti“. Shodno tome, u radu istražujem šta se to u sistemu koji se smatra „normalnijim“ doživljava kao „lakše“ i

„pristupačnije“, ta da li se može govoriti o doživljaju iznuđenog produžavanja mladosti u Srbiji (Mihailović 2004, 29) nasuprot biranog odlaganja odraslosti na Zapadu.

U kontekstu rada, važno je sagledati sve „druge“ koje ispitanici prepoznaju kada govore o odrastanju, osamostaljivanju i mladosti. Kako Nedeljković navodi:

„svaka zajednica gradi svoj identitet klasifikujući i sistematizujući druge grupe (kategorije) iste vrste. Ta sistematizacija se vrši uz pomoć dva principa: digitalnog, kada postoji svest da smo mi različiti od svih drugih, tj. da svi drugi spadaju u istu grupu, i analognog, kada se drugi vrednuju i upoređuju, pa se među njima pravi razlika tako da neke doživljavamo kao bliže, a neke kao dalje u odnosu na nas. S tim u vezi, svi drugi se mogu sistematizovati pomoću kombinacije prostorne ili administrativne bliskosti sa ideološkim i/ili moralnim vrednovanjem drugih zajednica. Na osnovu toga dobijamo najprostiju podelu drugih na: unutrašnje pozitivne druge, unutrašnje negativne druge, spoljašnje pozitivne druge i spoljašnje negativne druge“. (Nedeljković 2007, 28)

Pored pojedinaca koje smatraju sebi sličnima, ispitanici razlikuju mlade iz inostranstva, mlade koji su se doselili u Beograd iz drugih mesta u Srbiji i mlade „iz prošlosti“- svoje roditelje. Ispitanici prave razliku između različitih grupa mladih, pa se prema tome može govoriti o nekoj vrsti diferencijacije kojom se poistovećuju sa pripadnicima svoje grupe i distanciraju od svega što nije deo grupe.

III Metodološki okvir i terensko istraživanje

III 1. Metod

Za potrebe rada sproveda sam polustrukturirane dubinske intervjue koji su se pokazali boljim za utvrđivanje kulturnih predstava od anketne metode. Takođe, razgovor sa ispitanicima koji se dešavao pre i posle zvaničnog postavljanja pitanja doveo je do ličnih priča i informacija značajnih pri proučavanju kulture odrastanja u Srbiji. Ispitivani uzorak spada u uzorak po preporuci, odnosno „uzorak dobijen po principu grudve snega“ (Вучинић Нешковић 2013, 33-34), pri čemu ispitanici preporučuju druge ispitanike, svoje poznanike, koje smatraju pogodnim za istraživačku temu. U konkretnom slučaju, reč je o pojedincima koji se smatraju mladima, zaposleni su i zarađuju platu koju smatraju dovoljnom za samostalan život, ali ipak biraju da žive sa svojim roditeljima. Kvalitativni metod i dubinski intervjui otkrivaju kako neki ljudi koji žive u Beogradu percipiraju zrelo zajedničko stanovanje, odnosno kako izgleda saživot roditelja i njihove dece u kasnim dvadesetim i ranim tridesetim godinama života. Smatram da je doprinos antropološkog pristupa i kvalitativnog metoda pri proučavanju fenomena „produžene mladosti“ u dubljem razumevanju interpretacija iskustava ispitanika. U ovom istraživanju, interpretacije su vezane za predstave o odrastanju, životnom toku i njegovim segmentima, doživljenim društvenim očekivanjima kada je reč o pojedincima određenih godina. Takođe, govoreći o svojoj poziciji „produženog“ života sa decom, odnosno roditeljima, ispitanici opisuju svoju svakodnevicu počev od prostora koje koriste, interakcija u domaćinstvu, brige o domaćinstvu i njegovim članovima, pa do posebno značajnih projekcija i strategija za budućnost.

Terenski deo istraživanja sproveda sam u periodu od avgusta 2019. do novembra 2020. godine. Kao posebnu okolnost u drugom delu istraživanja istakla bih Kovid-19 pandemiju. Naime, početkom marta 2020. godine pojavio se prvi slučaj virusa u Srbiji, a svega deset dana kasnije usled saznanja o ubrzanom širenju i smrtonosnim posledicama širom sveta, doneta je odluka o uvođenju vanrednog stanja na teritoriji Republike Srbije⁵⁴. U cilju smanjenja mogućnosti za

⁵⁴ Videti na primer *Tanjug* 2020, *Blic* 2020, *BBC* 2020.

okupljanje ljudi, a samim tim i širenja virusa, dolazi do zatvaranja vrtića, škola i univerziteta, ugostiteljskih i sportskih objekata, tržnih centara i parkova. Dalje, dolazi do obustavljanja gradskog i međugradskog saobraćaja, a državne granice se privremeno zatvaraju za prevoz robe i putnika. Zaposlenima i poslodavcima se savetuje da, ukoliko je moguće, rade od kuće, a svim građanima preporučene su mere takozvane socijalne izolacije. Apel „ostani kod kuće“ (RTS 2020) postaje slogan društvenih mreža i televizijskih emisija.

U skladu sa nastalom situacijom sprovođenje intervjua bilo je otežano iz nekoliko razloga. Prvo, nalaženje sa ispitanicima koji stanuju u različitim delovima Beograda bilo je otežano ukidanjem gradskog prevoza. Drugo, uvođenjem policijskog časa⁵⁵, prvo od 20h, a potom od 17h do 5 časova ujutru, podrazumevalo je da većina ispitanika može i želi da odvoji vreme za intervju tokom svojih radnih sati ili da je neka od strana (ispitanici ili istraživač) spremna da prekrši donetu zabranu kretanja. Konačno i najvažnije, nalaženje sa ispitanicima u uslovima epidemije, te antropološko istraživanje koje bi podrazumevalo sprovođenje intervjua u zatvorenoj prostoriji, na maloj razdaljini između istraživača i informanta, moglo je da dovede do neprijatnosti, od zaziranja jedne strane od druge, i obrnuto, do širenja virusa među učesnicima istraživanja i njihovim porodicama. Shodno tome, intervjui sprovedeni od marta do novembra 2020. godine, a posebno tokom marta, aprila i maja, podrazumevali su komunikaciju preko interneta, uz upotrebu platformi *Skype*, *Zoom* ili *Viber*.

Onlajn istraživanje, kao i istraživanje onlajn prostora, nisu novost u svetskoj i domaćoj antropologiji. Antropološki tereni svakako se menjaju pojavom interneta i njegovom širokom upotrebom. Istraživači šalju slike sa terena, objavljuju blogove i „tvitove“ (Moeran u Eriksen et al. 2015, 29), analiziraju virtuelne zajednice, nove medijske univerzume i digitalno okruženje (Радивојевић 2020) ili pojedince koji se okupljaju u fizičkim prostorima da bi radili preko

⁵⁵ Važno je naglasiti da je policijski čas u domaćem kontekstu imao karakteristike ratnog stanja, o čemu posebno svedoči uvođenje takozvanog „vanrednog stanja“ u periodu od 35 dana (od 15.3.2020. do 6.6.2020.). Prema Članu 200 Ustava Repunlike Srbije, vanredno stanje proglašava Narodna skupština „kada javna opasnost ugrožava opstanak države ili građana“ (Службени гласник 2006). Ovakva odluka i mere koje su u skladu sa njom sprovedene, smatrane su kršenjem ljudskih prava i autoritarnom politikom, premda treba reći da je sličan princip rukovođenja krizom primetan i u regionu, te iskustvima građana Bugarske, Severne Makedonije i Mađarske (videti: Milenković 2019, 444). „Ratni vokabular“ ili „ratna terminologija“ vidljivi su u medijima, na bilbordima, u izjavama domaćih i stranih političkih zvaničnika od proleća 2020. godine. Neke od čestih formulacija su predstave o borbi protiv „nevidljivog neprijatelja“, retorika „borbe“, „pobede“, „predaje“ koja nije opcija, „odbrane naroda i države“, pominjanje „žrtava“, „junaka“, „saveznika“, „braće i prijatelja“, „neprijatelja“ Srbije (Пишев, Жикић и Стајић 2020, Helsinški bilten 2020).

interenata⁵⁶. Domaći antropolozi prate premeštanje terena i podataka na internet mrežu, analiziraju granice internet prostora kao antropološkog terena i kvalitet građe sakupljene na ovaj način (Гавриловић 2004, Трифуновић 2010, Благојевић 2011). Ljiljana Gavrilović ističe da, iako istraživač nigde ne ide već je ispred svog računara, on virtuelno „odlazi u drugu realnost da bi je video, opisao i utvrdio, ne samo ponašanje i odnose unutar virtuelne realnosti nego i njihove odraze na realni svet, i obrnuto – projekcije odnosa iz fizičke realnosti na konstrukciju virtuelne“ (Гавриловић 2004, 11). Gavrilovićeva dalje razlikuje pasivne i aktivne metode prikupljanja podataka o virtuelnoj realnosti. Kao pasivne metode ona izdvaja sadržaj internet lokacija, sadržaj poruka u diskusionim grupama koje se odnose na temu istraživanja, učešće u četovima i posmatranje ponašanja korisnika interneta u realnom, fizičkom okruženju. Sa druge strane, aktivne pod aktivnim metodama prikupljanja podataka u virtuelnoj stvarnosti Gavrilovićeva smatra *on-line* i *off-line* intervju i anketu, te kombinaciju ove dve vrste postupaka sa istim ispitanicima (Гавриловић 2004, 11). Istražujući internet kao teren za etnološka i antropološka istraživanja Gordana Blagojević pravi drugu vrstu podele, razlikujući internet kao teren i kao sredstvo za sprovođenje istraživanja. Na tragu prethodno navedene podele Gavrilovićeve ona dodaje da bi pasivne metode zapravo bile internet kao teren, dok bi aktivne predstavljale internet kao sredstvo za sprovođenje istraživanja (Благојевић 2011, 22).

S tim u vezi, aktivne metode prikupljanja podataka u virtuelnoj realnosti, odnosno internet kao sredstvo koristila sam za potrebe sopstvenih istraživanja iz različitih razloga⁵⁷ – teškoće dolaska

⁵⁶ Sve su popularnija mesta za zajednički rad (engl. *coworking*), videti na primer <https://www.spacesworks.com/>

⁵⁷ Ovu praksu koristila sam u istraživanjima i ranije. Naime, svoje prvo obimnije istraživanje sproveda sam za potrebe diplomskog rada 2015. godine, tokom i nakon studentske razmene u Vajomingu, SAD. Istražujući načine na koje je identitet severnoameričkih Indijanaca modelovan kroz obrazovni sistem, nastojala sam da proniknem u doživljaj plemenskih jezika i motivacije za njegovo učenje i korišćenje. Ispitanici za potrebe ovog istraživanja bili su pojedinci koji uče ili koriste plemenske jezike, a moja zamisao je bila da za potrebe istraživanja nekoliko dana provedem na terenu, u rezervatu *Wind River*, smeštenom na nekoliko sati vožnje od Laramija, univerzitetskog grada u kojem sam provela završnu godinu osnovnih studija. Prevoz i smeštaj već su bili dogovoreni, međutim put sam morala da otkážem zbog nezapamćene snežne mećave. Informant sa kojim sam dogovarala teren upozorio me je na loše puteve do rezervata i veliki broj saobraćajnih nesreća u slučajevima snežnih oluja i slabe vidljivosti - što u ovom delu Sjedinjenih Država na obroncima Stenovitih planina, nije retkost. Svoji teren preformulisala sam u skladu sa okolnostima intervjuišući studente koji su mi bili dostupni, a koji su slušali kurseve o indijanskim jezicima i kulturama ili učili arapaho jezik pri Univerzitetu u Vajomingu. Po povratku u Srbiju istraživanje sam nastavila preko internet upitnika i video poziva kojim sam, konačno, uspela da dođem do ispitanika iz rezervata *Wind River*. Praksom onlajn intervju služila sam se i tokom izrade master rada. Budući da sam istraživanje osmislila kao komparativnu analizu studentskih razmena na relaciji Srbija - Severna Amerika, ispitanici bili učesnici razmena koji su živeli širom Srbije, Sjedinjenih Američkih Država i Kanade.

do ispitanika, geografske distance i, u kontekstu ovog istraživanja, uslova vanrednog stanja, karantina, ali i ozbiljnosti epidemiološke situacije u zemlji. Ova iskustva pokazala su mi da geografska distanca ne mora nužno uticati na kvalitet intervjua. Štaviše, ukoliko je protok interneta dobar, ovakva praksa u nekim aspektima zahvalnija je od „tradicionalnog“ etnografskog istraživanja „licem u lice“. Posebnu olakšicu donela je upotreba programa koji konvertuje skajp poziv u mp3 format, što je doprinelo kvalitetu zvuka audio zapisa. Takođe, neke od prednosti su izostajanje buke koju nužno nosi snimak intervjua obavljenog u parku, kafiću, pa čak i u kući ispitanika; dalje, ispitanici ne gledaju u diktafon, spravu koja „čuva“ svaku njihovu reč, te se, iako je naglašeno da se razgovor snima, lakše opuštaju. Takođe, samo sastajanje postaje lakše budući da ispitanici ne moraju da se posebno spremaju i fizički dolaze do mesta sastanka (Митровић 2017, 64).

Intervjuisani su pojedinci sami ili pojedinci u okviru porodice, s tim što sam odvojeno intervjuisala roditelje i decu uz pomoć dva prilagođena upitnika koja prilažem na kraju rada (Prilog 1). Smatram da je odvojeno ispitivanje roditelja i dece (ispitanika – mladih) važno i praktično zbog osetljivosti tema, pri čemu „mera u kojoj je određena istraživačka tema potencijalno 'osetljiva', zavisi od ličnog doživljaja svakog ispitanika ponaosob“ (Вучинић Нешковић 2013, 143). Shodno tome, ispitanici su prihvatili poziv na intervju onako kako je njima bilo najzgodnije, u atmosferi koju smo zajedno smatrali najprijatnom, a u drugom delu istraživanja i najbezbednijom imajući u vidu Kovid-19 pandemiju. Prvo su uglavnom intervjuisani mladi, a oni bi mi kasnije pomogli da ostvarim kontakt sa njihovim roditeljima. Uglavnom sam dobijala kontakt jednog od roditelja, sa kojim bih posle dogovorila intervju onako kako je najviše odgovaralo, pojedinačno ili u paru. Mesta zakazanih razgovora bila su različita, od kafića, preko stanova ispitanika do zakazanih *Skype*, *Zoom* ili *Viber* „prostora“. Tokom prvog dela istraživanja, koje sam uglavnom obavljala u stanovima ispitanika, u jednom danu bih intervjuisala mlade i njihove roditelje. Sa mladima sam uglavnom razgovarala u njihovoj sobi, ukoliko su je imali, a sa roditeljima u zajedničkim prostorijama – dnevnom boravku ili kuhinji.

Konačno, u uslovima karantina i vanrednog stanja, delovalo mi je da je ispitanicima bilo drago da nekim razgovorom o „životu pre“, o svojoj porodici, mladosti i roditeljstvu, „skrate vreme“ straha i zatvorenosti. Razgovor sa ispitanicima, tok istraživanja, kao i pravljenje poređenja „pre“ i „sad“, navelo me je da upitnik dopunim pitanjima vezanim za domaćinstvo u vreme pandemije. Posebna

važnost antropološkog istraživanja u vremenu krize pokazala se u tome što su ispitanici neočekivano dobili prostor neke male utehe, priliku da situaciji u kojoj se nalaze daju smisao, ali i da pruže svoje mišljenje. Naglašavajući „zavorazumsko“ i perspektivu „običnih ljudi“ pokušali su da pocrtaju kako se osećaju i kako izgleda njihovo domaćinstvo u promenjenim okolnostima. Iako je u antropologiji uvaženo i uvreženo istraživanje „ekspertske“ mišljenja „običnih ljudi“ o „običnim temama“, pri čemu je i ispitanicima drago da ih neko pita za mišljenje, situacija pandemije donela je jedan novi aspekt. Naime, građani Srbije su, posebno tokom marta, aprila i maja, svakodnevno slušali intervju „stručnog štaba“ kao i, manjih ili većih, „stručnjaka“ – od lekara i epidemiologa do domaće „estrade“ na čelu sa vlasnikom jedne televizije. Za neke od informanata bilo je važno da i sami naglase svoju „laičku stručnost“, da objasne kako se pridržavaju mera, kako vode računa o svojoj porodici i sebi, kako primenjuju nešto što su ranije naučili ili čega se sećaju od roditelja, baba i deda. Antropološko istraživanje je, u tom smislu, ispitanicima dalo priliku da budu eksperti u vremenu kada su imali mnogo toga da podele, ali često nisu imali sa kim osim sa svojim ukućanima; dalo im je priliku da kažu svoje mišljenje u trenutku u kojem su imali osećaj da ih niko ništa ne pita.

Naravno, obavljanje istraživanja tokom pandemije, posebno za vreme vanrednog stanja i za mene je bilo blagotvorno, lično i profesionalno. I meni su onlajn razgovori „skratili vreme“ i omogućili da se bolje osećam. Omogućili su mi da aktivno radim na svojoj disertaciji, usput upoznavajući „nove ljude“ dok čitav svet stoji, a jedine „novosti“ su one od kojih se zazire. Sa profesionalne strane, deluje mi da je istraživanje u tom momentu bilo posebno plodonosno. Prvo, ispitanici su imali više slobodnog vremena, bili su uglavnom raspoloženi za razgovor, a i retko šta je moglo da im iskrсне u terminima koje smo zakazivali uglavnom po početku policijskog časa. Takođe, nedostatak drugih sastanaka i obaveza dao im je prostora da se opuste, da zaista opširno pričaju o temama vezanim za istraživanje. Konačno, materijal sakupljen tokom vanrednog stanja izuzetno je dragocen jer je u izvesnom smislu postao „uhvaćen trenutak“. To naravno nisam mogla ni da spoznam u momentu intervjuisanja već par meseci kasnije, kada sam se vraćala narativima i mogla da u njima prepoznam promenu praksi, od odnosa prema ljudima do predstava o posledicama zaražavanja.

Mnogi istraživači iz oblasti društvenih i humanističkih nauka prepoznali su važnost izučavanja globalne pandemije i praćenje njenih uticaja na razne aspekte društva. Još tokom 2020. godine

proučavanje epidemije postaje relevantna tema izvan medicinskih časopisa. Jezički instituti sakupljaju i beleže pojmove ovog perioda, unose se i kontekstualizuju nove odrednice, u čemu im se pridružuju i drugi istraživači (videti: Институт за српски језик САНУ, Leibniz-Institut für Deutsche Sprache, Erdei 2021⁵⁸). Prva antropološka istraživanja upotrebe kovida-19 u kulturnoj komunikaciji predstavljaju Bojan Žikić, Marko Pišev i Mladen Stajić u dva rada objavljena 2020. godine (Пишев, Жикић, Стајић 2020; Жикић, Стајић, Пишев 2020)⁵⁹.

III 2. Izbor učesnika u istraživanju

Izbor ispitanika za potrebe ovog istraživanja određen je prvenstveno na osnovu ispitanika – mladih, dok su ispitanici – roditelji na izvestan način „pripali“ istraživanju kao njihovi roditelji. „Mlade“ sam uključila u istraživanje prvenstveno na osnovu toga što su u nekim godinama u kojima sebe smatraju i mladima i odraslima, pri čemu žive sa svojim roditeljima. Takođe, bilo mi je važno da oni zarađuju za sebe, da imaju posao i platu koju smatraju dovoljnom za samostalan život, kao i da ne izdržavaju roditelje. Naposletku, bilo je važno da ispitanici žive sa roditeljima na nekoj od beogradskih opština. Sa druge strane, za roditelje je bilo važno da imaju iskustvo života sa decom koja se nalaze na pragu tranzicije u odraslost.

Kada je reč o godinama ispitanika – mladih, „mladost“ sam posmatrala kao identitetski koncept, pre nego poziciju pojedinaca na linearnoj skali godina. Ipak, okosnice kojima sam se usmeravala činili su lokalni parametri pravne odraslosti (sa 18 godina⁶⁰), administrativne mladosti (sa 26 godina⁶¹), kao i kulturni doživljaj mladosti koju su ispitanici smeštali u širok raspon godina od

⁵⁸ Videti: <http://www.isj.sanu.ac.rs/recnik-pojmova/>; <https://www.ovid.de/docs/neo/listen/corona.jsp>; <https://novimagazin.rs/iz-nedeljnika-nm/242670-ildiko-erdei-ples-s-konradom>.

⁵⁹ O sve većoj relevantnosti teme i njenoj važnosti za društvene nauke generalno, a antropologiju specifično, govori i to da se tokom tekuće, 2021. godine, očekuju čak dva temata u čijem je fokusu pandemija, a koje će prirediti Etnografski institut SANU i Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. Navedeni temati objediniće i povezati radove na temu karakteristika „nove normalnosti“ i društva u vreme krize.

⁶⁰ Prema članu 37 Ustava Republike Srbije koji se odnosi na pravo na pravnu ličnost „Lice punoletstvom stiče sposobnost da samostalno odlučuje o svojim pravima i obavezama. Punoletstvo nastupa sa navršених 18 godina.“ (Службени гласник 2006)

⁶¹ Prema Pravilniku Republičkog fonda za penzijsko i invalidsko osiguranje, deca stiču pravo na porodičnu penziju najduže do navršених 26 godina života, sa izuzetkom slučajeva bolesti, invaliditeta i služenja vojnog roka (Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje, b.d.). Dalje, na osnovu „mladosti“ se do 26. godine može dobiti popust na

kraja detinjstva do zrelosti doživljene u kasnim tridesetim. Za potrebe ovog rada intervjuisano je trideset i tri ispitanika, sedamnaestoro mladih (starosti od 24 do 32 godine) i šesnaest ispitanika – roditelja (starosti od 47 do 64 godine). Među ispitanicima je osamnaest žena i petnaest muškaraca, pri čemu je deset majki i osam ćerki, šest očeva i devet sinova. Neki od ispitanika članovi su iste porodice (jedanaest parova roditelji – deca), pri čemu nisam uvek intervjuisala svu decu ili sve roditelje u domaćinstvu. Na primer, u jednom domaćinstvu koje ima pet članova intervjuisala sam majku i starijeg sina, ali ne i oca, ćerku i mlađeg sina. U drugom slučaju, intervjuisala sam majku, oca i jednu ćerku, ali ne i drugu. U trećem slučaju, intervjuisala sam sve članove jedne četvoročlane porodice, majku, oca i dva sina. Najmlađi ispitanik iz grupe mladih kojeg sam intervjuisala ima 24 godine⁶² (rođen je 1995. godine), a najstariji 32 godine (rođen je 1988. godine). Međutim, kako ne bi došlo do zabune pri čitanju teksta, važno je naglasiti da moji ispitanici uglavnom nisu jedina deca svojih roditelja, odnosno jedina deca koja žive u domaćinstvu. Shodno tome, starost dece mojih ispitanika iz grupe roditelja, kreće se od 22 godine (rođen 1998.) do 38 godina (rođen 1982. godine). Među mladima koji su učestvovali u istraživanju nema oženjenih ni udatih, a niko od njih nema ni sopstvenu decu. Što se tiče ispitanika – roditelja, oni su rođeni između 1956. i 1973. godine, te su u trenutku kada sam ih intervjuisala imali između 47 i 64 godine. Ispitanike – roditelje nisam, uslovno rečeno, posebno birala, već sam u istraživanje uključivala roditelje svojih ispitanika – mladih koji su bili raspoloženi za razgovor.

Antropološki teren ograničen je na teritoriju Beograda iz praktičnih razloga blizine terena, ali i sa idejom da se intervjuišu stanovnici različitih tipova naselja kojima pripadaju beogradske opštine - gradskih, mešovitih i prigradskih. Svi ispitanici – mladi u trenutku istraživanja živeli su sa svojim roditeljima u Beogradu, na opštinama Čukarica, Grocka, Palilula, Rakovica, Savski venac, Voždovac, Vračar i Zvezdara. Budući da su neke od ovih opština prilično velike, važno je posebno napomenuti i krajeve kojima ispitanici, bliže ili dalje, određuju svoju lokaciju stanovanja. U

vožnju u javnom prevozu (videti na primer BusPlus, b.d.; Panonija bus, b.d.; Niš Ekspres, b.d.; Srbija voz, b.d.). Konačno, neke banke se uzimaju 26. godinu kao gornju granicu za posedovanje takozvanog „omladinskog“ računa (videti na primer Raiffeisen bank, b.d.; Erste bank, b.d.). Takođe, kako navodi Ljubica Milosavljević, Zakon o socijalnoj zaštiti deli korisnike zaštite na maloletna i punoletna lica, pri čemu se punoletni dele na odrasla lica (26-65) i starija lica (preko 65 godina) (Milosavljević 2013, 450-451). Interesantna je formulacija koja prema Članu 41 ovog Zakona ističe „maloletno lice (u daljem tekstu: dete) i punoletno lice do navršanih 26 godina života (u daljem tekstu: mlada osoba, mladi, odnosno omladina)“ (Službeni glasnik RS 2011).

⁶² Važno je napomenuti da godine ispitanika računam u momentu kada sam ih intervjuisala. S obzirom na to da je istraživanje trajalo više od godinu dana, a da je rad pisan i posle toga, neki ispitanici koji su isto godište, paradoksalno, u radu imaju različit broj godina.

pitanju su Banovo brdo, Vrčin, Cvijićeva, Rakovica – Naselje, Sajam, Šumice, Dušanovac, Auto-komanda, Centar (Vračar), Konjarnik, Lion, Veliki Mokri Lug. Četrnaest ispitanika živi u kućama, a devetnaest u stanovima. Svi ispitanici – mladi rođeni su u Beogradu. Neki od roditelja takođe su rođeni u Beogradu dok su se drugi doselili tokom života, uglavnom u periodu svoje mladosti. U kontekstu beogradskih opština i naselja važno je naglasiti da postoje tri grupe gradskih opština koje se uglavnom razlikuju prema gustini naseljenosti, infrastrukturi i broju stanovnika. Prvu grupu čine takozvane *čisto gradske opštine* koje su gotovo čitave urbanizovane, imaju izgrađenu infrastrukturu, pri čemu šumskog, poljoprivrednog ili neizgrađenog gradskog zemljišta ima malo ili nimalo (Stari Grad, Vračar, Savrsi venac i Novi Beograd); drugu grupu čine *mešovite gradske opštine* koje pripadaju grupi centralnih gradskih opština, ali imaju specifični „hibridni urbano-ruralni karakter“, koji podrazumeva da u svom sastavu sadrže i delove užeg, urbanog gradskog jezgra i naselja seoskog ili prigradskog tipa sa velikim površinama šumskog, poljoprivrednog i neizgrađenog zemljišta (Zemun, Čukarica, Voždovac, Zvezdara, Palilula, Rakovica); konačno, treću grupu čine *prigradske opštine*, „opštine koje predstavljaju posebna naselja ili čak manje gradove koji se nalaze u okruženju centralnog Beograda i, koje, sa selima i naseljima u svom neposrednom okruženju, mogu zapravo da funkcionišu kao zasebne jedinice lokalne samouprave, koje uglavnom imaju svoje posebne, odvojene i samostalne komunalne sisteme“ (Barajevo, Grocka, Lazarevac, Mladenovac, Obrenovac, Sopot i Surčin) (Alimpić 2009, 112-113; Pavlović 2009, 18). Vraćajući se na moje ispitanike i geografske i administrativne lokacije njihovih domova, oni žive u urbanim centralnim delovima Beograda (Vračar: centar; Savski venac: Sajam), širim mešovitim urbanim delovima Beograda (Čukarica: Banovo brdo; Voždovac: Auto-komanda, Dušanovac, Šumice; Zvezdara: Lion, Konjarnik; Palilula: Cvijićeva; Rakovica: Naselje), širim mešovitim ruralnim delovima Beograda (Zvezdara: Veliki Mokri Lug) i prigradskim delovima Beograda (Grocka: Vrčin).

Kada je reč o opštem obrazovanju, radnom odnosu i primanjima ispitanika, istraživanjem je određeno da mladi koje ću intervjuisati, osim što žive sa svojim roditeljima, obavezno rade i zarađuju platu koja bi mogla biti dovoljna za samostalan život. Procenu zarade koja bi bila dovoljna za finansijsku nezavisnost u Srbiji, Beogradu ili određenom delu grada ostavila sam ispitanicima iz dva razloga. Prvo, mislim da je važno analizirati percepciju ispitanika u pogledu „dovoljnog“, te videti koji su njihovi prioriteti i šta smatraju neophodnim za život, te šta smatraju „dobrom“ platom u Srbiji. Drugo, iako bih do podatka o „dovoljnim“ primanjima mogla da dođem

uzevši u obzir „potrošačku korpu“ i prosečnu platu obračunatu za teritoriju Beograda prema istraživanjima Republičkog zavoda za statistiku, imajući u vidu sivu ekonomiju i alternativne mogućnosti privređivanja (poput takozvanih *freelance* poslova), smatram da ovi podaci nisu do kraja precizni i primenljivi. Uzevši u obzir ispitanike sa kojima sam radila istraživanje, mogu da potvrdim ovaj stav. Kod većine ispitanika – mladih i ispitanika – roditelja „realna zarada“ razlikuje se od one „koja se piše“, česta je praksa davanja dela plate „na ruke“, honorarnog dodatnog posla ili posla preko interneta. Takođe, neke od ispitanika pomažu rođaci ili deca iz inostranstva.

Dakle, svi ispitanici – mladi su zaposleni, pri čemu postoji evidentna razlika u radnom stažu. Ispitanici koji su studirali ili se opredelili za postdiplomske studije uglavnom su tek nekoliko godina u radnom odnosu, a jednom delu ispitanika posao koji trenutno rade ujedno je i prvi posao. Nasuprot tome, informanti koji su se zaposlili neposredno posle srednje škole imaju 7-10 godina radnog iskustva⁶³. Među sedamnaest ispitanika – mladih, dvanaest je visoko obrazovanih, petoro ispitanika ima srednje stručno obrazovanje, pri čemu je jedna ispitanica na poslednjoj godini studija. Zanimanja ispitanika – mladih su razna, oni su preduzetnici (izdavaštvo, moda), istraživači, menadžeri, trgovci, bave se administracijom, stomatologijom, turizmom, drže časove pevanja, rade u IT sektoru (montaža, poslovi testera aplikacija, grafički dizajn, programiranje). Kada je reč o ispitanicima – roditeljima, sedam ispitanika ima srednju stručnu spremu, dvoje više, a sedam visoku stručnu spremu. Oni se bave različitim zanimanjima u medijima, pravosuđu, administraciji, trgovini i nabavci, obezbeđenju, bave se psihoterapijom, umetnošću, socijalnim radom. Nekoliko ispitanika – roditelja nije zaposleno ili je u penziji.

Ovakav izbor ispitanika posebno cilja i ističe populaciju koja može da priušti nezavisan život, ali to ne čini. Kao što sam već napomenula, godine ispitanika predstavljene su u trenutku intervjuisanja, tako da odražavaju način na koji ispitanici percipiraju svoju starost u momentu razgovora. Samim tim moguće je da ispitanici rođeni iste godine imaju različit broj godina. Ovakav uzorak jasno pokazuje ulogu ranije zanemarivane „kulture komponente“ objašnjenja istraživog fenomena.

⁶³ Dešavalo se da ih poslodavci zvanično ne prijave, a neki informanti rade poslove od kuće, preko interneta i ne uplaćuju sebi staž, tako da biram termin „radno iskustvo“ pre nego „radni staž“.

Ispitanike – mlade i ispitanike – roditelje, intervjuisala sam odvojeno, koristeći dva odvojena upitnika koja su služila kao podsetnici za razgovor. Mlade i njihove roditelje intervjuisala sam odvojeno smatrajući da će tako otvorenije i slobodnije moći da govore o temama koje bi mogli da smatraju osetljivim ili povreljivim. Učesnicima istraživanja garantovala sam anonimnost i, shodno tome, naglašavam da su sva imena i detaljnije lokacije koje se u radu koriste izmenjene. Radi anonimnosti, učesnici u istraživanju predstavljani kroz oznaku „INF“ (informant), zatim oznaku „ž/m“ (žensko/muško), i broj koji označava njihove godine. Ispitanici – roditelji su dodatno označeni zvezdicom (*) kako bi se kroz čitanje teksta lakše razlikovali od svoje dece. Imena koja su u radu pomenuta, uglavnom kada ispitanici oslovljavaju svoje ukućane vlastitim imenima, nisu prava imena pomenutih osoba. Imena su navedena u radu radi lakše čitljivosti, a promenjena radi anonimnosti učesnika u istraživanju. Iako bi za praćenje narativa bilo lakše da na kraju rada postoji tabela sa osnovnim podacima ispitanika koja bi na svojevrsan način povezivala i članove porodice, ipak sam se odlučila da svoje sagovornike ne predstavljam na taj način. Naime, pre svakog sprovedenog intervjua garantovala sam svojim sagovornicima anonimnost ne samo pred širom publikom, već i pred njihovom decom, odnosno roditeljima. U skladu sa tim, trudila sam se da ne povezujem ispitanike – mlade i ispitanike – roditelje, niti u glavnom tekstu niti u priložima.

III 3. Vodič za intervju i analiza narativa

Za potrebe istraživanja za doktorsku disertaciju koristila sam dva upitnika⁶⁴ (Prilog 1), jedan namenjen ispitanicima – mladima i drugi namenjen ispitanicima – roditeljima. Upitnici su gotovo isti, ukoliko imamo u vidu prilagođavanje ispitaničkoj grupi, sa razlikom u jednom pitanju koje je namenjeno samo ispitanicima – roditeljima, a tiče se iskustva roditeljstva. Svim ispitanicima iz dve grupe postavljana su ista pitanja, mada ne uvek istim redom i ne uvek sva pitanja. Nekada su oni sami odgovarali na nepostavljeno pitanje, nadovezivali se, ili je razgovor otišao u nekom trećem smeru, te smo ga odatle dalje usmeravali. Sam upitnik koristio mi je uglavnom kao

⁶⁴ U izradi upitnika mi je, pored mentora, pomogla i prof. dr Natalia Koutsougera sa Panteion univerziteta za društvene i političke nauke u Atini. Izuzetno sam zahvalna prof. Koutsougeri za konsultacije tokom mog tromesečnog studijskog boravka u Atini, u okviru programa akademske razmene Erasmus +.

podsetnik na šire teme celina koje planiram da analiziram. Budući da kvalitativna analiza obično podrazumeva identifikovanje sadržinskih elemenata (Вучинић-Нешковић 2013, 209) u građi sakupljenoj prilikom terenskog istraživanja, nastojala sam da pitanja budu formulisana tako da je moguće doći do ključnih koncepata kroz izolovane i specifične narative. Narativi su korišćeni u zavisnosti od specifične istraživačke teme. Tako na primer, u poglavlju u kojem analiziram narative o gradu i prostoru, gotovo su isključivo uzeti narativi ispitanika – mladih, budući da me je posebno zanimao kako njihov odnos prema prostorima u kojima se živi, te kulturnim predstavama o gradu i kraju, utiču na „produžavanje mladosti“ i odluku o potencijalnoj selidbi. Takođe, narativi iskorišćeni za ovo analitičko poglavlje, naveli su me da čitav rad i predstavljanje ispitanika bude u najvećoj mogućoj meri anonimizirano. Pričajući o svom kraju, posebno ukoliko ga smatraju bezbednim, ispitanici su često do detalja opisivali gde se nalazi njihova kuća ili stan, ističući da je taj deo grada toliko dobar i bezbedan da ne zaključavaju vrata, ne zatvaraju prozore i slično. Iako sumnjam da će moj doktorski rad čitati potencijalni provalnici, trudila sam se da brinem o bezbednosti svojih ispitanika.

Kada je reč o upitniku kojim sam se služila kao vodičem za intervju e i svojevrsnim usmerivačem razgovora, prva grupa pitanja bila je opšta, a njena namera bila je sakupljanje osnovnih podataka (ime i prezime, godište, stručna sprema, zanimanje, prebivalište, opština, kraj, kuća/stan), ali i uvođenje ispitanika u širu temu rada. Ispitanike sam pitala kako doživljavaju sebe i svoj život po periodima, te me je dalje zanimalo šta je ove periode karakterisalo, i kojim iskustvima i prekretnicama su oivičeni. Takođe, zanimalo me je da od ispitanika čujem u kom periodu se sada nalaze i šta sledi posle njega.

Druga grupa pitanja trebalo je da navede ispitanike da detaljnije razmotre i analiziraju pojmove „mladosti“ i „odraslosti“, osobine koje određuju pojmove, kao i pojmove iz popularne kulture sa kojima se mogu povezati. Postavljanjem ovog pitanja otvara se i razgovor o specifičnostima značenja „mladosti“ i „odraslosti“, odnosno sazrevanja i odrastanja u Srbiji i svetu. Zanimalo me je da li misle da je njihova mladost (bila) drugačija od mladosti nekih drugih ljudi. U upitniku namenjenom ispitanicima – roditeljima postojao je dodatak ovom pitanju koji se odnosio na iskustvo roditeljstva. Zanimalo me je šta za njih znači roditeljstvo, kako vide ovu ulogu i kada je pravo vreme da se postane roditelj.

Treće pitanje odnosilo se na porodicu ispitanika. Pitala sam ih da mi detaljnije opišu sa kim žive, ali i ko je još deo njihove porodice i njihovog odrastanja, bilo da su u pitanju babe i dede ili braća i sestre koje ne žive sa ispitanicima – mladima, ili porodica u kojoj su odrastali ispitanici – roditelji. Zanimalo me je da čujem nešto više o odnosima ispitanika i njihovih roditelja i dece, kao i da vidim u čemu smatraju da se odrastanje nekad i sad razlikovalo.

Četvrto pitanje bilo je vezano za odnose u porodici, povezanost i bliskost članova porodice, kao i načinu provođenja slobodnog vremena. Takođe, interesovalo me je koliko je članovima porodice važno mišljenje porodice, da li se deca i roditelji međusobno konsultuju kada su u pitanju važnije ili manje važne životne situacije i izbori. Zanimalo me je da li ispitanici misle da je društvo okrenuto deci bez obzira na godine starosti (deteta).

Peto pitanje odnosilo se na domaćinstvo ili zamišljeno buduće domaćinstvo. Zanimalo me je kakav je i koliki prostor u kojem živi ispitivana porodica, te da li članovi domaćinstva ovaj prostor smatraju dovoljnim za svoje potrebe. Dalje, postavljala sam pitanja vezana za distribuciju kućnih poslova, finansiranje potreba domaćinstva, plaćanje računa. Zanimalo me je da čujem i da li ispitanici smatraju da su spremni za samostalni život, kao i da čujem kada misle da će se steći uslovi za ovu promenu. Posebno, ukoliko je u domaćinstvu bilo više dece, a neko se već preselio, zanimalo me je kako se koristi njegov/njen prostor, a kod dece – ispitanika želela sam da čujem i kako vide svoj budući prostor, izgled, lokaciju i slično.

Šesto pitanje bilo je vezano za posebne doprinose domaćinstvu. Naime, želela sam da posebno istražim koje su uloge mojih ispitanika i da li su se one menjale tokom odrastanja (ili odrastanja njihove dece). Takođe, želela sam da čujem više o tome šta mladi i roditelji u zajedničkim domaćinstvima očekuju jedni od drugih.

Sedmo pitanje formulisala sam tako da preispitam šta su za ispitanike prednosti, a šta mane zrelog zajedničkog stanovanja. Zanimalo me je da li se ispitanici zbog ovog životnog aranžmana nečeg odriču, da li se ustručavaju pred decom/roditeljima/braćom i sestrama. Takođe, zanimalo me je da li ispitanicima – mladima odgovara ovaj porodični aranžman i da li uopšte imaju odlazak u planu. Kada je reč o njihovim roditeljima, posebno sam želela da čujem da li se raduju odlasku dece iz porodičnog doma ili ih ta pomisao rastužuje.

Osmo pitanje odnosilo se na detaljniji opis zanimanja ispitanika, kao i preciziranje primanja koja se smatraju „dobrim“ i „dovoljnim“ za život. Zanimalo me je da čujem da li ispitanici smatraju da njihova njihova deca/ roditelji, kao i oni sami, imaju „dobre“ plate ili primanja koja bi im obezbedila „normalan“ život.

Deveto pitanje odnosilo se na budućnost i buduće planove. Kroz ovo pitanje nastojala sam da saznam kako ispitanici vide život posle potencijalnog razdvajanja, da li imaju konkretne planove i da li ih njihova deca/roditelji znaju i podržavaju.

Konačno, deseto pitanje naknadno je dodato i odnosi se na epidemiju Kovid-19 virusa. U kontekstu života sa porodicom i zrelog zajedničkog stanovanja zanimalo me je da li je ispitanicima drago što su u ovoj situaciji sa svojom porodicom ili se plaše da će ugroziti jedni druge. Takođe, proveravala sam kako je konstantna upućenost na članove porodice doprinela porodičnim odnosima, te da li su roditelji i deca podrška jedni drugima ili je zajednički život u datim okolnostima otežavajuća okolnost.

III 4. Etika terenskog istraživanja

Svi učesnici u istraživanju bili su upoznati sa svrhom razgovora i ciljevima istraživanja. Pre svakog obavljenog razgovora posebno sam se trudila da naglasim svojim sagovornicima da će prikupljeni podaci u vidu narativa biti korišćeni u svrhu pisanja doktorske disertacije i naučnih radova. Po objašnjenju šire teme istraživanja ukazala sam na to da su neka pitanja možda osetljiva, da se mogu smatrati previše ličnim, te da su slobodni da ne odgovore na bilo koje pitanje koje im se učini neprijatnim. Pre svakog intervjua pitala sam ispitanike da li je u redu da počnemo sa pitanjima i da li je u redu da razgovor bude snimljen. U slučaju oba tipa intervjua, uživo i onlajn, radi se o audio snimcima zabeleženim diktafonom ili programom koji konvertuje poziv u mp3 audio fajl. Svojim ispitanicima garantovala sam da će pri korišćenju sakupljenih narativa podaci biti anonimizirani, te da će se njihovi iskazi u radu pojaviti bez indikatora koji bi mogli otkriti identitet učesnika u istraživanju. Prema tome, ispitanici su u radu navedeni pod pseudonimima, a zadržani su samo opšti geografski podaci koji ukazuju na deo grada. Ukoliko se pominju konkretnija naselja

ili ulice, u radu su zamenjeni bliskim toponimima. Takođe, ispitanicima sam garantovala da sakupljeni audio materijal neću deliti, odnosno da će audio snimci i transkripti intervjua koji nisu anonimizirani biti dostupni samo meni. Svi ispitanici i ispitanice su tokom istraživanja tretirani ravnopravno, kao sagovornici i ravnopravni učenici u istraživačkom procesu.

IV Rezultati terenskog istraživanja

U ovom, najobimnijem, poglavlju doktorske disertacije predstaviću pet odvojenih analitičkih poglavlja čije sam teorijske okvire detaljnije prikazala u drugom poglavlju doktorata (II: Teorijski okvir). Poglavlje IV, namenila sam predstavljanju i analizi građe (uglavnom transkribovanih narativa) analizirajući fenomen „produžene mladosti“ kroz odvojene, premda često međusobno zavisne, interpretacije 1) vremena 2) prostora 3) domaćinstva 4) emocija i brige 5) odnosa prema „drugim“ mladima.

IV 1. Vreme u kontekstu životnog toka i „produžene mladosti“

Predmet ovog poglavlja biće analiza kulturnih predstava o odrastanju i životnim fazama na osnovu terenskog istraživanja sprovedenog u Beogradu. Analizirajući intervjue, nastojaću da protumačim na koji način se mladost kulturno percipira među ispitanicima, kako vide zrelost i uopšte, koje uzrasne kategorije prepoznaju. Na ovaj način detaljnije ću utvrditi okvire godina starosti koje u lokalnom kontekstu definišu kulturne predstave faza sazrevanja (poput detinjstva, mladosti, zrelosti), kao i osobine koje se podrazumevaju i pripisuju pojedincima i grupama označenim ovim fazama. Ispitivanje mladosti, kao šire teme rada, počecu pretpostavkom da je ona, kao i starost i sazrevanje uopšte, društveno konstruisana, „promenljiva u svojoj formi i sadržaju u zavisnosti od vremena i mesta, pri čemu biologija i fiziologija samog tela nije glavna nepromenljiva varijabla identiteta mladih, već predmet različitih interpretativnih okvira između i unutar kulturnih i istorijskih epoha“ (Amit-Talai and Wulff 1995, 45). Imajući u vidu širu temu disertacije analiziraću odnos prema odrastanju kroz relaciju roditelji – deca. Budući da je osnovni cilj moje doktorske disertacije da analizira fenomen „produžene mladosti“ kao izbor, a ne samo kao posledicu ekonomske i političke situacije, za ispitanike sam birala pojedince koji sebe smatraju mladima, zarađuju platu koju smatraju dobrom za uslove života u Srbiji i žive sa svojim roditeljima. Cilj poglavlja je da uz korišćenje kvalitativnog metoda, istraži da li na fenomen „produžene mladosti“ utiču i kulturne predstave o mladosti i odrastanju, životnim perspektivama

i nadama. Takođe, ono preispituje da li je za neke mlade ljude u Srbiji kohabitacija sa roditeljima stvar racionalnog izbora, pre nego iznuđenosti.

IV 1. a) Odrastanje kroz društvene i lične prekretnice

Rezultati istraživanja pokazali su da, govoreći o segmentaciji iskustva ili racionalizaciji doživljaja vremena, ispitanici koriste iskustvo godina i odrastanja doživljavajući ga na tri načina: 1) kroz državni školsko-vaspitni sistem⁶⁵; 2) kroz doživljaje sebe i sopstvenog ponašanja koje se menja i „sazreva“; 3) kroz velike lične životne prekretnice izazvane događajima (na primer, razvod roditelja, preseljenje porodice, dobijanje sopstvene dece); 4) kroz šira društvena zbivanja. Važno je reći da isti ispitanici nekada koriste dve ili tri navedene odrednice kako bi se orijentisali u opisivanju iskustva odrastanja.

Ispitanici neke od faza ili perioda u odrastanju doživljavaju kao „klasične“ ili „društveno prihvaćene“ kategorije čija je odlika preciznost, odnosno postojanje segmentiranog vremena „od-do“. „Kategorije“ koje ispitanici prepoznaju kao faze i periode u sopstvenom iskustvu, koje obeležavaju određene prekretnice su uglavnom a) vrtić – osnovna škola – srednja škola/gimnazija – fakultet i dalje studije – zaposlenje – penzija; b) detinjstvo (nekad rano i kasno) – mladost – odraslost – zrelije godine – penzija; c) škola – vojska – brak – rođenje dece, pri čemu je važno naglasiti da nisu svi ispitanici proživeli ili prepoznali sve ove kategorije.

Jedna ispitanica na primer navodi:

Svoj dosadašnji život delim na one klasične kategorije: detinjstvo, mladost i odraslost, da tako kažem, a rekla bih da je ovo neka rana rana faza odraslosti od kad sam se zaposlila. Taj neki period se opet može podeliti na one društveno prihvaćene kategorije: vrtić, osnovna škola, srednja škola, fakultet, pa zaposlenje. To stvarno jesu bile takve etape. Jer ako srednja škola traje četiri godine volim da znam da će se to završiti za četiri godine, a ne ova odraslost kad ne znam šta će biti sutra. (INFž, 28)

Jedan ispitanik vreme pre zaposlenja doživljava kao društveno nametnuto i segmentirano:

⁶⁵ Ovde je važno dodati i odlazak u vojsku koji kao važan deo iskustva odrastanja naglašava veliki deo ispitanika – očeva.

Verovatno više nisam bio dete kada sam našao prvi posao. U stvari imaš prvo detinjstvo do škole, pa u školi drugo [detinjstvo], srednja škola je opet neki treći vid detinjstva, pa kada završiš školu ne možeš da kažeš da je to više detinjstvo, jer počinješ da zarađuješ sam. Da kažemo do kraja srednje škole. Kad se završi to obrazovanje, to što mora da se ide, obaveze koje su nametnute donekle. Srednja škola nije obavezna, ali realno i jeste. Kad završiš to što ti je nametnuto, kad već kreneš da radiš to što sam misliš da treba, kad sam krećeš da odlučuješ, nisi više u detinjstvu, već počinješ da živiš 'real life'. (INFm, 29)

Mnogi sagovornici prave sličan doživljaj mladosti po fazama pre zaposlenja i onoga što sledi posle.

Sledeći sagovornik navodi:

Prvo je bilo detinjstvo, posle toga verovatno kraj srednje škole – početak fakulteta to mi je bila neka faza odrastanja, i onda sam krenuo da se bavim poslom odmah tu sa 20 godina. Krenuo sam da radim u porodičnoj firmi, imao sam i fotokopirnicu, pa sam to vodio, pokušavao da napravim da funkcioniše. Moja odluka je bila posle tog odrastanja da ću da se bavim sopstvenim biznisom, da ću nešto da pokušam i onda od tada uglavnom tako. (INFm, 32)

Jedan ispitanik – otac takođe navodi:

Jedna faza je osnovna, druga srednja, treća fakultet. A pre fakulteta ima i vojska koja je nama dosta značila u to vreme. Ipak se osamostališ na godinu dana bez roditelja. To sad ove generacije nemaju, a mnogo znači u smislu da se odvojiš u glavi od roditelja, i praktično i fizički, ti godinu dana živiš sam, odnosno sa nepoznatim ljudima u kasarni. I nama je to mnogo značilo, to je bila velika prekretnica kod muškaraca i ja mislim da bi to trebalo da se vrati, taj vojni rok. Ne zato što će biti rata ili nečega nego što to dosta u glavi izmeni muškarca. Dešava se posle srednje škole, pre fakulteta, znači u pravo vreme. Posle ide fakultet i ja sam kad sam završio fakultet počeo da radim. (INFm, 55)*

Kada je reč **individualnim faktorima odrastanja**, ispitanici na različite načine doživljavaju svoju zrelost, uglavnom je definišući primerima izbora koji su postajali prihvatljiviji ili neprihvatljiviji s vremenom. Nekad su u pitanju spoznaje preferenci („šta mi odgovara“, „šta volim, a šta ne“) bilo da se radi o odabiru mesta za izlazak, izboru društva ili ponašanja, dok su nekad u pitanju doživljaji izbora sopstvene reakcije na spoljne faktore. Jedan ispitanik odrastanje doživljava kao građenje karaktera i traženje sebe:

Prvo ide detinjstvo, onaj najbezbržiđnji deo. Deo kad apsolutno ništa nisi razmišljao drugo osim trenutne zabave. To bih rekao da je trajalo da je trajalo do nekog tinejdžerstva, dvanaest-trinaest godina možda, onda ide taj period malo pre punoletstva gde si ipak definisao neke stvari, gde si tražio šta te zanima, ko ti odgovara više... svoj karakter gradio. Posle toga ne mogu da kažem da je ravna linija, ali je nekako sve od nekog dela srednje, tipa drugog-trećeg razreda, nekako sam znao na čemu sam, šta hoću, šta volim, ko mi odgovara... ne sad ime i prezime ljudi, nego više karakterno. Znači, neke tri faze, rano detinjstvo, pa neko traženje

sebe, pa ovo već kad si izgrađen. Sad bih rekao da sam izgrađen. Sad mnogo lakše donosim odluke, mnogo sam sigurniji sa sobom. Nema više neke krivice ili da hoću da promenim nešto zbog nekoga. Pomiren sam sa sobom na neki način. (INFm, 24)

Jedna sagovornica dodatno naglašava važnost ličnog osećaja sazrevanja, ističući da lične promene kod nje stvaraju osećaj novih faza:

Ja periode delim nekako po značajnim ličnim događajima i ne delim ih po školi. OK, mogu da bih se lakše snašla i „od-do“: od srednje do faksa i slično. Ali više ih delim po nekim ličnim prekretnicama koje su vrlo duboke i unutrašnje. Smatram sebe zreloom devojkom... zrelo devojaštvo kao period. Ne smatram se detetom, ne smatram sebe ženom... daleko sam od žene, devojka sam, ali nisam mlada više. Nisam više mlada devojka, nego neka zrelija devojka više. (...) Pre zrelog devojaštva je jedno lutanje, istraživanje, pronalaženje, gde sam ja u ovom celu sistemu. Kakav život hoću, kakav jednom hoću brak, kakav hoću posao, kako hoću da mi izgleda dan. Sva ta pitanja stoje pod 'istraživanje'. Introspekcija, sve to 'na unutra' da bih znala kako hoću da živim. To može da se zove istraživanjem u mladosti. Sad sam mnogo manje naivna, mnogo više biram, već nekako mogu da svrstam te ljude bez nekih lažnih iluzija da možda mi nešto možemo zajedno. Mnogo sam izbirljivija. (INFž, 28)

Jedna ispitanica govori o eksperimentisanju i preispitivanju rizika kao kvalitativnim činiocima odrastanja:

Rizikuješ i eksperimentišeš koliko si ti spreman, ne koliko je društveno prihvatljivo. Droga, alkohol. Nije granica po godinama nego spremnost. Kad si mlađi mnogo si samopouzdaniji, slobodniji. Ovako triput promisliš pre nego što sedneš na biciklu, a nisi seo pet godina. A kad si dete naravno da ćeš odmah sest. (INFž, 28)

Treća grupa odrednica kada govorimo o odrastanju i klasifikaciji perioda, za moje ispitanike obeležena je sećanjima na neki **važan događaj koji je vrlo ličan i vezan za njihovu porodicu:**

Periodizovao bih svoj život prvo do '97, zato što smo se tada preselili iz Vojvode Milenka u Molerovu. Onda drugi period od '97 do 2007, onda treći od 2007. do 2009. kad sam živeo na Južnom bulevaru sa stricem, strinom, babom i sestrom od strica. I onda od 2009. do 2016, pa sam onda živeo u Americi od 2016. do 2017. – to je zaista faza za sebe. I onda ova faza sada, od 2017. Svoje faze gledam po preseljenjima, jer tako menjam sve u životu. Osim stambene lokacije se uklapa i sa školom – '97 sam ja krenuo u vrtić nevoljno, bilo je tu nekog vremenskog tesnaca, nisu stalno mogle babe i dede da uskaču. Onda kako sam krenuo da idem u 'Ribnikar', bili smo u stanu, i onda kad sam završavao, na dan male mature, ja sam se preselio na Južni. Ja sam košulju tražio u kutijama da obučem. Moj rastanak sa tim stanom zabeležen je u vidu slika na N70 Nokiji. Ja to dan-danas ne mogu da prebolim, odlazak iz tog stana koji je bio nikad manji, ali nikad bolji za nas sve. Period posle toga sam baš vezivao za srednju školu, taj period sam vezivao za buntovništvo, udarništvo, navijaštvo, sve to što sam

imao. I onda baš kad je tinejdž doba počelo da me popušta preselili smo se u ovaj stan. I onda početak fakulteta i mene kakvog danas sebe poznajem. (INFm, 27)

Za neke ispitanike faze su omeđene događajima u porodici, uz razvoj i modifikacije doživljaja porodice:

Moje detinjstvo je bilo obeleženo razdvajanjem roditelja, bila sam jako malena, sećam se ali... nakon toga škola gde sam bila super - Vukovac, super đak, sve kako treba. Onda srednja škola gde sam bila usmereno i onda tu neki izbor studija. Rad u struci... (...) U profesionalnom smislu potpuno super, neki lep put. I onda paralelna priča, nas dvoje [ispitanica i suprug] smo znači zajedno sad već milion godina, od te neke '84, slavili smo ono 30 godina, nikako da izračunam da li je 35, 36, puno godina zajedno i zajedničko odrastanje i naše i deca u nekom trenutku, potpuno željenom, kad smo nas dvoje bili spremni za to. I onda čarolija dečijeg odrastanja i našeg sazrevanja do srednjih godina i sada neki stvarno momenat puštanja dece da se odvoje. Dajemo podršku i eto. To je neki moj presek. (INFž, 55)*

Jedna ispitanica govori o svom životu i životu svoje dece, pa i projekcijama u budućnosti koje će kroz ciljeve i ostvarenja ciljeva biti važne za porodicu. Mlađem sinu je malo ostalo do završetka studija, a stariji je diplomirao, masterirao i uskoro će se oženiti. Interesantno je pratiti način na koji ispitanica posmatra svoj životni tok kroz događaje u životu dece. Posebno je zadovoljna jer su sinovi u pogledu obrazovanja, zaposlenja, pozicije na poslu i zarade „prestigli“ nju i supruga:

Osnovna škola je manje bitna, srednja više, nekako mi je upečatljivija. Period braka do sada je vrlo kratak period - iako ga ima 30 godina. Brzo mi je sve prošlo, a vrlo verovatno je to neka vrsta zadovoljstva, pa ti se čini da je to kratko vreme provedeno. Kod mene dominira period ovog sada - bračni period, deca, mi. Sledeći period je ono što bih ja rekla, šlagić na tortu tj. jagodica na torti. Bukvalno, zadovoljan si odrastanjem dece, ponašanjem dece, njihovim uspehom, kao roditelj. Ako se te neke stepenice pominju, po pitanju obrazovanja i prestiža, dece i roditelja, iskreno se nadam, s obzirom da je Zoran [mlađi sin, 22] tu negde, da će da budu stepenik, ako ne i dva, iznad nas, što je za nas kao roditelje veliki uspeh. Ilija [stariji sin, 27] je nadomak te jagodice, oženiće se, nadamo se da će biti uspešno kao i naše do sada. (INFž, 47)*

Naposletku, neki ispitanici definišu faze u dosadašnjem životu u odnosu na **šira društvena, ekonomsko-politička dešavanja**, koja su direktno ili indirektno uticala na njihov život. Jedan ispitanik na primer navodi:

Pre sam bio dete. Drugačije gledaš na svet. 2008. godine se desila ona finansijska kriza i posle je naš posao dosta osetio sve to. U tom nekom trenutku sam ja zaista shvatio da sam ja

odrastao. Tada je nekako bio opšti haos, niko od starijih u mojoj porodici, mi smo velika porodica i svi se družimo i slažemo, ima nas mnogo... niko od starijih se nije baš lepo snašao tu, kad je ta prva firma propala bilo je teško jer su svi uložili mnogo svojih godina u tu firmu i osetili to na ličnom nivou. Ja koji sam tu bio relativno nov i trebao sam samo onda da smirim situaciju. Tu sam shvatio da nema neke racionalne razlike između mene tada i njih kao odraslih. Nije sad da su oni mnogo zreliji od mene, sve je to isto. Kroz život sam shvatio da niko zapravo ne odraste, ljudi su generalno jako nezreli. Tako sam došao do samopouzdanja u svoje razmišljanje da neće da se desi neka velika prekretnica, da neće da mi klikne nešto u glavi i da mi se promeni način razmišljanja, nego jednostavno samo iskustvo i mudrost koja dolazi sa godinama da ne pravim iste gluposti koje sam pravio ranije. Video sam i mnogo starije ljude da se ponašaju mnogo klinačkije nego mnogo mladi ljudi. (INFm, 32)

Nekoliko ispitanika-roditelja govori o ratnim dešavanjima koja su na različite načine uticale na kvalitet života i dotadašnje planove:

Ja sam osnovnu školu i srednju završio u Prištini, onda sam otišao u vojsku, pa se preselio ovde, u Beograd, jer su tamo bile demonstracije. Onda sam ovde poprilično lutao. Koliko se Milica [supruga] našla u tom profesionalnom poslu njenom, ja se uopšte nisam snašao. Ja sam želeo da se bavim umetnošću, a sve mi se to nekako pokvarilo i tom selidbom i tim demonstracijama na Kosovu... Ja sam svirao violinu, bavio se muzikom, ali onda je ovde krenuo rat. Upisao sam ovde novinarstvo, ali sam time bio nezadovoljan, pa sam upisao i za učitelja, pa sam to odustao pred diplomski bukvalno. Ja sam i od toga dig'o ruke i vratio se sebi. Ali onda je ovde krenulo ratno stanje i onda sam otvorio restoran. I opet se bavio nečim što nisam voleo. E kad je sve to prošlo, ja sam se onda kao eto vratio sebi. Sad se bavim umetnošću bez završene Akademije. Relativno sam neuspešan u tome zato što teško dolazim do kupaca, iako ljudi vrednuju to što radim. Koliko se ona [supruga] ostvarila profesionalno, toliko ja nisam. Ali u svemu drugom jesam. Porodica nam je dobra, jaka, volimo se. Tu sam se ostvario, ali profesionalno nisam. (INFm, 58)*

Sećanja na ratove devedesetih česta su u narativima ispitanika – roditelja, premda uglavnom usmerena na snalaženje u novim roditeljskim ulogama tokom ratnog stanja. Kada je reč o ispitanicima – mladima, nekoliko njih pominje NATO bombardovanje kao događaj koji se desio u detinjstvu, ali koji je obeležio samo jedan deo detinjstva, odnosno samo jedan razred u školi. Za ove ispitanike bombardovanje je čak doživljeno kao interesantan događaj i period u kojem se dešavalo nešto, iz dečije perspektive, uzbudljivo: od okupljanja šire i uže porodice, do igranja u skloništu sa drugarima iz kraja.

IV 1. b) Predstave o mladosti i odraslosti

Mladost i odraslost ispitanici vide kao opozicije, pri čemu mogu postojati elementi odraslosti u mladosti i obrnuto. Na primer, naglašava se da neko može biti jako zrelo u mladosti, ili čak ozbiljno i zrelo dete, dok neko može biti „neozbiljna“ odrasla osoba. Ipak, ponašanje „u skladu sa godinama“, odrastanje i odraslost u narativima ispitanika osvajaju se „ozbiljnim ponašanjem“ doživljenim kroz kulturne predstave o odgovornosti za druge. Mladost se, sa druge strane, doživljava kao doba bezbrižnosti, naivnosti i prava na istraživanje. Ona se takođe, prema ispitanicima, odnosi na promišljanje života i učenje:

Mladost mi je mnogo manje kontrolisana, mnogo impulsivnija. Ti ideš za tim nekim impulsima, koji nisu toliko promišljeni, ali učiš o sebi. Težiš da doneseš neke zaključke, mnogo više srljaš, što kažu, ali kroz to srljanje i impuls ti učiš o sebi. Izlaganje iskustvima, mislim da je to ključno. U ranoj mladosti se izlažem iskustvima koja ću u kasnijem životu obrađivati. (INFž, 28)

Ispitanici često vezuju mladost i za period školovanja, osnovnu, srednju školu ili fakultet, a sopstvenu zrelost mere u odnosu na vršnjake, braću i sestre ili roditelje u njihovim godinama:

Osećam se kao mlada osoba, sa malo začina odrasle osobe. Oko određenih stvari, shvatanja, razmišljanja se osećam odraslim u odnosu na neke moje vršnjake sa kojima sam odrastao. Prethodna faza mi je bila neki lagodan život, bez opterećenja, bez obaveza koje moraš da ispuniš prema sebi, prema drugima. Kad shvatiš da ne zavisiš samo od drugih nego moraš malo da zavisiš i od sebe. Postaješ samostalan i donosiš odluke samostalno, pre je bilo mnogo lakše. Bilo je ono, što moji kažu, „tvoje je samo da učiš - škola ti je jedina obaveza“. (INFm, 27)

Jedna ispitanica upisala je nedavno novi fakultet, starija je od ostalih kolega i svoje odrastanje i zrelost percipira u odnosu na ovo, novo iskustvo:

Ja se ne osećam ni mlado ni staro. Mislim relano, mlada sam, ako pogledaš do tridesete godine to su mladi ljudi, samo što ne mogu da kažem ni da sam odrasla jer sam još uvek kod kuće, a ni veliki deo života nisam ostvarila koji je obično kriterijum za takve stvari. Sad pogotovo kad se uporedim sa ovim mlađima, ovim studentima koje ja zovem 'klinici' shvatim da ja nisam tako mlada. I tamo ima možda jedna ili dve osobe koje znaju da ja živim sa roditeljima. Ja bukvalno to krijem zato što imam osećaj da sam toliko matora u odnosu na njih, da smo potpuno druga generacija, a na jako sam sličnom nivou kao oni. (INFž, 29)

Ispitanici su komentarisali i kako doživljavaju ponašanje u „skladu sa godinama“ u kontekstu vršnjaka ili „starijih“ od kojih se očekuje da budu „ozbiljniji“:

Sad sam mnogo ozbiljniji nego što sam bio pre par godina. To je bila totalna neozbiljnost. Ali ne mora ništa da znači, evo moj ćale drugu mladost živi! Ja kad njega vidim – on je mlađi od mene, on bi sad blejao, idemo ovamo-onamo. Ja nisam uvek za te akcije. (INFm, 27)

Dok je mladost viđena kao da jeste ili bi „trebalo da bude“ sebična i dinamična, odraslost je u narativima ispitanika – mladih određena idejom o odricanju i vođenju računa o nekome, o preuzimanju brige i odgovornosti:

Mlad si dok god si ti sebi na prvom mestu. Kada više nisi na prvom mestu, ti onda imaš decu, ženu- to ti postaje prioritet, onda više nisi mlad, nego si ozbiljan. (INFm, 30)

...

Mladost je bezbrižna, po meni je karakteriše to življenje bez da razmišljaš o nekim posledicama svojih postupaka. E sad, da li se ja sad osećam odraslo, ne, ne osećam se nikako (smeh). Sad sam nekako kao da sam i dalje u mladosti, kao u srednjoj školi, samo što imam platu i mogu sebi da kupim nešto. Sledeći korak je verovatno da sam sama u svom stanu, plaćam račune i odrasla sam sama za sebe. A onda vremenom ja postajem odgovorna za svoje roditelje i neku svoju decu, možda. (INFž, 26)

...

Odrasteš kad prestaneš ti da budeš neka osoba o kojoj drugi samo brinu. Prvi korak je da počneš da razmišljaš o sebi, ali mislim da je najznačajnije kad kreneš i o drugima da razmišljaš. Kad kreneš da se suzdržavaš od nečega ili nešto da ne radiš zbog drugih. Ono, da nisi ti sam na svetu, nego moraš da žrtvuješ nekad nešto, makar bilo i sitno, ne možeš da se ponašaš kako hoćeš. (INFm, 24)

...

Odrastanje je bilo dobijanje odgovornosti. Kada sam se osetio ja odgovornim za dobrobit familije, u tom trenutku sam ja više osetio „aha, ovo znači da sam ja odrastao“. (INFm, 32)

Mladost se prema mojim sagovornicima „stepenuje“ i u odnosu prema roditeljima, zavisnosti od njih materijano, ali i u pogledu traženja odobrenja i dozvola, kao i u pogledu podrazumevanih zajedničkih aktivnosti. Prakse koje se često pominju su traženje dozvole za izlazak i najavljivanja druženja. Prema ispitanicima, autonomija u odlučivanju menjala se od trenutka kada su sami birali gde će da prespavaju i koliko dugo će ostati u izlasku:

Ono što zakon kaže da si do 26 godine mlad- neka tranzicija ka tom društveno konstruisanom odraslom čoveku. Znaš kad kažu tipa „nek' radi šta hoće, on je odrastao čovek“, e pa tako. Dok si u dvadesetim su u fazonu „ma dobro imaš ti još da učiš“ ili „imaš još ti da se nagledaš“. (...) Sad, na primer, imam drugaricu koja ide na more sa roditeljima. Svi su u fazonu „zašto ideš na more sa roditeljima?“ - to više nije društveno prihvatljivo. Ili ne znam,

kada ti nisi spreman na decu, već u 26. kreću te priče na slavama „Kad ćeš da se udaš? Kad ćeš da imaš decu?“, što pre toga se nije smatralo prigodnim za komentarisanje. (INFž, 28)

Odraslost se prema ispitanicima – roditeljima takođe procenjuje u odnosu na njihove roditelje, a vremenom i u odnosu na njihovu decu:

Biti odrastao za mene je da brineš o sebi, pod broj jedan. Šta god da ti se desi, nisam zvala roditelje. Samo sam im pričala lepe stvari, oni su u penziji, mama je otišla u 53 godine, ja sam smatrala ako treba da pravim zub da treba ja sama da odvojim sa strane tih 100 maraka koliko je to tad koštalo, ali da sama skupim za to. Nisam htela da ih opterećujem tim problemima, problemima na poslu. Sa drugaricama sam delila sve brige, to su mi drugarice iz osnovne škole, i dan danas se družim sa njima. (INFž, 56)*

Mladost se stepenuje i količinom slobodnog vremena. Mnogi informanti navode da i sad imaju slobodnog vremena, ali da je u toj „pravoj“ mladosti slobodno vreme bilo kontinuirano, bez obaveza prema poslu, stalnom partneru i slično. Takođe, neki informanti naglašavaju kako mladost nije ograničena godinama života, odnosno kako ne bi voleli da se njihov životni stil promeni zbog neke nove zrelosti:

I dalje sebe doživljavam mladim, ali kapiram da je to uglavnom vezano sa nekom porodicom. Kad dobiješ svoju porodicu, tu si mnogo odgovorniji i ne možeš da se ponašaš sad kao mlada osoba, da izlaziš, da kafenišeš po ceo dan, da živiš od danas do sutra. S tim što nisam pristalica toga da to kao bude neka faza i da se onda prestane sa nekim vidom ponašanja. Ja nikad ne bih, ako sam nešto voleo kao mlad da radim, da odem na kafu, da odem negde, ja ne bih prstao sa tim, samo bih balansirao da ne bude sad ako imam decu da postanem druga osoba, nego se samo prilagodiš novonastaloj situaciji. (INFm, 24)

Jedan od informanata takođe navodi:

Ja mislim da će moja faza mladosti trajati i kada budem imao 35 i kada budem imao 40. Da se neće završiti moja faza mladosti. Možda nije prava reč faza mladosti, već životna faza neka. Ja sam u jednoj životnoj fazi i ne delim je na segmente. (...) Ne mora da se razlikuje mladost od odraslog doba, može da se živi na isti način. Sticajem raznih okolnosti, ja se prilagođavam tim okolnostima i plivam u njima i kada se dese nove ja plivam u novim. (INFm, 29)

Većina ispitanika naglašava da nove faze, iako opterećenije novim brigama, nisu nužno loše. One, prema njihovom mišljenju donose više slobode u odnosu sa drugima, ali i prema sebi:

Bili smo mladi, ludi i sve nam je bilo super. Sad mi više nije super, ali se više osećam ja kao ja. Drugo, imaš više životnog iskustva, neke stvari koje su ti ranije bile katastrofa sad su ti nebitne – ako si se za nešto nervirao tri nedelje, sad se nerviraš tri dana. (INFž, 29)

...

Menjalo se moje viđenje zrelosti tokom godina. Kad sam kretala u srednju školu ja sam u mojoj glavi prestala da budem dete, a u ovom trenutku imam osećaj da sam sazrela iz nekog

detinjastog, tinejdžerskog, perioda tek u prethodnih par godina, odnosno da se tek tad drastično napravila neka promena. Tako da bih rekla da je detinjstvo do kraja srednje, pa neka nezrela polu-zrela faza studija, i onda poslednjih par godina kad sam kol'ko-tol'ko počela da uzimam život u svoje ruke. Mislim ja ni sad ne bih rekla da sam u odrasloj fazi, sve dok ne budem držala sve konce u svom životu i dok ne budem finansirala sve u svakom smislu. Ne bih mogla da sebe nazivam odraslom osobom, ali ne znam ni kako bih se drugačije opisala, osim možda da sam zakržljala odrasla osoba. Iseljenje je glavni plan i biće prekretnica. To će biti odraslost, onog momenta kad se budem iselila i ne budem imala ni potencijalnu potrebu da se obratim za neku finansijsku pomoć od roditelja. (INFž, 29)

Posmatrajući odrastanje sopstvene dece, ispitanici – roditelji osvrću se na strahove koje su uz decu prevazilazili. Ovi strahovi menjali su se kako su deca odrastala, a stiče se utisak da su svakim novim izazovom deca ispitanika odrastala po malo: od prvog samostalnog koraka, do izbegavanja „lošeg društva“, završetka školovanja i zaposlenja. Jedna ispitanica govori o svojim ranim strahovima koji su za nju ujedno bili i prvi pokazatelji odrastanja dece:

Prvo odrastanje jeste kad pustiš dete samo do škole. Kad ga pustiš da ti sam pređe ulicu. Sećam se to je meni bilo 'kad ću ja da se rasteretim tog straha da on sam pređe ulicu'! Znači, taj strah da će moći sam da brine o sebi! Pa ga pratiš do kraja ulice, pa ga pustiš, pa sve manje i manje. Ustvari, to ti je to učenje – učenje odvikavanja da moraš svuda nad njim kao kišobran da budeš, ili kao tepih da budeš, da se ne povredi. Da staneš ispred njega da ga sačuvaš od svih loših uticaja. (INFž, 60)*

Kada su u pitanju narativi roditelja, odraslost je takođe stepenovana kroz razne događaje, životne prekretnice i ponašanja. Kao i u narativima mladih, stiče se utisak da se zrelost osvaja, te da odrastanje karakteriše ponašanje, odnos prema ljudima, stvarima i događajima, pre nego pozicija na skali godina. Jedna ispitanica navodi:

Odrastao znači držati svoj život u svojim rukama, donositi odluke, uticati na njih svojom voljom, biti maksimalno odgovoran po pitanju svega, od zaštite prirode i okoline do vaspitanja dece. Kad je neko mlad on je pošteđen tih razmišljanja, prosto mu je dopušteno i da napravi neku grešku i da bude i bahat i da bude neodgovoran... to je mladost. Ima mladih ljudi koji su odgovorni, ali mi se čini da je generalno mladost ta koju karakteriše takav stav. Znaš, mladost-ludost. A odraslost- pamet, iskustvo. (INFž, 56)*

Ispitanici – roditelji svoju odraslost vezuju za dobijanje dece i spoznaju sebe u odnosu na svoju decu:

Ja sam postala odrasla osoba kad sam dobila decu. To je bio ključan momenat. Ja sam porasla uz moju decu. Znači, dok nisam imala svoju decu ja sam bila prvenstveno dete svojim roditeljima i tako su me tretirali i ja sam samu sebe tako tretirala - kao dete svojih roditelja. A kad sam ja postala roditelj, onda sam odrasla i sve sam manje bivala dete svojim roditeljima, a sve više roditelj svojoj deci. (INFž, 56)*

Kao što se vidi i iz potonjeg iskaza, glavni i poslednji marker afirmisanja odraslosti u gotovo svim narativima roditelja ističe se dobijanje dece:

Mislim da sam ja postala ozbiljna u prvom osnovne. Šalim se, ali ja sam važila za tu neku ozbiljnu, preodgovornu devojčicu i tako sam rasla dalje sa nekom odgovornošću da treba sve da bude kako treba, da treba da zavšim fakultet, da ne obrukam mamu, tako neki mali pritisak u tom smislu. A kao neku najveću promenu i neko najdivnije sazrevanje se ipak desilo sa rođenjem deteta. Takođe i kad smo se odvojili i morali da zarađujemo, ali neka najveća promena jeste bilo rođenje deteta, kao neke čarolije koju smo tako videli. Nisi bili više samo mi, nego smo imali veću odgovornost (INFž, 55)*

Meni se odrastanje desilo onog trenutka kad smo nas dvoje počeli duže da se zabavljamo. Još pre dece. Pročeli smo da živimo zajedno posle 7 godina zabavljanja. Ja sam to znao i ranije. Možda ona [supruga] nije, ali ja sam posle 3-4 godine zabavljanja sa njom znao i osetio taj prelaz neki i ozbiljnost (smeh). Počeo sam da radim u jednoj knjižari, zarađivao sam novac i ona isto, i onda smo se preselili. I onda je rođenjem Sare [starije ćerke, 29] to praktično postalo potpuni preokret jedan, ali sa velikim zadovoljstvom smo ušli u sve to. (INFm, 58)*

Posebno je interesantno da neki ispitanici naglašavaju da su taj veliki prelaz u odraslost kroz roditeljstvo videli samo oni, odnosno, da je reakcija okoline izostala:

Kad sam dobila Iliju [starijeg sina, 27], pošto je prvi, očekivala sam nenormalne promene – sada sam ja postala mama. Iliju sam dobila sa 20 godina, što je za ovo vreme, vrlo mlado. Isto bih to uradila i sa ovom pameću, znači da mlada rodim. Nije bila neka promena, a očekivala sam je – ja sam mama i to treba da se vidi na čelu, da me prepoznaju kao mamu, međutim to nije to. (INFž, 47)*

Ispitanici – roditelji svoju odraslost poistovećuju sa roditeljstvom. Njihov pristup roditeljstvu biće detaljno analiziran u poglavlju koje se bavi emocijama i brigom. Ipak, mislim da je i ovde važno naglasiti da u narativima roditelja postoji jasno odbijanje pretpostavke o odricanju radi dece. Dok ispitanici – mladi posebno naglašavaju roditeljsku žrtvu ili predstavu o odraslosti kao odricanju, ispitanici – roditelji to negiraju, i kao atribut odraslosti i kao stvar po sebi.

Ja se ne odričem ničega. Ova naša deca dovode društvo i kad smo mi tu. Znači bukvalno sedimo ovde, kod Andreja [mlađeg sina, 23] bude njih deset. I sede do 1- 2 ujutru, donose piće, naručuju picu... mada neki put i mi odemo. Ali ne odemo mi zato što njima dolazi društvo, nego zato što i mi volimo da izađemo. (...) Ništa posebno se ja nisam sad odrekao zato što porodica ima određene potrebe. Živimo u skladu sa onim što imamo. Ne mogu ja sad da kažem da neću da popijem pivo zato što moram da mu platim fakultet. Ne. Niti ja preterano idem u kafanu. Nisam išao preterano ni ranije... mislim od kad sam u braku. Da se vidamo sa ljudima - vidamo se. Nema tog odricanja. (...) Dobro, uvek čovek želi više i bolje. Možda bih kupio nov televizor ali mi Tatjana [supruga] brani, ali da kažeš da sam se odrekao - nisam se odrekao. Kupiću ga kad- tad! (INFm, 55)*

Ukoliko misle da je odricanja bilo, ispitanici – roditelji retko ga povezuju sa dobijanjem dece i roditeljstvom po sebi, koliko sa specifičnom situacijom u zemlji. Važno je imati na umu da su se deca mojih ispitanika – roditelja rađala između 1982. i 1998. godine, pri čemu je najveći deo njih decu dobio između 1989. i 1995. godine. Skoro svi ispitanici su bili roditelji tokom ratova na teritoriji bivše Jugoslavije i tokom NATO bombardovanja:

Bilo je i specifično vreme. U trenutku kad se Sara [starija ćerka, 29] rodila, to je bila '91 godina, Nada [mlađa ćerka, 26] '94. To su ratovi već u toku, ekonomska kriza ogromna, ja svoju malu knjižaru jedva održavam, iako je jedno vreme lepo radila i onda ja ulazim, silom prilika, u restoranski posao. Otvaram školski restoran sa burazerom, tri škole, 25 radnika, stvarno smo rintali baš puno! Naučio da mesim, radio i noću, znaš. I onda je to trajalo 10 godina. I onda kad je došao taj 5. oktobar ja sam to video kao svoju šansu da se vratim sebi. Možda sam još godinu dana radio to i napustio sam to uz njenu podršku [supruge]. Mi smo se uvek podržavali u svemu. I onda sam počeo i da slikam i da se bavim fotografijom i drvenarijom. (INFm, 58)*

...

Ja sad ne mogu da ti kažem kako bi bilo da nemamo decu, to je sad neko zamišljanje. Verovatno bi više išli, više se posvetili sebi, normalno nekim drugim stvarima, više putovanja, garderobe... Ali kad pogledam Ilijino [stariji sin, 27] odrastanje i to neko rano detinjstvo, taj vremenski period je bio jako loš za život, vreme sankcija i ratova, da ne ulazim u te stvari, ali tako je bilo, posla nikako, bilo je teško organizovati život takav da sve bude normalno. Moralo je da bude odricanja, i naših i njihovih. (INFm, 50)*

Kao što će biti prikazano u poglavlju koje se bavi perspektivama ka Evropskoj uniji i kulturnim predstavama o životu, mladosti i roditeljstvu „tamo“ i „ovde“, važno je pomenuti da ispitanici – roditelji neretko porede metode roditeljstva koje su primenjivali, sa idejom o roditeljstvu „kakvo bi bilo“, da su okolnosti bile drugačije. Materijalni uslovi i snalaženje za posao često su u centru narativa, kao i ideja o „maskiranju“ nemaštine brigom:

Mi smo još uvek po mentalitetu narod sa tom tradicijom da se mnogo posvećujemo svojoj deci. Možda i previše. Svakako više nego što oni na Zapadu to čine. Ne kažem da oni manje vole decu, ali drugačiji su načini vaspitanja, a ni nisu iste mogućnosti i pozicije roditelja. Jer roditelj maksimalno gleda da te pore zapuši svojom velikom ljubavlju i brigom. Mislim da mnogi roditelji koji se bave decom u skladu sa svojim mogućnostima gledaju da sve ono što ne mogu da priušte popune na neki drugi način, pa možda je to ta vezanost, briga, količina ljubavi, pažnje, koja u jednom momentu počne deci da smeta kad odrastaju. (INFŽ, 60)*

Naposletku, ispitanici govore o generacijama koje su im prethodile i onima koje dolaze. Ispitanici – roditelji kritičniji su prema svojim roditeljima nego što je većina ispitanika – mladih prema „novoj generaciji“:

Imam tu neke tinejdžere u okruženju, sve zavisi od porodice u kojoj su i od nekih njihovih ličnih interesovanja. Neki su veliki materijalisti, to kao 'ja moram da imam AirMax' ili 'ja moram da imam Adidas trenerku Supreme ne znam šta, iako moja mama ima platu od 30 000 dinara ona će meni kupiti te patike od 17 000', a opet ima primera dece koja uče, cimaju se, hoće da upišu faks, pa se cimaju za budžet. To se suštinski ne razlikuje mnogo od nas, bilo je i kod nas u srednjoj nekih koji su svake nedelje imali novi AirMax, a bilo je dece za koju vidiš da nemaju. Mislim, naravno da nama to izgleda kao 'jao, vidi šta govore, vidi kako se ponašaju, vidi šta oblače' i onda pogledamo naše slike iz tog perioda i shvatimo da smo i mi stvarno izgledali jezivo, ali je to tad bilo popularno, kao što je sad ovo popularno. I njih svi osuđuju, kao što su i nas svi osuđivali tada. Mislim da je to po difoltu, da ih osuđuješ, da misliš da su svi kreteni, da se drogiraju i da su nevaspitani i ne znam ni ja šta, a svi smo tako bili viđeni u nekom trenutku. (INFŽ, 28)

Interesantno je da kada se kritika mlađih generacija pojavljuje, ona uglavnom, barem delom, referiše na sopstveno ponašanje iz prethodnog perioda:

Prepoznajem se na više načina kad se poredim sa njima [mlađima], često je tu neka nezrelost kad je u pitanju fakultet, kad je u pitanju ono što smatraju da treba da im bude servirano. (...) Razlika je u tom nekom bolokurčju, sad ti vidi kako ćeš to da transkibuješ, neka ta nemarnost prema svemu. Valjaju se u nekoj privilegiji koje nisu svesni – koje ja nisam sigurna koliko sam ja bila svesna... kako sam ja sa 19-20 godina na sve to gledala, više se ni ne sećam, davno je bilo (smeh). Malo su i bahati, a ja se sećam, tako sam i ja bila bahata. To je to neko samopouzdanje tinejdžera, želja da budeš kul, šta li. Mnoge stvari prepoznajem u sebi od pre deset godina. Sve mislim kao 'nisam ja bila takva', a u stvari jesam. (INFŽ, 29)

Kada je reč o ispitanicima – roditeljima i njihovim roditeljima, narativi se uglavnom temelje na stavu o „ispravnom roditeljstvu“. Nekoliko ispitanika pominje, manje ili više kritikujući, da su njihovi roditelji imali više vremena, ali su se manje bavili decom:

Mislim da je odrastanje mojih roditelja bila neka podvarijanta. Ne mogu da kažem da je bilo lošije nego odrastanje moje dece. Oni su tad osvajali slobodu. To je bilo jedno sasvim drugo vreme, pošto su rođeni za vreme Drugog svetskog rata, odnosno neposredno pre, oni su stasavali u ono vreme kada se slavio život, jer je prošao veliki rat. Njima je bilo dopušteno mnogo više nego mojoj generaciji. Mi ništa nismo slavili, mi smo slušali svoje roditelje. Oni su slavili život kad su bili mladi i sve im je bilo dopušteno, a mi smo bili njihova deca koju su onda vraćali kao na pravi put, jer ono njihovo kao nije bilo dobro, pa kao da budu stroži prema nama (smeh). A deca su sad treća generacija koja opet ima priliku da slavi život. Mi smo generacija koja poštuje i svoje roditelje i svoju decu. Mi smo ta međugeneracija. Mislim da generacija moje dece ne poštuje toliko starije, ne svi naravno, ali mislim da većina njih ne

poštuje nikoga. (...) Moji roditelji su slavili život i imali su svoj život. Ja sam ostajala kući sa babom, to se podrazumevalo, a oni su putovali, 21 dan Moskva – Kijev – Lenjingrad, doček Nove godine, ruska trojka i sve ostalo, pa onda jedne godine Istanbul, jedne godine Budimpešta. Oni su uživali u svom životu jer su preživeli rat! A ja sam sa babom slavila Novu godinu. (INFŽ, 56)*

Dvoje ispitanika – roditelja intervjuisala sam zajedno, a njihovi stavovi o generacijskoj razlici u vaspitanju razlikuju se u odnosu na lične potrebe koje su kroz detinjstvo osećali:

Ne vidim da je tvoj otac nekad provodio vreme sa tobom [sa suprugom]. Suprug: Pa dobro ne mogu da kažem... moji roditelji šta god je meni trebalo oni bi mi davali. E sad što ja nisam tražio, pa mi nisu ni davali, to je druga stvar. Nisam imao ja loš odnos. (Supruga: Je l' si išao u bioskop sa mamom i tatom kad si bio mali?) pa bio sam jednom čak i u bioskopu! Ali moji ne idu u bioskop – ne mogu ja da kažem 'išli su bez mene'. Ti pričaš kao 'oni su išli u bioskop tebe nikad nisu vodili' – nije istina, nisu ni oni išli u bioskop. Supruga: A moji roditelji jesu, ali nisu sa mnom išli u bioskop! Vidiš razliku? Moja majka je stalno išla ovde u JDP u pozorište, ali ja se ne sećam da je ona išla u pozorište sa mnom. A ja, ne zna se na koliko pozorišnih predstava sam ja bila sa decom ovde po Beogradu i po bioskopima. Pa i ti i ja. Znači razlika je da smo mi mnogo kvalitetnije provodili vreme sa decom. Jedna razlika koju ću ti odmah reći [ispitanica se obraća meni]. Moja majka i otac nisu čitali knjige... meni. Ja se ne sećam. Ni Jasna, moja starija sestra, kaže da nisu. Tek za nju nisu imali vremena. A ja, ja sam prvo čitala Savi [starijem sinu, 27], kad je bio mali, pa sam onda Savi i Andreju [starijem i mlađem sinu, 23], pa se rodila Nina [ćerka, 22], onda Savi, Andreju i Nini [svoj deci]! Sve đuture smo čitali knjige do ne znam kog uzrasta. Ja bre budna, mrtva umorna i zaspim posle toga, ali čitam im svako veče. I ti si znao da im čitaš [suprug], ali definitivno ja ne verujem da su tvoji roditelji tebi čitali... čisto sumnjam. (INFŽ, 53; INFm*, 55)*

Ispitanici posebno naglašavaju kvalitet provedenog vremena sa decom u odnosu da vreme koje su roditelji provodili sa njima:

Bilo je mnogo manje razgovora. Nekako se sve svodilo na praktičnu stranu života. Uradi ovo, uradi ono, skuvaj ručak, idi u nabavku, donesi ovo, ja ću ovo-ti ćeš ono... to je bila okosnica života. Šta je bilo u školi, šta je bilo na fakultetu, da li ima nešto novo i to je to. A kod moje dece je razgovor išao više u neke druge sfere, u smislu šta planiraš u životu - mene to niko nije pitao, nisu ni znali da planiram bilo šta u životu. Jednostavno, oni su živeli život, a ja sam bila tu (smeh). (INFŽ, 56)*

...

Otrprilike isto smo se družili [sa svojim roditeljima], kao i ja sa svojom decom. Vreme sam provodio u svojoj sobi, bavio se svojim stvarima. E da, ručali smo zajedno, ali to je to vreme bilo. Kad je ručak seda se za sto, nije svako jeo u svojoj sobi. I gledali smo TV, pošto je bio TV sa tri programa, pa kad ide neki filmić onda se porodica okupljala i gledala film. I kad dođu gosti neki, onda klinici dođu pa se muvaju tu, vole da čuju razgovor starijih... dokle ti prija i onda se povučesh u svoju sobu. Znači, ne sećam se baš nekih dubokoumnih razgovora

sa njima. Da kažem ja sednem sa ćaletom, pa sad pričamo o životu. A mi smo sa našom decom pričali i bili smo maksimalno liberalni, pa kad im se smučilo da jedu sa nama onda su se povlačile u svoju sobu, to je kasnija faza. Mnogo smo se igrali, mnogo smo se družili, mnogo smo pričali. Ja ne znam, to je period do kraja osnovne škole non-stop u radu sa njima i u priči sa njima. (INFm*, 58)

Takođe, javlja se ideja da su neke teme za roditelje roditelja bile neprihvatljive, kao i da su postojala stroža pravila:

Kod mene je mama koja je ostala sama... brižna mama sa lebdećim očekivanjima. Dete razvedenih roditelja mora da bude dobro, ne sme da pogreši nešto. Ona je brinula o egzistenciji, radila u fabrici, išla je na roditeljske, ali nikakav drugi upliv u moje obrazovanje nije imala. Suprug: Bila je vojnička disciplina u kući. Njena keva ustaje u 5 – ona [supruga] ustaje u 5 da se ne bi uspravala za školu. Znale su se obaveze. (INFž, 55; INFm*, 58)*

...

Nešto što se nama podrazumevalo u vašoj generaciji nije uopšte postojalo. Na primer izlasci! Kad su deca odrastala mi nismo postavljali pitanje kad će da dođu. Mislim, treba da kažu kad će da dođu, ali ne ja njima da kažem 'Da si kući u 9!'. A kad sam ja odrastala to se znalo. U 7 i 15 je crtani film, u pola 8 počinje dnevnik. U 7:15 sam ja kući da gledam crtani film. Onda kako sam bila starija je bio izlazak do 9, pa onda do 11 i tako sam se udala – imala sam izlaz do 11 kad sam se udala. Nisam mogla da ostanem preko noći negde ili bez pitanja da odem da ne kažem gde sam, ili da se ne javim. Ali to je bilo generacijski, nisam ja bila neki izrod. Svi smo išli u 7:15 da gledamo crtani i kući na spavanje. (INFž, 56)*

...

Nije se mnogo razlikovalo moje odrastanje od njihovog [dečijeg]. Mi smo letnji i zimski raspust provodili kod mojih u Kuršumlijsku banju, tako da su i oni [deca] upoznati sa mojim odrastanjem. Recimo što se tiče ishrane, ja sam odrasla na zdravijoj ishrani, samim tim imam i jači imunitet i zdrava sam. Što sad nije slučaj, evo Dunja [mlađa ćerka, 29] puši već ne znam koju cigaretu od jutros... Ali Dunja i ja i ja i moja majka – sve pod konac isto, sve isto. Samo, znaš, ja nisam mogla mojoj majci baš sve da kažem, kao recimo Dunja meni. Nešto sam se malo i stidela i nisam baš mogla, pošto mojoj majci kad pomeneš seks, ju majko moja! (INFž, 60)*

Naposletku, važno je pomenuti i „upotrebu tehnologije“ koju ispitanici i literatura sugerišu kao značajnu tačku razlikovanja dečije i roditeljske generacije, odnosno generacija X i Y. Narativi ispitanika u kontekstu vremena, tehnologije i generacija tiču se razika u korišćenju, najčešće informaciono-komunikacionih, tehnologija među pripadnicima različitih generacija. Međutim razvoj i prestiž novih tehnologija, postaje i orijentir u prošlosti. Jedan ispitanik na primer navodi:

Sećam se da je moj ujka kupio prvi televizor u boji. Bio je veliki zaljubljenik u sport, fudbaler, a nije imao ženu, decu i to i onda je kupio televizor '72 godine da gleda Olimpijadu u boji. 37 ekran, ne znam da li se ti sećaš tih malih televizora. 37 cm je bila dijagonala ekrana. I to je tad bilo... ne možeš da zamisliš! Taj TV je kupio za iste pare za koje je moj čale kupio 63 ara placa na Fruškoj Gori. (INFm, 58)*

Značaj tehnologije i prilagođavanja tehnologiji kod ispitanika – roditelja ističe se kroz narrative o učenju za potrebe posla i za privatne potrebe. Nekoliko njih smatra da se nikada ne bi prebacili na „pametne telefone“ da nemaju decu sa kojom su želeli da razmenjuju slike sa putovanja, studija u inostranstvu, da se čuju besplatno u romingu. Ušteda uz tehnologiju, ali i izuzetno visoke cene prvih telefona, faks-mašina i slično, jedan ispitanik objašnjava na sledeći način:

Imali smo radnju i servis, a robu smo nabavljali iz Grčke i onda ta narudžbina izgleda tako što ja uzmem papir i olovku i napišem šta mi treba, koliko komada i slično, i onda zovem Jorgosa [poslovnog partnera] u Solun i diktiram mu, a on gleda šta ima, šta nema. Sačuvaj bože koliko su koštali ti pozivi, ali nije moglo drugačije. Onda je stigao faks i mnogo nam olakšao. Ja mu pustim spisak, on podvuče šta ima, precrta šta nema, dopiše šta ima neka druga firma i tako. U 20 minuta se završi nešto što je trajalo satima. Faks su prvo imale samo velike firme. Mi smo naš prvi faks kupili kasnije, za 3000 maraka, a posle smo mogli da kupimo dva za 1500. Sećam se i kad je to bilo, '94 smo slavili sinu prvi rođendan kad su mi obili radnju i tad su uzeli i taj faks, a nismo ga imali ni godinu dana. U svakom slučaju, bilo je kao i sa telefonima – prvi mobilni telefoni su se jedva nabavljali i bili su nenormalno skupi, a onda si mogao da ih kupiš za dinar. (INFm, 58)*

Što se ispitanika – mladih tiče uglavnom se o susretima roditelja i tehnologije ili, još drastičnije, baka i deka i tehnologije priča kroz šalu ili spoznaju da je nešto što je u opštoj upotrebi kod „mladih“ zaista bilo nezamislivo u prethodnim generacijama⁶⁶. Jedna ispitanica na primer navodi kako je htela svojoj baki da pokaže *Google Earth*, a da je pri objašnjavanju o čemu se radi, baka pitala da li će se uplašiti kad to vidi. Narativ o strahu i zaziranju od tehnologije pominje se i kod drugih ispitanika, pa druga ispitanica, na primer, navodi:

Mislim da je razlika između generacija baba i deda i roditelja u tome što su roditelji imali neki susret sa tehnikom, bilo kakvom, u nekim mlađim danima života. U nekim mlađim godinama života su se susreli sa televizorom, telefonima i posle toga sa pejdžerom. A babe i dede su se susrele sa tim mnogo kasnije i mislim da njih to plaši manje-više zato što nemaju pojma kako to funkcioniše. Kao kad bi sad nama doveli... mi koji smo imali TV i mobilne kao deca – imali smo kao igračke i videli smo kao prave stvari, kao kad bi sad nama neko doveo

⁶⁶ I samoj mi se desilo da me je u procesu pisanja doktorske disertacije moja baka pitala da li ću, kad završim pisanje, moći lako da nađem nekoga ko će mi rad prekucati. Kada sam joj objasnila da rad pišem direktno, na kompjuteru, objasnila mi je da su u „njeno vreme“, ali i dosta kasnije, retka bila domaćinstva koja su imala pisaću mašinu, a da je praksa bila da se rukopisi daju daktilografima.

vanzemaljski brod, naravno da bismo isto bili k'o babe, razumeš šta hoću da kažem. (INFŽ, 26)

Kada je reč o ispitanicima – roditeljima, jedna moja sagovornica navodi kako je najveća razlika između njene generacije i iskustva njene dece sa tehnologijom stav sa kojim se tehnologiji pristupalo. Kako navodi, ona je odrasla uz rečenicu „nemoj to da diraš da ne pokvariš“ (INFŽ*, 56). Prema njenom mišljenju, stav prema tehnologiji se menjao, a deca nisu više bila vaspitavana tako da zaziru od tehnologije. Mnogi ispitanici – mladi naglašavaju upravo ovaj „strah od tehnologije“ u iskustvu roditelja sa tehnologijama. Strah objašnjavajući zaziranjem od kvara ili promenom metoda popravke (Jedna ispitanica na primer kaže kako je njenim roditeljima, a posebno starijima u porodici „logično da se isključi iz struje pa da se uključi u struju jer ga tako kao vratiš na automatska podešavanja.“ (INFŽ, 26)), a nekad i generalnim nepoverenjem prema novim tehnologijama. U drugim slučajevima, smatra se da roditeljska generacija uglavnom dobro barata tehnologijom, a česti su šaljivi narativi o roditeljima na društvenim mrežama. Način na koji se roditeljska generacija „nosi sa tehnologijom“ percipira se uglavnom pozitivno, a razlike koje se najčešće ističu su prakse plaćanja računa (u pošti ili onlajn; jedan ispitanik navodi „E sad, na primer što se tiče računa, moj ćale ima fasciklu i tu su od 70 i neke svi računi koje je on platio (smeh). Ima svaki račun kad je plaćen, mora to na papiru, 'ovako može da im padne sistem ovo-ono pa da bude da nisam platio, a ovako imam na papiru da sam platio'“ (INFm, 29)) ili korišćenja mobilnih aplikacija za naručivanje hrane naspram prakse zvanja restorana. Neki ispitanici pozitivno komentarišu nezavisnost roditelja od tehnologija:

Starije generacije se mnogo bolje služe mapama koje su papirne nego ovim koje mi danas imamo, tipa GPS i to. Ja danas ne znam tri ulice u Beogradu zato što sam potpuno navikao na Google Maps koji će da me odvede od tačke A do tačke B i neću ništa pamtiti usput, dok naši roditelji, a posebno još starije generacije sve znaju napamet. Inače ono što vidim je da ni današnji taksisti, CarGo i ostali, ne znaju alternativne puteve i ne znaju ulice kojima idu. Isto samo ukucaju lokaciju i to je to. Što je loše, realno to je jako tužno za današnje vreme. Nikad neću zaboraviti kad nisam znao kod Doma omladine da se snađem kolima i onda sam zvao tatu i on mi je rekao 'izađeš iz podzemnog, okreneš se levo, pogledaš gore i vidiš znak, Centroprom ja mislim da je bio, i sad skreneš desno, ideš tri ulice, skreneš levo i tu si. A tako isto mi je objašnjavao kolega, isto to neko godište, kad sam išao za Zadar, kako izađeš na auto-put ideš pravo, prođeš granicu, prođeš sad tamo neke gradove ne znam sad koji su i samo pičiš pravo, dođeš na 'T' raskrsnicu, desno ti je Pula, levo ti je Zadar, ideš Zadar, ideš pravo, treća ulica kod prvog semafora u Zadru desno i izlaziš na more i tu ti je hotel. (INFm, 27)

Konačno, narativi o potrebi za tehnološkim usavršavanjem roditelja česti su u obe grupe ispitanika. Naime, mnogi ispitanici – roditelji smatraju da je važno ići u korak sa tehnologijom kako bi mogli da prate događaje u životu svoje dece i unuka. Većina mojih ispitanika – roditelja koristi pametne telefone i računare, a ograničenja za stariju generaciju, odnosno svoje roditelje, vide kroz primer fotografija koje oni i njihova deca retko razvijaju, čime njihovi roditelji ostaju na neki način uskraćeni. Ipak, mnogi ispitanici – roditelji smatraju da njihova deca preteruju sa ličnom upotrebom tehnologije, ali i u očekivanjima koja njima nameću:

Rekli su mi [sinovi] da počinjem sve više da ličim na moju mamu, što znači da starim i da sam počela da budem stereotipna. Oni su svesni da velika ljubav i briga rukovodi svim mojim potezima, ali da ja tehnološki ne mogu to što od mene očekuju. Marko [stariji sin, 27] bi da se ja tehnološki usavršavam, to nema šanse, pa da učimo jezike, on tako ima očekivanja od nas velika. Da treba da mi kao kreiramo kvalitetno naše vreme. On je svestan toga da će oni [sinovi] preuzimati brigu o nama i onda kaže 'nemojte da nam otežavate' - da vodimo računa o sebi i koliko možemo odlažemo sve te procese kad će oni biti obavezni da preuzmu brigu o nama. E onda on misli da je to rad na sebi i da se čuvamo i da se usavršavamo i da razmišljamo šta ćemo da radimo kad budemo u penziji. Da se prosto produži to vreme kad ćemo mi definitivno biti stari, matori i o kome će neko morati da brine. (INFŽ, 60)*

IV 1. c) Analiza rezultata istraživanja vremena i životnog toka

Kao što primećuju različiti autori i kako studije mladih pokazuju, parametre zrelosti predstavljaju i lične i socijalne karakteristike, kao i doživljaj „odraslosti“ čiji je naglasak često na individualizmu, prihvatanju odgovornosti za svoje postupke, donošenju samostalnih ili samostalnijih odluka, ostvarivanju odnosa sa roditeljima kao jednakima i spremnosti pojedinca da se odrekne nečega (od materijalnih dobara do slobodnog vremena) zarad nekog drugog. Takođe, poštovanje društvenih normi postaje podrazumevajuće, a pravila koja su se kršila tokom prethodnih perioda počinju da deluju važnije. Odrastanje pokreće i ostvarivanje društveno konstruisanih faza i prevazilaženje prekretnica. Shodno tome, kako neki autori navode, događaji koji pokreću socijalnu i demografsku tranziciju, kao i tranziciju uloga (eng. *role transition*) su završetak školovanja, početak radnog odnosa, formiranje sopstvenog domaćinstva, brak i

roditeljstvo, naglašeno momentom dobijanja prvog deteta, pri čemu je tranzicija u odraslost pre proces nego događaj (Arnett 1997, 3-4; Hogan and Astone 1986, 112).

Vodeći se narativima ispitanika, smatram da je važno naglasiti da je pomenuta tranzicija u odraslost dosta duži proces nego što bi se moglo pretpostaviti, odnosno da se u velikoj meri poistovećuje sa čitavim periodom odrastanja. Na primer, ispitanici – mladi tranziciju u odraslost doživljavaju i kroz razliku u preuzimanja odgovornosti od momenta zaposlenja, ali i kroz razliku između osnovne i srednje škole ili između najranijeg detinjstva i preuzimanja prvih školskih obaveza. Ispitanici – roditelji sopstveno odrastanje doživljavaju na sličan način, a odrastanje dece povezuju sa istraživanim kontekstom, naglašavaju tranziciju koja se desila i koja se očekuje u budućnosti, posebno kroz preseljenje, brak i roditeljstvo dece. Ipak, neki ispitanici – roditelji u proces „odrastanje dece“ uključuju i prvi samostalni prelazak ulice ili prvi samostalni ostanak kod kuće, a smatram da bi asocijacije na rane faze odrastanja bile još zastupljenije u narativima da ispitanike – roditelje od ranog detinjstva dece ne deli gotovo tri decenije. Dok se kod ispitanika – mladih kao prekretnica u odrastanju (koju su prevazišli ili pred kojom se nalaze) percipira zaposlenje i stambeno osamostaljenje, kod obe ispitaničke grupe vrhunac odraslosti iskazan je kroz kulturnu predstavu o roditeljstvu (mladi i roditelji) ⁶⁷ ili lično iskustvo roditeljstva (roditelji). Društvena uloga roditelja doživljava se kroz prizmu potpune autonomije i preuzimanja odgovornosti za sebe, kojoj novu dimenziju daje preuzimanje odgovornosti za blagostanje sopstvenog deteta.

Kada je reč o pojmu „mladosti“, ona se među ispitanicima percipira kroz predstave o slobodi, revoluciji, traganju, lutanju, pronalaženju sebe, neozbiljnosti, buntu, bahatosti, nemaru, pri čemu se sve predstave doživljavaju kao očekivane i društveno opravdane. Implicitna i direktna veza sa frazom „u skladu sa godinama“ sugerise pretpostavku da se neka ponašanja prerastaju, kao što deca prerastaju odeću, te se u njih ne treba vraćati. Ukoliko se, pak, u odraslosti pojedinac „vraća“ u prethodna stanja i ponašanja narušava se ideal linearnosti, a dolazi do određenog nesklada koji se percipira kritički ili kroz humor kao „neozbiljno ponašanje“. Za mladost je, sa druge strane, neozbiljnost kulturno prihvatljiva, čak kako deluje, poželjna jer dovodi do samospoznaje. Takođe, kao što je „neozbiljno ponašanje“ neprihvatljivo ili neobično za odraslog čoveka, postoji ideja da

⁶⁷ Niko od mojih ispitanika – mladih koji su učestvovali u ovom istraživanju nije u bračnoj zajednici, niti ima decu. Ipak, neki od ispitanika – roditelja su postali babe i dede, budući da većina njih ima i drugu decu pored one sa kojom sam ja razgovarala.

previše oziljno ponašanje ne priliči mladosti. Pojedinci koji se doživljavaju kao „previše ozbiljni za svoje godine“ označeni su kroz kulturne predstave o „starmalosti“⁶⁸. Interesantno je navesti i kulturne predstave o „proživljavanju mladosti“ u čijem je fokusu ideja da se jednom „proživljeno“ ponašanje, koje se uglavnom smatra devijantnim ili nepoželjnim, neće kasnije „vratiti“. Primeri ovog ponašanja su, na primer, preterivanje u alkoholu, eksperimentisanje sa drogama, česti i dugi izlasci, neobavezan seksualni život i često menjanje partnera. Iako navedena ponašanja nikada nisu kulturno percipirana kao pozitivna i poželjna, ona se doživljavaju kao „normalnija“ i „prihvatljivija“ za mlade nego za odrasle ljude, u čemu dodatnog udela imaju kulturne predstave o značaju „proživljavanja“ i „zasićivanja“. Ispitanici, posebno ispitanici – mladi, pozitivno gledaju na „lutanja“ i „eksperimentisanja“ u mladosti smatrajući da ih je upravo to naučilo kako da se ponašaju i šta žele u odraslosti. U prilog ovoj tezi značajno je pomenuti i široko upotrebljavane narodne poslovice koje prikazuju mladost kao period koji se mora iskoristiti, poput „Pitaće te starost gde ti je bila mladost“ i „mladost-ludost“⁶⁹.

Idejom da mladost treba iskoristiti može se i dalje tumačiti produžena mladost mojih ispitanika. Naime, kao što će pokazati poglavlja koja se bave planovima i finansijama mladih u kontekstu produžene mladosti i zrele zajedničke kohabitacije, ovakav izbor postaje racionalan jer podrazumeva nekakvu racionalnu organizaciju i upravljanje vremenom, novcem i životnim planovima. Kao što sam naglasila na početku rada, ispitanike sam birala tako da svi žive sa svojim roditeljima, da su zaposleni i da svoju platu smatraju dobrom za život u Srbiji. Samim tim oni mogu da se osamostale, ali to ipak ne čine. Istraživanje pokazuje da se vreme provedeno u roditeljskom domu procenjuje mogućnostima potrošnje ili štednje. Da pojasnim, ispitanici – mladi smatraju da će jednom kada se presele, dobiju svoju porodicu i slično, imati manje novca za užitke koje u ovoj situaciji sebi mogu da priušte, od poručivanja hrane, preko izlazaka i kupovine skuplje garderobe do odlazaka na putovanja koja se smatraju egzotičnim. Takođe, kada se jednom presele, neće moći da štede novac, bilo da žele da imaju ušteđevinu bez određenog cilja ili da posmatraju život sa roditeljima kao način da se stvori ušteđevina koja će se kasnije koristiti za nešto konkretno.

⁶⁸ Izrazi „starmao“ ili „starmala“ potiču od grčkog naziva „paleofron“ (gr. παλαιόφρων) onaj koji (ili ona koja) se ponaša kao star čovek, starmali, starmala (Вујаклија 1961, 668)

⁶⁹ Mladost je na sličan način doživljena i kroz domaću i svetsku književnost. Izdvajam nekoliko takvih misli: „Mladost imamo zato da činimo gluposti, a starost da za tim glupostima žalimo“ (Ernest Hemingvej); „Blažen ko u mladosti beše mlad, blažen ko na vreme sazri“ (Aleksandar Sergejevič Puškin); „Mladost je srećno doba u kome čovek počinje da veruje u sebe, a još nije prestao da veruje drugima“ (Ivo Andrić).

Samim tim, produžena mladost mojih ispitanika može se analizirati kroz prizmu kulturne predstave da se mladost mora „proživeti“ i da se mora „pametno iskoristiti“ bilo za ličnu satisfakciju izlaženja, putovanja i slično ili kako bi se steklo i uštedelo, te kasnije obezbedio sigurniji život. Pitanje slobodnog vremena takođe se postavlja na tas vage kojom se procenjuju koristi porodične kohabitacije, budući da su ispitanici svesni da bi samostalan život osim troškova podrazumevao i vreme u nabavci, pripremanju hrane, održavanju domaćinstva i slično.

Konačno, ideja o produženoj mladosti može se analizirati u ključu društveno konstruisane linearnosti koja nije nužna, premda jeste poželjna. Produžena mladost i duža tranzicija u odraslost stoje kao momenat u mladosti na samoj granici odraslosti u kome se vremenom i finansijama upravlja mudro „dok se nešto ne desi“. Dalje istraživanje pokazuje da je to „nešto“ što se kulturno percipira kao momenat kada pojedinac „mora“ da se iseli iz roditeljskog doma oličeno u sklapanju braka, dobijanju sopstvene dece ili, u izuzetnim situacijama, u slučaju jako loših porodičnih odnosa. Prema mišljenju mojih ispitanika, na putu ka preseljenju i osamostaljenju pomažu i duga partnerska veza, nasleđivanje stambene jedinice ili sakupljena ušteđevina kojom bi se obezbedilo učešće za stambeni kredit. Samim tim, smatram da je produžena mladost u kontekstu proučavanja vremena birana pre nego iznuđena, ali da je značajno modelovana predstavama o vremenu, linearnosti, iskorišćavanju prilika, i utisku da „nema nazad“ i da se svaka faza treba „proživeti“. Produžena mladost kao faza ili međufaza nije percipirana kao negativna, čak je viđena kao „normalna“ u Srbiji. Ukoliko se posmatra kroz prizmu „ponašanja u skladu sa godinama“, ostanak u roditeljskom domu u kasnim dvadesetim i ranim tridesetim godinama u Srbiji nije „nenormalan“ ili barem nije neočekivan.

Konačno, preispitivanje „generacijskog iskustva“ važno je posmatrati kroz ideje o poređenju i sukobu, sličnom odrastanju pripadnika jedne generacije i velikim razlikama u pogledu na svet među pripadnicima različitih generacija. U narativima ispitanika – roditelja posebno se vidi težnja da se generacijski jaz istorizuje, čime bi se lični doživljaj događaja, u ovom istraživanju vaspitanja dece i procesa odrastanja nekad i sad, objašnjavao istorijskim procesima i promenama modela kroz vreme. Kako navodi Bojan Žikić, ispitanici teže da „istorizuju svoje iskaze na određeni nači, da uspostave kontinuitet društvenog vremena na način za koji smatraju da daje smisao političkim i ekonomskim tokovima u zemlji od narečenog kritičnog događaja naovamo“ (Жикић 2013, 56). Perspektiva ispitanika – roditelja važna je i pogledu generacijskog iskustva podizanja dece tokom

velikih kriza i ratnih dešavanja, pri čemu se ovo iskustvo u narativima predstavlja kao jednako važno, ako ne i važnije, od generacijskog i ličnog iskustva proživljenog sopstvenog detinjstva. Ispitanici – roditelji o svojoj odraslosti i iskustvu roditeljstva pričaju kroz načine snalaženja kojima su se trudili da deca što manje osele posledice krize. Njihovi narativi o političko-ekonomskim zbivanjima nisu traumatični, isto kao što narativi njihove dece o NATO bombardovanju ne nose posebnu težinu, budući da opisuju „lepe“ životne faze – rano roditeljstvo i detinjstvo, iz kojih su protagonisti narativa izašli kao pobednici: preživeli su, odgajili su decu ili su, kada je reč o mladima, ponovo krenuli u školu i nastavili detinjstvo koje je, kako jedan ispitanik navodi „za njih bilo normalno jer za drugačije nisu znali“. Važno je naglasiti da ukoliko poredimo „generacijsko iskustvo“ ispitanika – roditelja iz ovog istraživanja i generacijski bliskih ispitanika – mladih Isidore Jarić (Jarić 2003) treba uzeti u obzir istraživačka pitanja i fokus istraživanja, iskustvo mladosti i iskustvo odraslosti uz decu tokom devedesetih godina i, konačno, vreme koje je prošlo od ratnih zbivanja do jednog i do drugog istraživanja.

IV 2. Antropologija prostora u kontekstu „produžene mladosti“⁷⁰

Analize grada i prostora, kao i ljudi koji u njima žive, nisu neobične u antropološkim istraživanjima. Istraživanja raznih disciplina, od antropologije i istorije, do arhitekture i urbanizma, pokazuju da gradovi i krajevi nisu samo skupine ulica i objekata, već nosioci identiteta i realnosti, različitih vizija i delanja. Shodno tome, grad je i proces, nosilac vrednosti i „kulturno-društveno konstruirana stvarnost“ koja usvaja „mnogobrojna značenja“, „djelomične istine“ i „kontradiktorne stvarnosti“ (Gulin Zrnić 2006, 7). Takođe, grad i njegovi delovi konstruišu se kroz doživljaje onih koji ih koriste, nekim delovima i elementima pridajući pažnju, a drugima ne. Gradove i krajeve stoga možemo posmatrati kao „antropološka mesta“, odnosno „načelo smisla za one koji ga nastanjuju, a ujedno i načelo razumljivosti za onoga ko ih izučava“ - identitetska, relaciona i istorijska mesta (Ože 2005, 51; Mitrović i Dajić 2018, 45). Shodno tome, kada razmišljamo o gradu, kraju, stanu, domu, sobi i slično, posebno je važno da u ove pojmove unesemo dimenziju doživljaja, uzimajući ih kao okvire smisla za one koji prostor koriste.

U ovom poglavlju doktorata nastojim da objasnim kako ispitanici doživljavaju prostor u kojem žive, preispitujući prvenstveno prostor koji se deli sa članovima porodice, ali neizbežno i druge pomenute prostore koji se u kontekstu produžavanja mladosti u Beogradu naglašavaju. Drugo, preispitujem koje to životne aranžmane ispitanici pominju i kakva im značenja pridaju. Razmišljajući o „produženoj mladosti“ i zreom zajedničkom stanovanju, dalje sagledavam i šta to u samim beograskim stanovima čini život sa roditeljima prihvatljivijom opcijom od života negde drugde. Da li je u pitanju cena rente ili kvadrata stana, da li je značaj kraja u kome se živi, da li je veličina deljenog prostora u domaćinstvu ili je pak reč o načinu na koji se percipira životni prostor i birga o njemu? Smatram da je važno razložiti sva ova pitanja i analizirati pojedinačne koncepte. Predmet rada biće Beograd kroz mesta značenja od grada do ličnih i porodičnih prostora u okviru stana. Istraživačko pitanje koje ovaj rad otvara vezano je za diskusiju o mogućim uticajima kulturnih predstava o prostoru koje dalje dovode do relativno dugog ostajanja u roditeljskom

⁷⁰ U skladu sa Pravilnikom o doktorskim studijama na Univerzitetu u Beogradu i Pravilima doktorskih studija na Filozofskom fakultetu, prema kojima kandidat kao prvi autor ili autor sa najvećim doprinosom ima najmanje jedan objavljen rad u naučnom časopisu koji je sadržinski povezan sa doktorskom disertacijom, naglašavam da je ovo poglavlje priređeno i prihvaćeno za štampu u časopisu *Antropologija* (Mitrović 2021).

domu. Shodno tome, cilj rada je da analizira kako prostor i predstave o njemu utiču na fenomen „produžene mladosti“.

Beograd, njegove opštine, naselja, krajevi, komšiluci, stanovi i kuće nisu izuzeci kada je reč o kulturnoj konstrukciji prostora. Oni nisu samo to - prostori, koordinate i fizička mesta lišena smisla, već referentni okviri, izvorišta identiteta i odnosa, parametri važnosti i vrednosti. Na primer, kraj grada o kojem neki ispitanik ili ispitanica govori, konstruisan je kroz odnos prema njemu kao lepom ili ružnom, opasnom ili bezbednom, dobrom ili lošem za život. Konstrukcija gradskih prostora vezana je za ličnu estetiku, ali i ideje koje važe u javnom diskursu ili narrative koji se prenose unutar porodice, o tome koja je gradnja lepa, koliko je važno zelenilo i prisustvo parkova u kraju, koliko je važno da u blizini stana postoji supermarket, kakav je komšiluk. Različiti su načini upoznavanja, ovladavanja i upravljanja gradom, a urbana topografija se, prema Žikiću, može savladati na tri osnovna načina:

„neposrednim, ličnim upoznavanjem sa fizičkim aspektom sociokulturnog prostora – dakle, sopstvenim mapiranjem onoga što smo videli i gde smo bili; zatim neposrednom komunikacijom sa drugim ljudima – znači, uvođenjem njihovog mapiranja u sopstveno; te napokon, korišćenjem raznovrsnih medija, odnosno informacija za koje pretpostavljamo da odražavaju nekakvu 'zvaničnu verziju' – istorijsku, etnološku, arheološku, demografsku i tome slično.“ (Жикић 2007, 84).

Kulturne predstave o konkretnom gradu i kraju postaju mere vrednosti, utičući na prestiž, a shodno tome i vrednost izraženu kroz cenu kvadratnog metra za rentu ili kupovinu na tržištu nekretnina. Kada je reč o gradu u kojem je sprovedeno moje istraživanje, a kako navode Bojan Žikić i Marija Ristivojević (Жикић и Ристивојевић 2013: 29) „Beograd“ nije samo toponim, već fizička, društvena predmetna i druga kontekstualizacija različitih istraživanja, kao i baza za izgradnju kulturnog identiteta. U kontekstu ovog rada analiza Beograda je posebno važna budući da ispitanici često baš na njega referiraju kada govore o svojim identitetima, kada objašnjavaju svoju poziciju i život sa roditeljima. Prema mnogima, Beograd je kriv što se nisu preselili, jer da su iz bilo kod drugog grada došli na rad ili studije u Beogradu, nužno bi otišli od roditelja. Dalje, Beograd je kriv što je skup, što je nepristupačan izbor; što je renta visoka, kao i cena kvadrata stana. Ipak, Beograd i njegova naselja, kako pokazuju intervjui, utkani su u identitete ispitanika, a vezanost za sopstveni kraj grada i kulturna predstava o istom kao referentnom okviru bezbednosti, dobrog života i navika, daju još jednu dimenziju koja otežava preseljenje. Osećaj bezbednosti ili bar predvidivosti poznatog prostora, u ovom slučaju kraja, veliki deo ispitanika posebno ističe.

Poput izjava ispitanika koji navode da vole svoj kraj ili da je za njih bezbedan, iako se možda tako kulturno ne percipira, i sama sam preispitala svoje shvatanje lokalnih „bezbednih“ zona, inspirisana narativima ispitanika, ali i Žikićevim pominjanjem Dušanovca, koji pored Lekinog brda, smatram „svojim krajem“⁷¹.

Pojam „kraj“ označava komšiluk ili naselje, susedstvo, deo grada, ali i osobenu strukturu ljudskih sociokulturnih odnosa koji počivaju na neposrednoj blizini stanovanja, deljenom prostoru, odnosno deobi deljenog prostora (videti Жикић 2007; Kovač i Kovač 2010). Kako navodi Gordana Ljuvoja termin „komšija“ takođe je izuzetno važan. On istovremeno označava i distancu, poštovanje i sličnost. Njegova funkcija je stvaranje osećanja pripadnosti grupi, te povezivanje ljudi „na manje krut i manje formalan način“, u nejasnim i nestrukturiranim situacijama. Termin „komšija“, u tom smislu, pomaže „da se uspostavi komunikacija, i za nju nepochodna doza bliskosti, i onda kada ne postoji nijedan drugi uslov za nju“ (Kovač i Kovač 2010, 10). Pojam „kraj“ u istraživanju koje sam sprovela jeste važan element života i jeste relacioni pojam u odnosu na druge delove grada. On uključuje pojam o „drugima“, drugim krajevima, kao i lokalnu identifikaciju, evaluaciju i autoevaluaciju koje proizlaze iz identifikacije sa sopstvenim krajem (Жикић 2007, 79). U kontekstu istraživanja posebno su interesantna viđenja „drugih“, u ovom slučaju drugih krajeva, kao i viđenje potencijalnog izbora da se živi u svom kraju sa roditeljima ili u „tuđem“, gotovo uvek „lošijem“, samostalno. Korišćenje primera za „druge krajeve“ takođe je zanimljivo posmatrati iz perspektive interpretacije beogradske topografije, a u skladu sa kulturnim kognicijama i predstavama o gradu. Pojmu kraja često je važno pridodati i predstave o ljudima sa kojima se kraj deli, od porodice i „društva iz kraja“, do lokalnog pekara, poznanika sa kojima se srećemo u šetnji psa ili komšija koji nas znaju od malena. Većina mojih ispitanika – mladih, u istom stanu ili kući živi čitavog života, a oni koji su se selili (sa roditeljima) ostali su u istom kraju, iz privrženosti roditelja kraju, ali i iz praktičnih razloga pri preseljenju i želje da deca ne menjaju školu i društvo. Da sumiram, u radu će biti prikazano kako način na koji se ispitanici odnose prema

⁷¹ Najveći deo dosadašnjeg života provela sam na Lekinom brdu, u ulici koja izlazi na park Šumice. Sećam se da sam se iznenadila kada me je neko prvi put pitao da li se plašim da po mraku prolazim pored šume vraćajući se iz gimnazije ili izlaska. U to vreme, za moju porodicu nije bilo neuobičajeno da neko, najčešće moja mlađa sestra, izađe u 2 ili 3 sata ujutru da prošeta psa po istoj toj šumi. Takođe, tokom mog detinjstva, iako su deca iz našeg kraja najčešće išla u dve bliže osnovne škole („Maksim Gorki“ i „Dositej Obradović“) bilo je osnovaca koji su svakodnevno prolazili kroz šumu da bi došli do treće obližnje voždovačke škole („Janko Veselinović“). Isto je važno i za đake Osme gimnazije i muzičke škole „Petar Konjović“, kao i polaznike nekog od programa Sportskog centra Šumice.

urbanoj topografiji, pre svega prema prostoru koji smatraju „svojim“ u smislu prebivališta utiču na fenomen „produžene mladosti“ i njihove izbore u razmišljanjima o preseljenju.

IV 2. a) Grad i kraj: rezultati

Ja sam više navikao da živim ovde, nego što možda zaista volim da živim ovde.

(INFm, 28)

Izvide ispitanika o krajevima prenosim gotovo u celosti. Smatram da je kroz tako obimne i detaljne narative ispitanika lakše uočiti kulturne predstave o Beogradu, njegovim krajevima, zamišljenim granicama naselja, bezbednosti, lepoti, prednostima i manama života negde. Takođe, za potrebe šire teme važno je videti koji su faktori koji utiču na ostanak kod roditelja, pa tako i eventualna promena lokacije. Većina ispitanika – mladih živi u istom kraju od rođenja, a često i u istom stanu. Oni koji su se sa porodicom selili uglavnom su ostajali u istom kraju. Jedan od ispitanika živi na teritoriji opštine Voždovac, mada svoj kraj definiše kroz naselje Šumice. Njegova porodica se selila kada je bio u 7. razredu osnovne škole, ali su ipak ostali vrlo blizu starog stana izabравši veći stan u istoj ulici. On navodi kako bi i sam voleo da ostane u istom kraju:

Nekako tu si. Ne znam, ja ne volim ništa što je tamo iza mosta na Novom Beogradu, niti idem tamo. Novi Beograd ti je da odeš jednom godišnje, kao na more. Kao ni sad ono Krnjača i Kotež i to (smeh). Ali opet juče sam bio u Kotežu poslovno, i tamo je uređeno, ima velika škola, sigurno je ljudima koji tamo žive to OK. Mislim da baš zavisi od toga gde si odrastao. Ne znam nikoga ko se sad ovde rodio i onda otišao da živi na Novi Beograd. Znaš obično ljudi ostaju tu gde jesu. E sad, dešava se da ljudi rade negde pa vide neki kraj pa im se i sviđi, pa bi možda i tamo živeli. Ali mislim da bi 90% ljudi volelo da ostane tu gde je. Jer ne vole ljudi promene, a i bilo šta da se desi, to je probijanje zone komfora. A tu gde si - tu je sigurica. Ja bih voleo sutra da moje dete ide u školu u koju sam ja išao, da isto bude tu u kraju. Zato što brate, kad ti omatoriš, tu će biti i ti tvoji drugari iz kraja isto. Znaš, kod nas je tako, evo ovaj Žile [poznanič] oženio se, ima i dete, tu je. Naša deca će možda da se druže. Nekako si siguran, pustiš dete tu, znaš da uvek imaš tu nekog po kraju. Šta da budem na Novom Beogradu, ne znam nikog, ne znam ništa, ne znam gde je otišao, ne znam gde da ga tražim. Ovde brate bi znao ako se slučajno izgubi negde - gde može da se izgubi. Tamo po onim uličicama bih se ja izgubio dok bi njega tražio! (INFm, 29)

Ispitanik dalje objašnjava praktične prednosti svog kraja, između ostalog dobru poziciju u odnosu na centar grada i to što relativno lako može da nađe mesto za parkiranje. Perspektiva vozača postaje jako naglašena kroz intervju, a u velikoj meri postavlja i okvir pri izboru nekog budućeg stana:

Ja da sad biram lokaciju za preseljenje bilo bi mi važno da nema mostova, da ne mora da se prelazi most. Da bude ovaj deo grada gde sam sad. To sam baš juče pričao sa ovim nekim starim kolegama. Rekao ovom jednom kao 'ne uzimam robu na Altini, znaš brate daleko' - ja vidim njima tu nešto nije pravo. Jer on živi u Vraniću koji je ne znam gde, ono Lipovica, tako nešto, a ovaj drugi je sa Altine. I onda sam ja skapirao što je to njega pecnulo i onda on meni kaže 'šta brate ja sam za 15 minuta u Savskoj sa Altine', što ja ne verujem da je tako. Možda u idealnim uslovima, kad nema gužve i to. I baš su pričali oni gde bi živeli. Sad taj iz Vranića bi živeo na Banovom brdu, jer nekako to mu je najbliže i to gleda, ovaj sa Altine hoće da živi u Zemunu... razumeš, svi tako, iz tog dela odakle su voleli bi tu i da ostanu. Isto bi i ja, kad bih birao, ne bih živeo nigde van Šumica, Konjarnik, tako to. Čak ne bih ni Vračar, prevelika je gužva, nisam ni za to. Ka Auto-komandi granica mi je Dušanovac, ovamo Konjarnik, ovako gore neki deo Bulevara možda, pa čak i Medak jer ima dosta mesta za parkiranje. Jerković ne bih, nekako je Medak mnogo bliži. Mislim nije bliži – Jerković je preko puta Medaka, ali mi je nekako Medak organizovan sa zgradama, a Jerković je mnogo sve onako nekako nabacan... u mojoj glavi. Ali opet mi deluje da je u Jerkoviću veća gužva, više ljudi, da je problem za parkiranje mnogo veći. A na Medak kad kreneš možeš da se parkiraš gde hoćeš i, iako ima mnogo velikih zgrada, nemaš ovih novih zgrada što su izdžigljale. (INFm, 29)

Perspektiva ispitanika kada je reč o kretanju po gradu, znatno se razlikuje u zavisnosti, ne samo od mesta stanovanja, već i mesta na kojem rade, njegove pozicije u odnosu na prebivalište i, posebno, načina na koji su ispitanici kreću kroz grad. Poput prethodnog ispitanika kojem je važno lako kretanje kolima, jedna ispitanica smatra izuzetno važnom saobraćajnu povezanost. Ona se aktivno služi gradskim prevozom, te ističe značaj blizine stanice i dobre povezanosti neke nove lokacije:

E sad iz ove perspektive, pošto nam je najbitnije vreme, treba logistički da posložiš šta ti je najvažnije u tom nekom novom kraju. Meni je svakako blizina stanice nešto na šta sam navikla još kao mala i onda mi je svaki sledeći korak važno da bude umrežen sa drugim krajevima, sa centrom, da mi bude pristupačan da dođem na posao jednim prevozom, da brzo mogu da dođem do roditelja, do bake i deke, do najdražih prijatelja. Svoj kraj [Sajam] mnogo volim, mislim on ima i svoje mane, ozbiljne, to kao stecište crvenozvezdaša i navijača. U suštini se to ne smatra bezbednim krajem, Senjak nije bezbedan kraj, ali naučiš da operišeš sa svim tim informacijama i osećaš se kao na svojoj teritoriji. (INFŽ, 28)

Dalje, ova ispitanica koja sa roditeljima živi preko puta Beogradskog sajma, definišući svoj kraj kao „Sajam“ ili kao „Senjak“, objašnjava zašto je njen kraj dobar i šta joj je u njemu važno:

Dosta je specifično mesto na kom sam odrasla iz prostog razloga što je nekako u saobraćajnom centru. Prosto Sajam kao stecište odakle možeš da kreneš u svim pravcima, od Novog Beograda do Banovog brda do hiljadu nekih lokacija bez po muke. Ono što je meni bilo značajno u tom nekom periodu kad sam odrastala, pa izlazila, što mi je sve nekako blizu. Opet sa druge strane, ti kada si u nekom kraju nekako čak patriotski doživljavaš svoj kraj. Bukvalno lokal patriotizam, ali u onom smislu samog kraja, ne opštine, ne grada, nego samog kraja. Imaš svoju prodavnicu u koju ideš godinama, imaš svoju zdravu hranu, imaš svoju teretanu, imaš te neke tačke za koje te vezuje toliko toga. I nekako, osim ukoliko si imao loša iskustva, uvek težiš da nastaviš da živiš u kraju u kom si odrastao jer ti je to sve, uslovno rečeno, poznato. (INFŽ, 28)

Ispitanica dalje objašnjava kako neke popularne gradske lokacije nisu nužno svima privlačne, iako se smatraju dobrim, bezbednim, odlično povezanim, pa čak i prestižnim za život. Kod nje je važan faktor u izboru lokacije za potencijalno preseljenje „poznavanje kraja i nekih dragih ljudi koji u njemu žive“. Ipak, ni takav stav nije nužno uvek primenljiv ukoliko neko od bliskih prijatelja koji tu žive ima loša iskustva:

Novi Beograd je užasno popularna lokacija i mnogi vole da žive na Novom Beogradu i ljudi koji su iz blokova obožavaju svoj kraj, a meni je to potpuno strana teritorija sa kojom nemam apsolutno nikakvu emotivnu vezu. (...) Naravno, ima i krajeva sa kojima imam emotivnu vezu, na primer Miljakovac – imam dve drugarice koje tamo žive, ali to ne bih izabrala iz njihovih iskustava dolazaka do posla, do centra... puno trošenja vremena u prevozu, u putu, što je meni nepotrebna stvar da trošiš vreme u putovanju po Beogradu. Ali eto, sem Miljakovca, Mirijeva i tih nekih krajeva koji su daleko, gledam bezbednost. Na primer, ne bih baš živela oko Centralnog zatvora ili tako nešto. To bi trebalo da bude najbezbednije jer ima najviše policije, ali me ta činjenica strašno odvlači. Onda neki kraj gde je daleko stanica, tipa Višnjička banja, Karaburma koja je opet na nekom lošem glasu i tako dalje. Dakle postoje tri faktora: udaljenost, taj faktor mi je čini mi se presudan – da moram negde da putujem duže od pola sata; drugi faktor je bezbednost koja proizilazi i iz nepoznavanja nekog kraja; a treći bi definitivno bio emotivna konekcija sa nekim određenim krajem. Ako je nemam, ne deluje mi da bih mogla da se povežem, da pustim svoje korenje. (INFŽ, 28)

Kroz narative nekih ispitanika naglašeno je da život u određenim beogradskim krajevima određuje i druge aspekte života. Jedan ispitanik živi u Vrčinu, u beogradskoj opštini Grocka, u okviru velikog porodičnog domaćinstva u kojem ispitanik živi sa svojom proširenom porodicom. Naime, ispitanik živi sa roditeljima i bratom u jednom odvojenom domaćinstvu, u drugom žive ispitanikov stric, strina i sestra od strica, a u trećem ispitanikovi baba i deda. U narednom periodu ispitanik planira da se sa devojkom ovoji od roditelja u okviru iste kuće:

Tu si, ja nekako gledam po sebi. Ja sam više navikao da živim ovde, nego što možda zaista volim da živim ovde. Volim da živim u Vrčinu, volim da živim u kući. Ne bih možda pristao na opciju iz

Vrčina da pređem u grad, baš zbog toga što se moj dosadašnji život bazirao na život u Vrčinu. Prednost je što smo svi tu, svi zajedničkim snagama imamo neke stvari koje možemo da delimo. (...) Onda, ako ti je dosadno uvek možeš da siđeš dole da ubiješ vreme kol'ko-tol'ko. Drugo, obzirom na tempo života kojim živimo mi mladi sada, gde juriš i non-stop si u nekom gasu, u kontekstu dobijanja dece, uvek bismo mogli da se oslonimo da će moji otac i majka moći da pričuavaju dete, pa u slučaju da nešto zafali da će moći, ako smo na poslu, da sprememo ručak, pa da zajedno klopamo. To opet tako gledam, dok su još i oni u punoj snazi, da mogu da pripomognu u takvom razvoju događaja, kad dođu deca. (INFm, 27)

Ispitanik dalje ističe prednosti i mane svog kraja, navodeći kako je to uticalo na neke druge životne izbore, na primer, vid grejanja, potrebu za automobilom, mogućnost pravljenja bašte:

Mi smo čak odeljeni i po pitanju dvorišta. Babin je taj dole deo, sad je sadila mladi luk, krompir, a naše je ovo gore - blejica, baštica, fontanica. Sad treba da osposobimo fontanicu da vidimo da li radi ove godine, prošle godine nije bilo pogona. Dobro je jer možeš da organizuješ i napraviš da ti bude po nekom tvom ukusu. Ti u gradu ne možeš to. Imaš svoj stan, napravio si ga da izgleda kako ti hoćeš, ali onda kad izađeš napolje možeš samo da odeš u park ili kafić, ovde ti je opet malo drugačije. Ti ne blejiš tu svaki dan, al' kad izađeš napolje lepo ti je. (...) Navikao bih se [na život u gradu], ali mi je prirodno stanište ovde. To je više navika, snašao bih se ja u gradu. Oko nekih stvari ne moraš da razmišljaš. Onaj tamo klikne u toplani pusti ti grejanje i ti se greješ. Oko tako nekih gluposti ne moraš da lomiš glavu. Ovde nemaš i dalje to, i pitanje je da li će biti i da li će ljudi prihvatiti. S druge strane, da ti ovde nemaš vodu za piće, u XXI veku da ja ne pijem vodu sa česme, to je opet baš jedno. Idem kod strica točim vodu zato što ima beogradski vodovod kao gore, pa idem kod njega, točim vodu, pa donosim kući, k'o Cigani oni najgori. Čak ni Cigani to ne rade. (INFm, 27)

U sklopu domaćinstva ovog ispitanika ima nekoliko kola koja se aktivno voze. Za svaki odlazak do prodavnice ispitanik i njegova porodica koriste kola. Jedna ispitanica koja živi sa roditeljima u Rakovici navodi da je smanjena mobilnost bez kola jedan od glavnih razloga zbog kojih bi se preselila:

Rakovica je ogromna nekako kao opština, a moj kraj prema kojem osećam najveću ljubav tog tipa jeste to Naselje naše. Krug između ove dve zgrade i ljudi koje tu gotivim. Moj kraj je kod rasadnika, ispod Košutnjaka, nema neki naziv tipa 'Resnik', ali naši lokalni nazivi su 'kod rasadnika' ili 'u krugu' ili 'iza vrtića', ili 'kod vojske', 'kod žandarmerije', dok je bila kasarna 'kod kasarne'. Ceo taj deo sa bivšim konjušnicama nema naziv osim 'Naselje'. Tako ga zovu ljudi koji tu žive, na primer, kad smo išli u osnovnu školu za nas par koji smo išli u isti razred iz ovog kraja, bilo nas je 5-6, bili smo 'iz Naselja'. (...) Naravno da sam volela neke pozitivne strane, ali sam uvek želela da odem. Sad je sve to isprepletano, želja za iseljenjem i odlazak iz Rakovice. Želela sam da se preselim na lokaciju gde mi neće biti potrebna kola da odem do prodavnice. U teoriji nisu ni ovde, ali da ti ne treba dva sata. Uvek sam na Rakovicu gledala kao na nešto što je daleko od grada, loše povezano, nema noćnog prevoza. Sve te granice koje je meni taj kraj postavljao bile su u odnosu na moju želju da izlazim. (INFž, 29)

Izolovanost naselja u kojem živi ova ispitanica takođe interpretira kroz njegove prednosti i mane:

U Rakovici, u samom Naselju, se osećam bezbedno u odnosu na ljude koji žive tu. Taj deo gde živimo je lep, malo je raspao, ali je drugačiji, nije toliko gradski ambijent što je lepo. Nema buke, izolovana je nekako ta lokacija. Tu ljudi žive generacijski, znala sam im roditelje i sad tu žive potomci. I moji se tu osećaju sigurno, tipa ja izađem, oni ne zaključaju vrata, ili na primer, nismo uvek zaključavali vrata noću. Postoji taj neki osećaj - malo je izdvojeno, nema ljudi, tako da nije svako nosio svoj ključ pa oključavao vrata, nego neko izađe, a ostave se otključana vrata dok se taj neko ne vrati i zaključa ih za sobom. Kućici su me plašili, ali osećala sam se uvek koliko-toliko bezbedno. E sad čim se izađe iz tog dela i ja se tripujem da prođem kroz onu mrakaču, nikad mi nije lepo, uvek bih gledala da li je neko pošao za mnom. Nada [mlađa sestra, 26] i ja smo uvek zvale onu stanicu 'Stanica smrti' i 'Stanica serijskog ubice' i slično – ona stanica na koju smo prešli zbog kućica. Opet, taj kraj je imao i onu žandarmeriju pored koje sam prolazila kad idem na tu staru stanicu i ona je ulivala neku vrstu sigurnosti kada je u pitanju taj opšti strah koji imam. (INFŽ, 29)

Za sledećeg ispitanika, koji živi na Vračaru, blizu trga Slavija, prevoz i distanca do većine mesta u Beogradu ne predstavljaju problem. Sa druge strane, on i članovi njegove porodice, iako imaju unapred uplaćenu mesečnu kartu za parking u gradskoj zoni, ne mogu uvek brzo i lako pronaći parking u blizini zgrade. Ispitanik na sledeći način opisuje i oivičava svoj kraj:

Osobine mog kraja su urbanost, u smislu zgrada, starinskih zgrada pre svega, regulisanih ulica, trotoara. Zatim manjak parking mesta što je odlika, jebi ga, svakog starijeg centra grada, jer što je stariji to je građen ranije, zakočio je. Nije građen za široke bulevare i kola i socijalizam kao Novi Beograd. U odnosu na moj kraj ja percipiram da je daleko sve što je preko reke, što je izvan tih granica koje ćeš videti na mapi⁷². (...) Granice mog kraja su određene granicama opštine Vračar, pa čak ni to toliko, već do recimo Lekinog tamo gde živi Mića, pa recimo Đerdapskom ka gore, uz Južni bulevar. Čak ne ni taj deo Čubure koji obuhvata tamo oko škole Kralj Petar II, već ono uz Maksima Gorkog do gore, pa tu mi obuhvata taj stariji deo Čubure, gde je Jovan Miodragović škola, mogu tačno da ti iscertam ili da ti pokažem na mapi... Pa onda izlazi ta granica na Bulevar i baš kod Đerma se završava. Nekako je tu granica civilizacije. Produžava mi se na dole, onaj što ja kažem Vračarki deo Zvezdare⁷³, gde je Zahumska ulica, IGK, gde je onaj kraj

⁷² Ispitanik mi je naknadno poslao mapu Beograda iz 1931. godine. Koristeći se granicama sa ove mape, nada da će jednog dana kada se preseli moći da nađe svoj stan upravo u ovim okvirima: *Posalaću ti mapu Beograda 1931., tamo piše uprava Grada Beograda sa okolinom, gde je Pančevo pripadalo Beogradu, Zemun je bio odvojeni grad, Bežanija selo između Zemuna i Beograda, i gde je to što vidiš da je Beograd u okviru onoga gde bih ja danas tražio stan. Znači, kad bih zaboo centar šestarom kod Filozofskog i hteo da opišeš kružnicu na 40 minuta hoda, to je ono što dobiješ ovde. (INFm, 27)*

⁷³ Interesantno je kako ispitanici koji žive na granicama nekih opština pričaju o svom identitetu i „deljenju” zamišljene teritorije. Ovde posebno izdvajam deo intervjua ispitanika koji živi u Šumicama, na opštini Voždovac, ali ga samo nekoliko minuta hoda deli od „granice“ sa Zvezdarem: *Meni Zvezdara počinje preko puta Bulevara, ne tamo gde je Lion ka Vojislava Ilića, to mi je Vračar, ali preko puta Bulevara gore mi je Zvezdara, Batutova i to. Ovaj drugi deo mi je previše blizu - zato mi je Vračar. Kao što ovi kažu da mi nismo sa Voždovca, da ja nisam sa Voždovca, jer svi podrazumevaju da je Vojvode Stepe Voždovac. Oni misle da smo mi Zvezdara, svi ovi sa Voždovca što žive gore. Mislim znaju oni da je Voždovac, ali njima to nije pravi Voždovac. Znaju, ali ne priznaju. I onda ja njima kažem*

što zovu Vukov. Znači deo Zvezdare oivičen Dimitrija Tucovića, Bulevarom i Ruzveltovom. I dalje mi kraj onda ide duž Bulevara, kod Arhitektonskog faksa, ETF-a, ka Pravnom i tamo ka Maderi. Dolazi do Skupštine i tu zaokreće Kneza Miloša na dole. Tu su sad već granice opštine Vračar, međutim od Kneza Miloša ide skroz na dole do Gazele i tu kod Kliničkog centra se vraća granica i ide duž auto-puta do Auto-komande. Ja uvek govorim da je Auto-komanda granica svetova, auto-put nam nekako deli ovaj deo grada – poznat, normalan, civilizovan i tako dalje, u odnosu na divlji, nepregledan, nepoznat. Sad ti namerno dajem opozicije, onako skroz sam iskren. (INFm, 27)

Posebno je interesantna percepcija ovog ispitanika kada je reč o bezbednim i opasnim delovima Beograda. Prenosim je u celosti:

Prema mom mišljenju, delovi Beograda koji su lepi i bezbedni su skoro svi, stvarno se bezbednost popravlja, nekako ne vidim da se dešavaju toliko ubistva i pucnjave. Mislim dešavaju se, ali nisu devedesete. A opet kad bih morao da kažem koji su krajevi ružni i opasni to su definitivno blokovi, Jurijska, Gagarina, tamo onaj pakao, Miljakovac I, II, III, Rakovica, Vidikovac, Cerak, Cerak vinogradi, Žarkovo, Labudovo brdo, Julino brdo, Petlovo brdo, Mali Mokri Lug, Veliki Mokri Lug, izvini - Konjarnik, Medak - bedak I, II, III, pa onda Braće Jerković I i II, Višnjica, Višnjička banja, Karaburma I i II, da ne pričamo Mirijevo I, II, III, IV - Mičigen, Zemun Polje, Zemun – Batajnica, čak i taj Zemun, kako ja zovem onaj ciganski deo Zemuna, onaj koji uzbrdicom Cara Dušana ide na gore, ka Saobraćajnoj školi, gde je stadion Zemuna, pa pogledaj – Zemun Novi grad, pa ne znam i blokovi ovi oko Sava Centra su mi pakao – 19, 20, 21 i tako dalje. (INFm, 27)

Prema nekim istraživanjima, prostorna lokacija, sadržaj i dizajn naselja smatraju se važnim za razvoj osećaja pripadnosti i sigurnosti. Interesantno je na primer istraživanje Smiljke Tomanović i Mine Petrović (2010) koje preispituje perspektive dece i roditelja kada je u pitanju bezbednost u tri beogradska naselja. U kontekstu opasnog i rizičnog naselja, iz perspektive ispitanika posebno je važno imati na umu godine dece i predstavu o tipu rizika kojim su deca okružena. Budući da su Tomanovićeva i Petrovićeva razgovarale sa starijim osnovcima i njihovim roditeljima u narativima se jasno vidi strah vezan za narkotike i upotrebu droga, „sumnjive likove“, vršnjačko nasilje koje bi dete moglo da doživi u školi ili u kraju – vređanja, krađe novca i mobilnih telefona, tuče (Tomanović and Petrović 2010, 148-149). Takođe, navodi se strah od kriminogene sredine u kojoj su poznati (i nedavni) slučajevi silovanja, pucnjave, ubistva, policijske potrage, uz česta roditeljska upozorenja „pazi kako prelaziš ulicu“, „ne uzimaj ništa ni od koga“.

'Brate, kol'ko tebi treba do Opštine Voždovac?', razumeš. Mi smo dve stanice od Opštine, a oni imaju koliko?! (INFm, 29)

Kada je reč o mojim ispitanicima, doživljeni rizici su prilagođeni uzrastu dece ispitanika – roditelja i potrebama ispitanika – mladih. U tom smislu ne može se reći da se neki deo grada smatra bezbednijim ili manje bezbednim, već je ključno pitanje u odnosu na koje potrebe se bezbednost odnosi. Gradski centri se uopšteno smatraju opasnijim kada su deca mlađeg uzrasta u pitanju – gužva i protok nepoznatih ljudi je veći, saobraćaj gušći, veze sa komšijama slabije. Sa druge strane, gradsko jezgro smatra se bolje uređenim, osvetljenijim, bezbednijim u smislu angažovanja policije. Ispitanici – mladi često pominju noćne izlaske, pa je u tom smislu čekanje na stanici koja je osvetljena, koja se nalazi u centru grada gde je gradski saobraćaj redovniji, mnogo bezbednije nego na rubovima grada. Ispitanici – roditelji uglavnom se ne osreću na bezbednost kraja u kojem žive, a ukoliko komentarišu strah u kontekstu dece i njihovog vremena „napolju“, on se uglavnom odnosi na noćne klubove i neprijatnosti koje bi se mogle desiti u izlasku ili posle njega. Neki ispitanici komentarišu strah od vožnje pod dejstvom alkohola. Uglavnom se radi o strahu od pomisli da će njihova deca voziti pripita ili pijana, da će sesti u kola u kojima je vozač pio ili da će drugi učesnici u saobraćaju biti pod dejstvom alkohola. Druženje i izlasci u kraju ili u kućama ispitanika se u tom kontekstu smatraju mnogo bezbednijim nego noćni izlasci „u grad“.

Kraj kao referentni okvir pominje se i u perspektivi novog, potencijalnog, prostora u kome ispitanici vide svoju budućnost posle preseljenja iz roditeljskog doma. Gotovo svima ispitanicima – mladima je, pored blizine poznatog kraja i svega što ih za kraj vezuje, važno i da ostanu u relativnoj blizini svojih roditelja. Jedna ispitanica koja sa svojom porodicom živi u beogradskom naselju Veliki Mokri Lug, koje pripada opštini Zvezdara, ističe sledeće:

Ja bih na primer sad volela da imam super posao i da kupim sebi stan. S tim što bih ja opet taj stan kupila na Konjarniku, ne bih išla ne znam gde. Kažem na Konjarniku, jer znam da bih imala potrebu da se viđam sa roditeljima, da ih posećujem, da obigravam i da im donosim hranu. Moj cilj neki konačni je da nađem neki super posao i da tamo napredujem, da skupim pare i da dignem kredit i da kupim neki stan. To je neka moja lična želja za mene, i da naravno to opremim kako ja hoću. (INFž, 29)

Međutim, za većinu ispitanika, preseljenje iz porodičnog doma i samostalni život podrazumeva promenu lokacije u pravcu koji se percipira kao „dalji“ ili „gori“ od onog u kojem ispitanici trenutno žive. Ispitanik koji sa porodicom živi na Vračaru objašnjava:

Mislim da ću finansijski zavisiti od njih i kad se odselim. Mislim i da ću stisnuti zube i da ću da padnem na društvenoj lestvici barem za trenutak i da želim da za 10 do 20 godina ponovo povratim ono u čemu sam sada, da bi moja deca kada budu dočekala mladalaštvo mogla da imaju

tu slobodu. (K.M.: U kom smislu misliš da ćeš pasti na društvenoj lestvici?) Pa ekonomski najpre, a onda i možda stambeno, lokacijski. Možda neću moći dobro da se snađem, ali mislim da sam sada spreman, sutra sam spreman da živim sam. (INFm, 27)

Ispitanik koji sa roditeljima živi na Banovom brdu ne misli da će otići iz sadašnjeg kraja, ali ponekad u razmišljanjima o preseljenju kalkuliše svoje opcije:

U suštini ne bih morao da odem dalje [od trenutne lokacije]. Možda bih mogao, da bih više uštedeo ili da bih trošio za druge stvari. Ne bih morao i verovatno ne bih to ni uradio. S tim što ne bih se baš preselio na Novi Beograd jer je tu baš preskupo, ali verovatno bih isto uzeo Brdo [Banovo brdo]. Gde bih mogao da odem da je jeftinije od Brda to je sad neka loša opcija, tipa Železnik, pošto su sad kvadrati Novi Beograd i centar, pa onda idu te opštine Voždovac, Banovo brdo, dalje od toga bi bila baš periferija neka. (...) Sad uvek ti sebe možeš da dovedeš da odeš da živiš u Resniku u nekoj udžerici, da ništa ne radiš, to možeš i sa 20 000. (INFm, 24)

Jedna ispitanica naglašava da je cena beogradskih nekretnina za ono što smatra „pristojnim stanom i krajem“ prevelika i presudna za to što i dalje bira da živi kod roditelja. Prema njenom mišljenju stan bi morao da bude „dostojan te cene“, posebno ukoliko se živi u strahu da li će se imati za sledeću kiriju:

Trenutno sam u fazi traženja stana sa dečkom - enormno povećane cene stanova kod nas. Mislim da ne bih mogla sa ovom platom da plaćam stan koji košta 350-400 evra mesečno, plus računi. Bez obzira na to što bi to bile dve plate, moja i njegova, mislim da bi me onda to lišilo nekih drugih neophodnih stvari koje u mladosti treba da imam ili iskusim. Tipa putovanja, lična nega, duševna i fizička. Kod mame i tate nikad nisam svih 7 dana tamo. Nego uvek pola - pola. Pola tamo - pola kod dečka, čardak ni na nebu ni na zemlji, što mi je u nekom smislu odgovaralo do sad. (INFž, 29)

Konačno, ispitanici smatraju da se u Beogradu stanovi stiču uglavnom nasleđivanjem, te da retko ko skupi dovoljno novca da bi kupio/kupila svoj stan:

Mislim da ne postoji i hvala bogu što je tako, u narednih X godina šansa da se neki stan nasledi, pa da to bude moje. Nego svi ti ljudi će da požive i to će biti njihovo do dana dok su živi. A ja do tad treba ili da napravim neki svoj kapital koji bi mi možda omogućio da ja imam lično sredstva da kupim stan ili da uložim u nečiju tuđu nekretninu kao privremeno prebivalište. (INFž, 29)

O ovome govore i ispitanici roditelji:

Deca koja su se odvojila od roditelja, ta neka za koju mi znamo, mali broj njih, su se ustvari odvojili roditeljskom podrškom. Ako su imali stan ili tako nešto, gde u stvari mi nismo prosto tako uspeli da se snađemo, tako da tu vrstu podrške nismo dali, niti mogli da damo. Za drugu decu, nekako su slično kao mi, kad su završili faks, pa polako se neko uz zaposlenje i odvojio od tih naših najbližijih prijatelja. (INFž, 55)*

...

Ja nažalost znam više primera iz svoje generacije da deca žive sa roditeljima. Čerka jedne drugarice se samo odselila. Ona je imala tu privilegiju da imaju stan, ona je otišla, počela da radi, želela je da živi sa dečkom. Nažalost, više primera ima da žive roditelji sa decom. (INFž, 56)*

IV 2. b) Stan i soba: rezultati

Stanovi ispitanika, iz perspektive mladih, mogu se podeliti na prostore koje oni lično koriste, tranzine prostore, roditeljske prostore i zajedničke prostore. Lični prostori su sobe ispitanika u kojima postoji najveća privatnost i u kojima uglavnom provode najviše vremena. Tranzitni prostori su hodnici i predsoblja, dok se kao zajednički prostori mogu istaći dnevna soba, kupatilo, kuhinja, terasa, bašta ili dvorište. Kao roditeljski prostor posmatra se roditeljska spavaća soba. Iako je ovo slučaj kod jednog dela ispitanika, treba imati na umu da je dnevna soba neretko i roditeljska spavaća ili da u nekim slučajevima ne postoji „dečija soba“. Odnose u prostoru na „moje“ i „njihovo“ ili „tamo“ i „ovde“ jedan ispitanik objašnjava na sledeći način:

Ne provodimo toliko vremena zajedno. U principu je isto kao da sam sam. Sretnemo se u prolazu, nije planirano sad ja radim u to vreme to sa njima... sretnemo se nekad, nešto popričamo. Ja radim od kuće, ustanem ujutru, 'ćao-ćao' kad se vidimo, 'dobro jutro-dobro jutro', ili 'e kako da namestim ovo na telefonu?'. Ja radim iz sobe, oni tamo nešto rade. (...) Jede ko je gladan kad je gladan. Svako sprema za sebe, jedino keva napravi nešto nekad, to kad je kući, a kad nije kući onda uveče nekad napravi. Ali ne jedemo svi zajedno. Uvek je bilo tako, i kad napravi večeru, ne jedemo svi zajedno, nego ja jedem, pa Jovan [brat] dođe pa on jede, pa oni jedu. Mislim, nekad se poklopimo, al' ono... (INFm, 29)

Odnosi u domaćinstvu, zajedničko provođenje vremena i opšta dinamika domaćinstva biće detaljnije analizirana u poglavlju koje se bavi domaćinstvom. Sa druge strane, smatram da je ovde važno akcentovati lične prostore u stanu, a posebno i veličinu celog prostora domaćinstva u ukupnoj kalkulaciji preseljenja kroz prizmu prostora. Posebno ukoliko je reč o većim stanovima ili kućama, ispitanici preispituju potrebu za preseljenjem i odvojenim život, jer već imaju osećaj da na neki način „kao da žive sami“. Neki od njih ne misle da će se ikad preseliti iz doma u kojem su odrasli, ističući racionalnost ovog stava. Jedan ispitanik, koji sa širom podicom živi u voždovačkom naselju Dušanovac, ističe da je život u zajednici logičan izbor za njega, budući da i njegov otac, kao jedan od osmoro dece, ceo život živi u nekoj vrsti zajednice. Veliki deo života

ispitanikov otac proveo je upravo u zajedničkoj kući u kojoj i ispitanik trenutno živi sa njim i drugim članovima porodice:

Nas trenutno živi u ovoj kući deset, živelo je nas četrnaest u jednom trenutku, svi smo familijarno vezani i verovatno bi bilo slično da nije imao decu [ispitanikov otac]. Bilo bi ih sedam, a ne deset, ali on bi i dalje imao gde bi živeo sa familijom i sve bi delili jer su tako navikli. Cela ova kuća je naša, i sve do dna je naše, svi smo familija. Dole je na prvom spratu moj teča, brat od tetke, njegova žena, njegov sin, sin od njegove žene i moja tetka, nije njegova majka, ali tetka. Ranije je živeo moj pokojni stric i moja pokojna tetka dole. U jednom trenutku smo živeli svi mi dole pošto je ovo gde smo sad sve dozidano. Kuća je u vlasništvu jedne od mojih tetaka, a kupljeno je sve zajedno za celu familiju - originalno je ovde došla baba iz Lajkovca, druga tetka sa svojom pokojnom ćerkom i tim sinom. Svi smo ovde živeli. Mi smo rođeni u Beogradu, ali generacija pre nas - svi su došli u Beograd na ovaj ili onaj način. (...) Ja sam u jako dobroj situaciji, mi imamo 150 kvadrata na nas četvoro sada [ispitanik, njegov brat i roditelji]. Mi imalo veliku površinu, svako za sebe da može da se izdvoji. Ranije smo živeli nas šestoro na istoj toj površini, bila je veća gužva, malo smo se češće svađali oko buke, ali ja znam da je isto tako i u stanovima sa komšijama. Samo nekako ovo mi je familija i sa njima ću da se pomirim, a komšija će možda da mi baci ciglu kroz prozor. (INFm, 32)

Ovaj ispitanik dalje naglašava bi bila šteta da se svi odsele (on, brat ili sestra), posebno imajući u vidu vezanost za širu porodicu sa kojom se deli svakodnevnica, kao i poziciju firme u kojoj i sam radi, a koja se nalazi u zajedničkom dvorištu. Prema njegovom mišljenju, stav o preseljenju mogla bi da promeni samo neka iznenadna i dobra ponuda:

U perspektivi, ja mislim da će bar jedno od nas da živi ovde, ako ne i dvoje [ispitanik ima brata, 30 godina i sestru, 28 godina]. Samo je pitanje kako ćemo da se organizujemo dalje. Svakako da bi trebalo neko da živi ovde, mada opet ja ne znam da li će da dođe investitor neki sa dobrom ponudom za sedam-osam godina koji će promeniti situaciju. Ali ovo je velika kuća i svakako je šteta da bude prazna. Ili ćemo da je prodamo, pa ćemo da se razdvajamo, ali ja ne vidim da je to toliko lako, ne vidim praktičnost toga. Trenutno su četiri stambene jedinice u ovom dvorištu naše, jedna od 30, jedna od 40 kvadrata, ta jedna od 60 i ova gore od 120 kvadrata koliko ima na dva sprata. Tu smo cela familija, ne samo naša porodica.... Tako da mi tu svakako imamo dovoljno za sve nas ako zatreba. Sad se koristi za firmu, za knjižaru, ali ovo je naše, naš dom. (INFm, 32)

Jedna ispitanica koja sa roditeljima i bratom takođe živi u velikoj kući, u zvezdarskom naselju Veliki Mokri Lug, smatra da je veličina prostora glavni razlog zbog kojeg ona i brat (35 godina) i dalje žive u istom domaćinstvu sa svojim roditeljima. Starija sestra (38 godina) preselila se pre nekoliko godina za Španiju, gde trenutno živi sa suprugom i ćerkom:

Mi imamo veliku kuću, ali smo se u suštini često seljakali. Ja čas sam dole u sobi, čas sam gore, onda Igor [brat, 35] hoće dole i tako. Sestrinu sobu sam preuzela ja, jer je na spratu, a to mi je odgovaralo u tom trenutku da je sredim. Imala je neki dobar ormar koji sam preuzela. A Igor [brat] je kao dole, ali on će da nasledi sprat. Raštrkani smo, nikad nismo imali kao 'ova soba je

moja i tako je od početka do kraja'. (...) Da nemamo veliku kuću sigurno bismo se odselili ranije. Nema šanse da bismo izdržali. Glavni razlog zašto i dalje možemo da funkcionišemo je to što svako ima svoj prostor. Imamo veliko dvorište, tata ima svoj magacin tu može da radi, ako ga mi smaramo, on ode tamo sređuje, popije kafu i baš ga briga, ne mora da nas sluša. Mislim da je to direktno uticalo na to da smo svi i dalje u zajednici. Znam da većina ljudi sa kojima sam u bliskom kontaktu, a koji su otišli, otišli su jer su živeli u užasno malom stanu njih mnogo, delili su sobu sa bratom ili sestrom. I onda kad već napuniš 25 godina, a deliš sobu sa bratom ili sestrom, onda se osećaš loše. Tako da su oni bukvalno morali. Nisu se slagali zbog čitave te tenzije i nemanja uslova da se neko osami, da može da uči, sluša muziku ili šta već. (INFž, 29)

Veliki prostori i potencijalni odlazak iz njih otvara još jednu vrstu problema, sa kojim se posebno suočavaju ispitanici čija su se braća i/ili sestre već odvojili od roditelja, preselivši se u drugi prostor. Naime, ispitanici često razmišljaju šta će biti sa roditeljskim domom u širem smislu kada i oni odu, što dodatno otežava ličnu stambenu tranziciju. Kod nekih ispitanika dileme su praktične prirode i tiču se organizacije prostora. Kada je reč o sobama braće i/ili sestara koji više ne žive u porodičnom domu, u većini slučajeva u mom istraživanju ove sobe⁷⁴ na neki način koriste deca koja su ostala. Nekoliko ispitanika organizovalo je u tim sobama svoj prostor za vežbanje, igranje video-igara i gledanje filmova ili odlaganje garderobe. Ove sobe koriste se i kada neko od gostuju ispitanika – mladih želi da prespava u slučaju da ostane ostane duže u poseti, nema prevoz ili nije u stanju da vozi.

Neki od ispitanika odlučili su i da se presele u okviru roditeljskog stana i iskoriste potencijal novog prostora. U tim slučajevima ispitanici uglavnom koriste jednu sobu za spavanje, a drugu za rad ili provođenje slobodnog vremena. Važno je naglasiti da ove sobe nikada nisu do kraja ispražnjene i otuđene od njihovih prvih vlasnika, te da je jedan deo stvari prvih vlasnika (braće i sestara mojih ispitanika) i dalje tu. Nekada je u pitanju deo biblioteke, stari krevet ili radni sto koji prethodni vlasnik nije hteo da prenese u novi stan, a nekada su to stvari koje zauzimaju više mesta, a po potrebi se uzimaju i vraćaju, poput bicikala, zimskih jakni, ćebadi i jorgana, koje stari vlasnik sobe donosi i odnosi prema potrebi. Ove sobe gotovo svi članovi domaćinstva nekad koriste kao svoj dodatni prostor za odlaganje stvari (uglavnom nesezonske garderobe) ili za prostiranje i sušenje veša. Kako je deo istraživanja obavljen za vreme Kovid-19 pandemije, neki ispitanici su i u tom trenutku posebno prilagodili ovaj prostor za vežbanje⁷⁵. Jedna ispitanica opisuje sestrinu sobu i

⁷⁴ Ukoliko su se druga deca u porodice odselila, a imala svoje sobe.

⁷⁵ Tokom vanrednog stanja, koje je zbog epidemije korona virusa u Srbiji trajalo od 15. marta do 5. maja 2020. godine, zatvorene su sportske hale, tereni i baloni za grupne sportove, teretane, kao i parkovi u kojima bi vežbači mogli da treniraju na otvorenom. Na sajtovima mnogih teretana, prodavnica sportske opreme, kao i u dnevnoj štampi mogli su

njenu upotrebu u fazama – kada je sestra tokom leta živela u stanu babe i dede, kada se zvanično odselila u svoj stan i tokom vanrednog stanja i epidemije korona virusa:

Kad je Nada [sestra, 26] otišla prvobitna ideja je bila da ja uđem u njenu sobu. Moj krevet se malo raspada, pa da spavam u njenom krevetu, kao što sam radila kad je ona prošle godine tokom leta, dok su baba i deda bili na Goliji, bila u njihovom stanu na Novom Beogradu. Tad sam prešla tamo i spavala, a u svojoj sobi radila i čitala i šta već. To se sad, kad se odselila, svakako nije desilo, odlagala sam, odlagala i onda ništa. Možda smo stavljali neke stvari u njenu sobu, ali daleko od toga da je bilo neko skladište ili šta ti ja znam. Imali smo jedan stočić koji, na primer, i sada stoji u ćošku tamo i ne služi ničemu, ali nije bilo sto stvari. A onda kad je krenula korona - to je sad mamina radna soba. Keva kad je krenula da radi od kuće uzela je Nadin sto, napravila sebi kao mini-kancelariju i mislim da je tu radila i jogu. I da, tu ponekad čita preko dana, kad nema šta da radi ili ode u dvorište ili zasedne tu na Nadin krevet pošto ima prozor direktno iznad. (INFŽ, 29)

Jedna ispitanica navodi kako se koristi soba njene ćerke od kad se preselila u drugi stan:

Kad se ćerka preselila, sin [25 godina] je rešio da spava u njenoj sobi, a radi u svojoj. Ona nije selila taj krevet, a on je sebi onda u okviru kuće napravio radnu i spavaću sobu, a u toj radnoj mu je i kompjuter i igrice i tu mu dolazi društvo. Sad kad je bila korona moj bratanac je živio sa nama, to je i njemu bilo zanimljivo i nama. E on je onda spavao u Ivaninoj [ćerka, 29] sobi. (INFŽ, 56)*

Ono što ispitanici ističu kao problem u slučaju soptvenog preseljenja je nepotrebno mnogo neiskorišćenog prostora, odnosno perspektive roditeljskog preseljenja u slučaju njihovog preseljenja. Jedan ispitanik navodi da je upravo pitanje budućnosti roditelja u zajedničkom stanu jedan od otežavajućih faktora kada je reč o njegovom potencijalnom preseljenju, koje ujedno znači da nema više dece u kući:

Kapiram da će kevi pasti najteže. To je sad najveći problem kad se ja odselim. Keva će to emocionalno da shvati bar neko vreme. To može da se prevaziđe, da se nekako zamaskira čestim posetama – brat ode dvaput nedeljno, ja odem dvaput nedeljno i nekako se zamaskira to jer i ovako se ne viđaš ceo dan. Ali problem će biti šta će oni da rade sa ovolikim stanom, prvo finansijski, drugo šta će im za njih dvoje ovo? To je drugi problem. Dobro, ćale nije taj tip da se sad emotivno vezuje za stan, ali i to je deo problema, jer Marko [brat, 27] nije morao da razmišlja o tome kad je otišao. Nećemo se sigurno preseliti nas troje. Njih dvoje već... (INFm, 24)

se naći saveti ili programi treninga za vežbanje u kućnim uslovima (videti na primer *Danas 2020b, Fit Pass 2020, Sport Vision 2020*).

Dileme sa kojima sam se tokom istraživanja susretala vezane su za bojazan da će lična odluka ispitanika, ukoliko su ujedno poslednji od dece ostali u stanu, nužno primorati i roditelje na izbore i odluke koje ne bi inače donosili: da li će se seliti, da li će prodavati stan i slično. Kada je reč o ispitanicima koji smatraju prostor u kojem žive sa porodicom malim, odluka je lakša i ova vrsta dileme ne postoji, već se odluka o preseljenju podrazumeva pozitivnu reakciju kod roditelja koji će imati više prostora za sebe. Jedna ispitanica, na primer, navodi da preseljenje njene sestre nije drastično uticalo na razmeštaj i prenamenu delova stana, s obzirom na, kako navodi, mali stan od 38 kvadratnih metara u kojem je u jednom trenutku živelo četvoro odraslih:

Moja i Marijina [sestra, 33] soba u to vreme, odnosno ono što je sad pod znacima navoda samo moja, je ujedno i dnevna. Znači to je ujedno i boravak koji moji preko dana koriste i ovako i onako. Ne koriste ga dok ja spavam i dok je meni neko tu. Nije ti moj stan najbolji primer za to, niko od nas nije imao neki vrlo personalizovani deo prostora, eventualno moj radni kompjuterski sto, koji moji nisu koristili. Marija je naravno imala svoj deo ormana gde sam ja, kad je otišla, preselila još svojih stvari. A taj jedan gornji deo je još uvek napunjen njenim stvarima koje su ostale, koje ona ne koristi, koje bukvalno nije takla šest-sedam godina koliko već nije u stanu. (INFž, 28)

Ukoliko pak ispitanici imaju svoje sobe, mislim da je važno naglasiti da se retko razmišlja o njihovom renoviranju ili kupovini novog nameštaja. Neki od ispitanika navode da su im ormani stari, da spavaju na boljem krevetu koji je ostao posle preseljenja brata ili sestre, ili da im njihov dečiji, singl krevet postaje premali. Ipak, većina ispitanika smatra nepotrebnim ulaganje u ove, „dečije“, sobe u kojima žive u okviru roditeljskog doma. Ukoliko kupuju novi nameštaj, prevashodno se radi o stvarima koje su u perspektivi preseljive i univerzalne za svaki prostor – radnim stolovima i stolicama, tehnicima, opremi za trening. Kod mnogih ispitanika postoji želja za preseljenjem, ali i neizvesnost kada će se to desiti. Osećaj tranzita prilično utiče na odluke i izbore:

Razmišljala sam da menjam nešto u sobi, mislim, razmišljam stalno o tome. Imam na Pinterestu sto slika sačuvanih, ali nekako znam da se to neće desiti (smeh). Recimo, ovde kod mene može da se ubaci veliki krevet, ali tipa 120 ili maks 140, ali onda ne bi mogla da se otvore vrata lepo. Ne znam. S jedne strane bih to stvarno želela, a onda razmišljam kako bi užasno bilo da sve osmislim za ovu sobu, renoviram sve super, i onda se preselim dogodine. Onda tek za orman... mislim glupo da ti pričam, ali ovaj orman samo što se nije ubuđao, prastar je i realno mu je to loše mesto. Najlogičnije i najbolje bi bilo da se iskoristi ovaj usek u zidu gde je sad krevet i da tu bude od zida do zida orman. Al' opet, onda se preselim i šta ću sa ormanom po meri? (INFž, 29)

Ukoliko se soba koju deca u porodici koriste renovira uglavnom se podrazumeva da će se koristiti u budućnosti. Jedan ispitanik tako navodi:

Dugo nismo ništa menjali, brat i ja smo delili sobu, svako je imao svoj sto i krevet i imali smo zajednički TV i orman. Onda se on preselio pre par godina, odneo sto, ali je ostavio svoj krevet. E onda smo je napili tu neko veče i nekako smo uspeali da polomimo moj krevet, pa sam spavao u njegovom i onda ipak rešio da promenim to. Kupio sam novi orman, stari sam dao mojima, uzeo sam novi sto i krevet na izvlačenje. Nije klik-klak, ali slično tako, ovaj jedan deo može da se podigne i onda je kao trosed. Ja u principu tako i spavam, radim tu, odmah legnem, mrzi me to da razvlačim i nameštam. Kad počnem da živim sa devojkom ovu sobu ću verovatno koristiti kao kancelariju i onda mi je super da nemam tu neki ogromni krevet. (INFm, 29)

Sa druge strane, ispitanici su često rešeni da promene nešto od zajedničkog nameštaja ili učestvuju u renoviranju stana:

Sad se spremamo za kupovinu garniture i novog televizora za dnevnu sobu. Kažu deca da nema smisla da više imamo ovaj debeli. Oni su nam pomogli dosta tu, menjali smo radijatore prošlog proleća, pa smo radili prozore i ulazna vrata i hoblovali parket, krečili i tako. Stara je zgrada, morale su te stvari da dođu jednom na red. (INFm, 58)*

Konačno, pored praktične strane preseljenja i problema „viška prostora“, ispitanici – mladi brinu se i o emotivnoj reakciji roditelja, posebno reakciji na odlazak dece. Takođe, veliki broj ispitanika – mladih smatra da je njihovim roditeljima vrlo teško da organizuju život i slobodno vreme van roditeljskih uloga i potreba domaćinstva sa, makar i odraslom, decom. Ovu temu, iako srodnu i nadovezujuću u odnosu na prethodne narative, detaljnije interpretiram u poglavlju koje se bavi emocijama, brigom i porodicom.

IV 2. c) Stambeni aranžmani „drugih“ mladih u Beogradu i svetu: rezultati

Naposletku, važno je izdvojiti narative o životima „drugih“ kroz koje su dodatno naglašene kulturne prestave o životnim uslovima koji se ispitanicima nisu ostvarili. Ovi narativi postavljeni su kao paralelne realnosti koje bi možda dovele do radikalno drugačijih stambenih aranžmana. Kao najčešća alternativna načina života mladih u narativima se izdvajaju primeri života u studentskim domovima ili sa cimerima. Za „uskraćivanje“ ovog životnog iskustva posle kojeg po mišljenju ispitanika „nema nazad“ (vraćanja u roditeljski dom), „kriv“ je Beograd koji je svim ispitanicima bio grad u kojem su živeli pre nego što su se zaposlili ili upisali fakultet. Jedan ispitanik tako navodi:

Mislim da je to nekako najbolji slučaj jer dođeš sa 19 godina i onda možda je to nekako idealno - pravo je vreme, a opet nisi sam. Živiš sa cimerima, živiš u nekoj zajednici, nisi potpuno sam. Drugo, ti u domovima ne moraš da čistiš, nego ti čiste tamo, imaš kantinu, nije da moraš sam da se snalaziš od svojih para. I onda je to idealni neki balans da se odvojiš od roditelja i meni je to skroz OK. E sad ima ta mantra da su studenti iz provincije bolji zato što nisu zaštićeni, možda, ali ja nešto nisam pristalica te generalizacije. (INFm, 24)

Drugi ispitanik naglašava poziciju mladih koji već žive u studentskim gradovima, konkretno služeći se primerom Beograda:

Mislim da je glavna razlika u odnosu na nas u Srbiji, ne čak ni nas u Srbiji nego nas u Beogradu, u nekim delovima života je 'prirodno da napustiš kuću', a ti delovi života su dobra srednja škola, dobar fakultet. Sasvim slučajno, mi živimo u najboljem fakultetskom gradu u našoj zemlji i većina ljudi koje ja znam koja živi i dalje ovako u velikim familijama u kući, oni su svi iz Beograda. Mnogo mojih drugova je došlo u Beograd i to su uglavnom ti ljudi koji žive nezavisno, oni koji su iz drugih gradova došli u Beograd radi fakulteta ili srednjih škola. A u inostranstvu, posebno u Zapadnoj Evropi i Americi gde su ti fakultetski centri jako zbijeni, selidba je češća, da se ljudi presele u drugi grad da bi završili studije i da se onda sve prirodno nastavi odatle. (INFm, 32)

Jedna ispitanica ističe da je komforno ostati kod kuće ukoliko nema ništa što mladog čoveka „tera“ da se preseli:

U Srbiji mislim da osoba treba posle kraja fakulteta da razmišlja da ode od kuće. Nije to kao u Americi gde ti imaš da odeš na koledž koji će da ti obezbedi studentsku sobu. Tako da je trenutak za preseljenje onaj trenutak kad se završi fakultet ili, generalno, obrazovanje. Kad možeš da nađeš posao i obezbediš sebi samostalan život. Opet neki ljudi rade i dok studiraju, tako da ne znam šta je izgovor za nešto. Kad pogledam svoju situaciju, mislim da kasnim godinama. Ako uzmemo u obzir koliko je komforno ostati kod kuće, mislim da je 24 - 25 godina bio momenat kad sam ja počela gore da podnosim sve to. Ima i ljudi koji se mnogo ranije osamostale, eto naša drugarica Maša je došla sa 15 godina u Beograd u gimnaziju, prvo je bila u domu, pa je živela sama, ali je to opet neki momenat kad je mesto gde se školuješ daleko od mesta gde živiš. (...) Kad čuješ priče i gledaš serije uvek imaju oni [stranci] gomilu tih nekih sitnih poslića, deluje čak da to nije pitanje deteta da li hoće ili neće, nego se podrazumeva to zarađivanje svog džeparca. (INFž, 29)

Trenutak prve zarade i opštih boljih uslova koji se percipira kao mnogo dalji u Srbiji nego u drugim delovima sveta, takođe je važan faktor u narativima ispitanika. Iako će o tome biti više reči u poglavlju koje se bavi kulturnim predstavama o životu u svetu i, posebno Evropskoj uniji, i ovde naglašavam jedan od komentara ispitanika:

Mnogo je lakše mladim ljudima da se osamostale tamo, ima mnogo više poslova, mogućnosti, mnogo više univerziteta, mnogo više svega i neka je mnogo više individualistička filozofija življenja, gde oni imaju više trasiran put – tu si, mlad si, pa uzimaš neke poslove, neki prodavci,

konobari, vamo - tamo, onda od toga finansiraš nešto šta te već zanima. I onda se odseliš, odeš u kampus ili odeš da radiš negde. A ovde nekako ko će da ode da radi sa 17 godina – baš neko koga je muka naterala. Pa čak i posle srednje škole, ovi koji neće faks, čak i oni će da bleje godinu – dve. Nema to sad da ti uzmeš da radiš, nego ćeš ti da se zaposliš u najboljem slučaju sa 24 – 25. (INFm, 24)

IV 2. d) Analiza rezultata istraživanja: Vreme u prostoru i prostor u vremenu

Ispitanici sa kojima sam razgovarala pokušali su da objasne kako prostor, u širem smislu, utiče na njihovo preseljenje. Služeći se prostornim okvirima, kroz različite termine grada, opštine, kraja, naselja, stana ili kuće, prostorija u kući i posebno sobe koju smatraju svojom, ispitanici opisuju na koji način sve navedeno determiniše njihov sadašnji život i dalje odluke. Shvatanje prostora vezujem za tri posebna koncepta: „stan“, „kraj“ i „Beograd“.

Kada je reč o analizi stanova i soba, te ostajanja ispitanika u prostorima u kojima su proveli veći deo života, u istovremenom razmišljanju „šta posle“, smatram da je važno diskutovati o ovim prostorima kao „međuprostorima“ (engl. *in - between places*). Koristeći se terminologijom studija migracija, služim se ovim pojmom kako bih opisala tranzitnu prirodu dečijih soba u kontekstu fenomena „produžene mladosti“, kao i poziciju zaglavljenosti u tranzitu koja nije nužno pasivna. Naime, zaglavljenost i liminalnost neki autori smatraju periodima „vrebanje plena“ – „snažne i svrsishodne akcije“ u kojoj je osoba koja čeka spremna na akciju čim joj se ukaže prilika“ (Bendixsen and Eriksen 2018, 93). Prema definiciji Gasana Haža, zaglavljenost je situacija u kojoj ne postoji izbor i alternativa, odnosno alternative se ne bi iskoristile čak ni kad bi se pojavile (Hage 2009, 100).

Služeći se definicijama i odrednicama koje predlažu Haž i drugi autori koji se bave migracijama, zaključujem da moji ispitanici jesu u izvesnoj meri zaglavljeni. U njihovim narativima vidi se život u međuprostoru, između stanova i soba koje su prerasli i samostalnog, „odraslog“ života kojem se teži. Načini o kojima govore o sebi i svojoj situaciji, na primer „zakržljala odrasla osoba“, „mlada osoba sa malo začina odrasle osobe“, „ni tamo - ni ovde“, slikovito opisuje vremensku i prostornu dimenziju zaglavljenosti, te liminalnost pre prelaska u sledeću fazu života. Ipak, pomenuta liminalnost i zaglavljenost kod velikog broja ispitanika nije „situacija u kojoj osoba trpi nedostatak

izbora ili alternative u situaciji u kojoj se nalazi ili nemogućnosti da iskoristi alternativne čak i ako se pojave“ (Hage 2009, 100). Zaglavljenost mojih ispitanika je aktivna, kao i njihovo čekanje koje je, iako naizgled neodređeno, determinisano manje ili više razrađenim planovima i kulturnim predstavama o vremenu, prostoru, prekretnicama i „dovoljnom“ (prostoru, plati, novcu potrebnom za samostalni život). Kod ispitanika postoji osećaj kontrole, a često je naglašena ideja da ostanak kod roditelja nije moranje, već izbor, formulisan kroz izjave poput „ja da mi je toliko loše/da mi ne odgovara ovakav život ja bih otišao/otišla“. Paradoksalna aktivnost u pasivnosti ili delanje i kretanje kroz čekanje i zaglavljenost, može se prepoznati i kroz razrađene planove koji čekaju uslove i prekretnice. Naime, ispitanici se raspituju, maštaju, aktivno planiraju budućnost, znaju cene kvadrata, nameštaja, sredstava potrebnih za buduće domaćinstvo. Oni koji planiraju da ostanu u roditeljskoj kući razmišljaju o daljim aranžmanima u istom prostoru, eventualnom preseljenju u okviru kuće ili novim dužnostima za roditelje i sebe. Najjasniji pokazatelji liminalnosti i tranzitne pozicije, u oba planirana scenarija – očekivanog odlaska ili ostanaka kod roditelja, postaju dečije sobe kao čekaonice promene. One su, na neki način, slične zemljama tranzita u studijama migracija, posebno kada je u pitanju karakter „privremenosti“ i skorog, premda nedefinisanog, odlaska u budućnosti. U njima se koristi ono što je na raspolaganju, ne ulaže se mnogo, jer su posmatrane kroz prizmu liminalnosti i čekanja u tranzitu, aktivnog čekanja, pre nego kroz prizmu statičnosti i mesta. U slučaju mojih ispitanika, takav doživljaj prema prostoru menjao se tokom vremena, a doživljaj „svoje sobe“ promenjen je iz „trajnog“ u „privremeni“. Sobe koje su se nekada dekorisale novim posterima, za koje se birala nova boja zidova ili u kojima se planiralo ili štedelo za novi mobilijar, postale su spavaonica iz koje se planira budućnost „napolju“ – želje koje se će po preseljenju biti teško priuštive ili stvari koje će moći lako da se prenesu u neke nove sobe. Naravno, privremenost ovih mesta ne znači da ona nemaju značenje po sebi. Ipak, odnos prema njima postaje drugačiji, tranzicioni i liminalni, a prakse ne-činjenja mogu se tumačiti kao deo liminalne faze i tranzicionih obreda koji ukazuju na separaciju od prethodnog okruženja (Van Gennep 1960, 20).

Koncept „čekanja“ i „produžavanja“ u ovom radu i mojoj analizi fenomena „produžene mladosti“ stoga, ima jednako izraženu prostornu i vremensku odrednicu. Stanovi u kojima ispitanici – mladi žive, mesta su „niskog starta“ za dalje, čemu posebno doprinosi perspektiva „čekanja“ i

„produžavanja“ kao strategije za budućnost. „Produžavanje mladosti“ za moje ispitanike⁷⁶ znači i *akumuliranje kapitala* potrebnog za sigurnost u iznajmljenom stanu ili učešće za kredit za sopstveni stan, kao i želja i nadanja u smislu lokacije, pozicije budućeg stana, mogućnosti da se opremi na određeni način; *upravljanje finansijama*, te mogućnost da se priušti nešto što deluje kao teže ili čak nemoguće, finansijski i logistički, u slučaju samostalnog života, a posebno dobijanja sopstvene dece, poput putovanja, dodatnih ulaganja u svoje usavršavanje ili ulaganje u opremu za rad⁷⁷; *kalkulacija vremena* koje je potrebno za održavanje domaćinstva, kuvanje, nabavku, a koje se sada troši za sopstvene potrebe. Iako postoji osećaj kontrole nad „produžavanjem mladosti“, važno je istaći da većina ispitanika ne smatra takvu situaciju „normalnom“ u širem smislu. Naime, iako svesni da mladi širom sveta kalkulišu „nešto“ – obrazovanje i zaposlenje, porodicu i karijeru, preseljenje i usavršavanje, moji ispitanici smatraju da su uslovi života u Srbiji, posebno u Beogradu, učinili njihovu situaciju, „normalnijom“ nego što zapravo jeste. Takvo stanje i život sa roditeljima u kasnim dvadesetim i ranim tridesetim nikako ne bi bio „normalan“ da se ne radi o iskustvu većine prijatelja i poznanika, te da nije društveno široko prihvaćeno. Njihovo „produžavanje mladosti“ zapravo je aktivno čekanje u međuprostoru i međuvremenu. Ono predstavlja i očaj i nadu, zaglavljenost i viziju budućnosti, životarenje i planiranje, osećaj da se negde ide, ali i da se ovde stoji.

Pored „komfora“ roditeljskog doma, a u smislu prostora i grada, kroz narrative ispitanika – mladih vide se dve osnovne kritike na račun života u Beogradu 1) cena rente 2) lična pozicija studenata koji studiraju u sopstvenom gradu. Kada je reč o ceni rente, ispitanici je smatraju precenjenom, često navodeći da bi morali da se presele sa svoje trenutne lokacije, koju smatraju boljom od one koju će jednog dana moći da priušte. Kod ispitanika je, shodno tome, prisutna višestruka kalkulacija isplativosti, u kojoj gotovo uvek pobeđuje roditeljski dom. Kao prvo, lokacija je bolja i prestižnija od neke potencijalne koja se može priuštiti; drugo, često je u pitanju emotivna komponenta vezanosti za kraj i kulturna predstava o lepoti sopstvenog kraja; treće, očekuje se da

⁷⁶ Naravno, važno je naglasiti da je ovo istraživanje ograničeno svojim uzorkom, te da bi rezultati i narativi o „zaglavljenosti“ bili znatno drugačiji kod potencijalnih ispitanika koji su nezaposleni ili iz bilo kog razloga (finansijskog, zdravstvenog, organizacionog) moraju da produže ostanje u roditeljskom domu.

⁷⁷ Kod mojih ispitanika ulaganje u rad i opremu za rad oslikano je kroz primere usko vezane za profesije ispitanika: novi i „jak“ računar, stomatološka oprema, štednja za pokretanje sopstvenog biznisa, sređivanje lokala u kojem se trenutno radi, ulaganje u materijal i proizvode sa kojima se radi, odlazak na postdiplomske studije i život u inostranstvu.

ostali parametri percipiranog „kvaliteta života“, poput izbora namirnica, nove odeće i obuće, ulaganja u posao i putovanja, opadaju pri preseljenju u sopstveni prostor, upravo zbog cene rente ili rate kredita. Iako ovakva situacija nije tipična samo u slučaju mojih ispitanika, već verovatno velikog broja ljudi svih generacija širom sveta, postoji ideja da je nedostatak iskustva života u studentskom domu ispitanicima uskratio iskustvo lakšeg prilagođavanja, duže i gradacijske tranzicije, kao i predstava „normalnosti“ odricanja od neke sume novca za stanarinu. Kulturne predstave o studentima (i ređe đacima) koji nisu živeli u Beogradu, ali su u Beograd došli radi školovanja, analizirala sam detaljnije u poglavlju koje se bavi kulturnim predstavama o Evropskoj uniji i životu „drugih“. Ipak, u ovom poglavlju važno je naglasiti kulturne predstave o ovim alternativnim putevima i domaćinstvima. Ukratko, smatra se da studenti koji dolaze na školovanje u Beograd neko vreme provode u studentskim domovima, gde žive sa samostalno (bez porodice), ali i kolektivno (sa cimerima), pri čemu nemaju mnoge obaveze koje bi imali u samostalnom domaćinstvu: plaćanje računa, odlazak u nabavku, kuvanje, čišćenje i slično. Posle nekog vremena, većina studenata opredeli se za život sa cimerima van studentskog doma, što dovodi do novih sloboda, neograničenih izlazaka i druženja, ali i novih odgovornosti u pogledu održavanja domaćinstva i njegovog, uglavnom delimičnog, finansiranja. Moji ispitanici uglavnom smatraju da ovakve životne aranžmane većim delom finansiraju roditelji, budući da srpski obrazovni sistem, raspored predavanja i odnos prema zaposlenim studentima, nisu stimulatívni za mlade koji žele da studiraju i rade. Dalje, po diplomiranju, ovi mladi ljudi nastavljaju da žive u cimerskim i drugim aranžmanima, već naviknuti na to da održavaju domaćinstvo, a spremni da sve više učestvuju i u njegovom finansijskom održavanju i plaćanju kirije. Drastičniji primer perspektive i aranžmana „drugih“ govori o stranim studentima, kampusima i univerzitetskim gradovima koji omogućavaju mladima u inostranstvu sijaset sadržaja koji će tranziciju iz roditeljskog doma učiniti lakšom i „prirodnom“, uz posebnu pomoć boljih ekonomija koje će im obezbediti kola, novac za dekoraciju stanova i lagodna studentska iskustva, poput putovanja, treniranja i pronalaženja sopstvenih interesovanja i hobija.

Za razliku od svega navedenog, kulturne predstave o studentima koji se školuju iz roditeljske kuće na primeru Beograda, govore o mladima koji žive kao i tokom srednje škole, domaćinstvo održavaju kad moraju jer „ima ko će“, a finansijski učestvuju uglavnom od prve plate, i to mahom plaćajući sopstvene potrebe. Takav životni stil ispitanici smatraju krivim za stvari koje „nisu savladali“ a koje bi se očekivalo da znaju na pragu tridesetih – puštanje mašine za veš, kuvanje,

procenjivanje potreba domaćinstva. Takođe, oni smatraju da ih život sa roditeljima nije pripremio za trošak stana. Svoju situaciju porede sa drugim mladim ljudima u Beogradu, vodeći se stavom da su oni „uvek plaćali nešto“ – studentski dom, cimersku sobu, te da imaju godine iskustva računanja troškova sa sve kirijom koja se podrazumeva.

Perspektiva lokacije pominje se u statusnom i emotivnom značenju. Većina ispitanika sa gorčinom govori o krajevima u kojima misli da će u nekom trenutku živeti. Iako se ovi „potencijalni krajevi“ smatraju najboljim mogućim izborom u pogledu cene, kvaliteta i blizine kraja, reč je o naseljima koja su ispitanici tokom svog odrastanja smatrali lošim i manje vredim, utoliko više što su predstavljali granice njihove sociokulturne realnosti. Smatra se da „đaci iz provincije“ nemaju takav odnos prema gradu, te jedan ispitanik koji živi u centru grada na primer navodi:

Drug došao iz Leskovca i roditelji su mu kupili stan na Đermu, što je za njega uspeh. A ja ne mogu tako iz ovog kruga da se pomerim dalje nego što jesam. Mada će verovatno tako biti, ja sam svestan da je i moja porodica u fazi odumiranja u Beogradu. (INFm, 27)

Kada se radi o analizi kraja i njegove važnosti za ispitanike, mislim da je važno istaći da su moji sagovornici više ili manje bili svesni „mreže značenja“ koju pripisuju poznatom, starom i „svom“ delu grada. Jedan deo ispitanika, na primer, govori zašto voli svoj kraj kroz opise nekog drugog, ali uz naglašavanje da je „ljudima koji oduvek tamo žive, taj kraj sigurno lep“. Isto važi i za ostale izbore ispitanika na koje je uticao kraj, ili iskustvo više članova porodice. Jedan od najilustrativnijih primera je komentar ispitanika sa Banovog brda koji radi kao programer, a govori o tome koliko mu je važna podrška porodice u donošenju profesionalnih odluka:

Pa znaš kako, dobrodošla je podrška, lakše mi je sa njom, al' me apsolutno ne interesuje u smislu da neće uticati ni 1%. Mada sad ja možda preterujem, pa kažem da ne utiče, možda ipak utiče nesvesno nekad. Više onako ja opet nisam upisao arheologiju, nešto što je nekonvencionalno ovde... Nego sam ipak upisao XIII [gimnaziju] gde su išli i brat i keva. Ja sam očigledno usmeravan. Nije sad da sam ja odlučio nešto pa sam se i držao neke neviđene odluke. U tom smislu, ne bi me interesovalo, ali možda bi bilo drugačije da sam ja sad išao na neki kaos izbor. Nisam imao to, više je bilo kao 'ajde možda ti je bolje da budeš menadžer ili ekonomista, a ne programer', al' koga briga, svuda može da se uspe. (INFm, 24)

Ispitanici uglavnom vole kraj u kojem su odrasli i o njemu pričaju sa puno privrženosti, više nego kada je reč o stanu ili gradu. Oko kraja se formiraju predstave o lepom, dobrom i bezbednom, kao i o navikama koje bi se teško promenile negde drugde. O svojim krajevima ispitanici govore kao

o „prirodnom staništu“, kroz iskustvo doma, identiteta i veze sa komšilukom. Kraj u ovom smislu uglavnom postaje mesto gde se ispitanici najviše osećaju kao oni sami. Kraj je takođe i referentna tačka sociokulturne realnosti i „načelo smisla za one koji ga nastanjuju“ (Ože 2005, 51). Krajevi su istorijski, identitetski i relacioni. Oni uče ispitanike svojim prednostima i manama pokazujući im šta žele, a šta ne žele, koliko im je neki uslov važan da bi oko njega mogli da zamisle život u budućnosti. Granice i prioriteti ispitanika određene su i kroz upravljanje gradom, odnosno kretanje kroz grad shodno poziciji kraja i sopstvenih afiniteta. Neki ispitanici na ovaj način promatraju grad kao vozači, vodeći se gužvama i mestima za parking, dok je kod drugih presudan faktor stanica prevoza i povezanost sa drugim mestima koja se percipiraju kao važna. Vodeći se narativima ispitanika zaključila bih da je većini njih želja da ostanu u istom kraju. Dometi želja, ukoliko se trenutni kraj posmatra kao finansijski nemoguć, uglavnom se kreću linijom kraja, a u pravcu ka obodima grada. Shodno tome, ispitanici će retko razmišljati o odabiru stana u nekom „pandan naselju“ u drugom delu grada, u kojem se cena kvadrata ceni koliko i u njihovom. Ipak, ukoliko je iskustvo života u „starom“ kraju izuzetno loše, što se u slučaju mog istraživanja retko dešavalo i odnosilo uglavnom na povezanost i blizinu centra grada, ispitanici su spremni da se presele. Shodno tome zaključujem da je ostanak u kraju u kojem su odrasli za ispitanike prioritet, osim u slučaju da prednosti starog kraja ne mogu da neutrališu ili nadomeste njegove mane.

IV 3. Antropologija domaćinstva u kontekstu „produžene mladosti“

U analitičkom poglavlju koje se bavi domaćinstvom u kontekstu „produžene mladosti“ predstaviti i analizirati narative o životu u zajedničkom domaćinstvu na primeru takozvanog „zrelog zajedničkog stanovanja“, odnosno u aranžmanima u kojima roditelji žive sa svojom decom koja su na pragu odraslosti. U analizi ovog segmenta teme obratiću pažnju na to kako izgleda distribucija poslova i troškova neophodnih za funkcionisanje i održavanje domaćinstva. Vodeći se glavnim ciljevima istraživanja, analiziraću na koji način se mladost u domaćinstvima „produžava“, odnosno da li osim zajedničkog stanovanja možemo govoriti i o drugim vrstama zavisnosti mladih koji žive sa svojim roditeljima. Takođe, pretpostavljajući da je ostanak u roditeljskom domu delom i stvar kulturnih predstava prema kojima je ovakav izbor „racionalan“, nastojim da zaključim koje prakse oblikuju odluku o ostanku kao najboljem izboru u odnosu na moguće alternative i pretpostavke o budućim fazama i životnim aranžmanima.

IV 3. a) Organizacija posla u domaćinstvu: rezultati

- *Ko se bavi čišćenjem domaćinstva?*
- *U celom stanu, osim u mojoj sobi, keva.*
- *A ko obavlja čišćenje u tvojoj sobi?*
- *Niko.*

Kroz sprovedene intervjuje nastojala sam da sagledam kako izgledaju obaveze oko domaćinstva i briga o domaćinstvu u porodicama čiji su članovi učestvovali u istraživanju. Prema sakupljenim narativima zaključila sam da u većini ispitivanih porodica postoji neka vrsta organizacije poslova, premda je ona uglavnom vezana za roditelje. Zna se ko od roditelja kuva, ko usisava, ko briše podove i prašinu i tako dalje. Roditelji su uglavnom ti koji naglašavaju podelu poslova, koja je uglavnom distribuirana između njih samih, dok su deca u domaćinstvima slobodna da učestvuju po potrebi ili želji. Takođe, zajednički prostori i briga o celokupnom domaćinstvu uglavnom se smatra poslom i obavezom roditelja, dok je zadatak dece da održavaju delove stana koji se smatraju

„njihovim“ – uglavnom svoje sobe, a ukoliko ih nemaju onda svoje ormare ili radne stolove. Intervjuisani ispitanik i ispitanica koji imaju dva sina (28 i 22 godine) navode:

Suprug: Od pre par godina raspodela poslova je sledeća: što se tiče kupovine namirnica, najviše ja, osim kad su velike kupovine, tad idemo zajedno. Što se tiče spremanja ručka i svega oko hrane – Tamara [supruga], što se tiče pranja i peglanja, mada peglamo samo kad moramo - Tamara isto. Što se tiče uređenja životnog prostora u kući tu je podeljeno, ja brišem podove i to je to, a Tamara generalno sređuje kupatilo.

Supruga: To je period vrlo kratak koji ti je on rekao, jer je tek pre 3-4 godine on krenuo u prodavnicu u nabavku. Od kako su nam otvorili Aman pa nemamo prodavnicu koja je bila blizu, gde sam ja odlazila pet dana u nedelji, a on možda vikendom, jer je tad bio slobodan. Velika kupovina koja se sad proredila jer imamo ove markete bliže, pa ne odlazimo u tu veliku nabavku kao ranije, kad smo išli na 15 dana ili na mesec dana u Tempo u grad, pa nakupuješ te zalihe za duže vreme. Za održavanje kuće su klinci, kako su dobili svoju sobu, bili u obavezi da je održavaju čistom. S tim što ja kad radim onu generalku, spremala sam ja. Oni su preuzeli u trenutku kad sam ja rekla 'Dosta više, sad vi preuzimate svoj prostor!', to je već neki izvestan period od 5-6 godina, ako ne i jače. Znači, ja im operem, popeglam, odnesem, oni pakuju u svoje ormare, sređuju kako njima odgovara. Izbacili smo pre 3-4 godine peglanje, sem onih obaveznih, jer mi je to oduzimalo mnogo vremena - to je padalo u nedelju, kad sam ja odvojila dan za peglanje i tu se ubiješ od peglanja. Onda sam to izbacila. (INFm, 50; INFž*, 47)*

Druga ispitanica koja živi sa suprugom i troje dece (29, 27 i 26 godina) navodi:

Mi imamo razrađen sistem, moj muž ide u nabavku, ja kuvam, perem veš, peglamo po potrebi. Čišćenje je određeno u tom smislu da od kad su deca bila mala u dnevnoj sobi nisu trebale da budu njihove stvari, razbacane. Mogle su da budu, ali nisu trebale da budu razbacane, a ja nisam ulazila u njihove sobe kao kontrolor. U tom smislu su deca imala autonomiju u svom prostoru, a dnevna soba je trebala da bude čista. U njihovim sobama kako je bilo-tako je bilo, to su sami čistili, sami spremali i mislim da je to u redu bilo skroz. Što se tiče čišćenja, kuvanja, to nikad nisam očekivala od dece. Samo po izboru. Imali smo jednu probu, pre par meseci, da kao svake srede neko od dece nešto kuva. Ali samo jednom se to desilo. Da su hteli, mogli smo da nastavimo, ali nije postojalo interesovanje, pa se to i zaboravilo. Ali nikad nisam očekivala da će da peru prozore, da čiste. (Zašto?) Nisam razmišljala na tu temu, u suštini nisam mislila da je to toliko bitno u životu, zato nisam ni imala ta očekivanja. (INFž, 56)

Drugi ispitanici takođe pominju ideje koje su imali kada je u pitanju uključivanje dece u poslove vezane za brigu o domaćinstvu. Na pitanje kako izgleda distribucija obaveza, drugi par koji ima dve ćerke (29 i 26 godina) odgovara na sledeći način:

Nikako (smeh). Znaš šta, mi smo tu prilično bili liberalni- mi sredimo, spremimo ručak, one ako nešto uzmu, urade-urade. I to tako se provlačilo i ostalo do dana današnjeg tako. One tako nekad, padne im na pamet da nešto urade, ali u suštini ne... Mislim da taj prelazak u novi stan će za njih biti zaista šok, otprilike će ih osvestiti šta su im sve činili (smeh). Sve što se po kući radi tu smo nas dvoje. One sređuju svoje sobe, dobro. Nismo im mi sređivali sobe, to bi bilo pa previše. Mada smo voleli da su češće sređivale. Retko se same sete... Ili kad im kažemo onda urade.

Supruga: Mi smo mislili kao prvo vreme su bile male, pa onda kao valjda će se same setiti, pa utićemo, pa zamolimo pa sve. Ali nikad to nismo postavili kao strogo pravilo 'moraš ovo, moraš ono' nego kao 'ajde ako hoćeš može, sredi kupatilo'. Mi [ispitanica i suprug] imamo jednu vrlo jasnu distribuciju poslova, Viktor [suprug] radi kompletnu nabavku i kuvanje, a ja radim čišćenje. Ponekad imam neku malu pomoć i bila sam prilično brza u tome i to mi je bilo neko rasterećenje od posla i ne znam čega, tako da to kod nas funkcioniše za čas. Viktor napravi vrhunsku klopku, kao iz najboljeg restorana i to je to. Nismo im ni mnogo prostora ostavljali, ali kad nam preko glave bude, onda im kažemo i onda urade. Onda smo stavljali neka kao obaveštenja 'moraš da staviš u mašinu za sudove; uradi ovo, uradi ono' ta obaveštenja su trajala jedan dan maksimum i ništa. (INFm, 58; INFž*, 55)*

Nisu retki narativi u kojima ispitanici komentarišu kako im je posao u kući neka vrsta relaksacije od regularnog posla kojim se bave. Jedna ispitanica, na primer, komentariše:

Nina [ćerka, 22] pere veš, zna da uključi mašinu. Andrej [sin, 23] je sad naučio.

Suprug: Ja jedini ne znam. Ja kuvam ručak, ali od hemije, kupatilo, wc, ne fatam se ni za šta.

Supruga: On je više za kuvanje, ja sam za veš i mašinu za sudove, usisavamo zajedno, delimo se jer nam je mnogo teško da ceo stan usisamo, imamo težak usisivač. Mi nismo tipovi koji se snalaze sa ženom [koja bi čistila prostor], a i ja sam tog mišljenja da ja ću najbolje sama dok mogu da očistim. To je dobro da se čisti - to je dobra fizička aktivnost. Kako su deca odrastala, mi smo im govorili da će svako svoju sobu da usisava i da brine o higijeni u toj sobi. Oni usisavaju, brišu prašinu, peru prozore, s tim što mi neki put takođe to radimo. Na primer, Savi [stariji sin, 27] sam sad ja oprala prozore kad je bio u Bosni jer sam bila raspoložena i oprala sam, a Andrej je malo pre oprao sam svoj prozor. Oni uglavnom svoje sobe sređuju, neko češće, neko ređe. (INFž, 53; INFm*, 55)*

Ispitanica komentariše i razlike u načinu na koji ona i suprug pristupaju deci i njihovim obavezama, kao i razlike među decom (22, 23 i 27 godina) i njihovim interesovanjem za poslove u domaćinstvu:

Vidiš, ja njemu [suprugu] govorim da su oni toliko već odrasli. Znači on i dalje do te mere... - on pravi ručak, ali doručak i večera to oni sami prave sebe. Ja, po meni, ih više puštam da budu samostalni, za razliku od njega. Što ne znači da neki put ne kažem, 'E hoćete da vam napravim salatu, tople sendviče?' ili ujutru recimo napravim makarone i ostavim doručak, ali najčešće su sami za doručak i večeru. Kad mi nismo tu, on voli da im napravi ručak za 3-4 dana i onda se sami snalaze. Andrej [sin, 23] se sad prvi put se odvojio od nas - znači sa 23 godine je otišao na praksu u Rumuniju i sve vreme je kuvao sam. Za Savu [sin, 27] bih rekla recimo da je samostalan, još je kao najstariji i najsamostalniji od svih njih, za kuću je više vezan, u smislu da će sam da otvori frižider i nešto iskopa i napravi ručak, dok su Andrej i Nina [ćerka, 22] više gotovani i čekaju da im neko nešto sprema. Oboje su rasli sa istim ocem, iako je Savi Boris očuh, i isto su imali spremljene ručkove, samo je možda Andreju trebalo duže da vidi da je to isto lepo da se skuva i da je dobro da znaš sam nešto da uradiš. A Nina milsim da najmanje pokazuje intresovanja za kuhinju. (INFž, 53)*

Kada se govori o učešću dece u kućnim poslovima ispitanici, i mladi i roditelji, prave prognoze „za posle“, razmatrajući kako će jednog dana izgledati samostalan život dece. Oni se često sećaju svojih prvih dana samostalnog, partnerskog ili bračnog života, a ukoliko ima dece koja su se iz domaćinstva već preselila, uglavnom se anegdotalno govori o njihovim praksama snalaženja u kućnim poslovima:

Kad su bili mali, tata je non-stop bio na poslu, ja non-stop sa njima. Nekad kvalitetno, nekad nije, sad sve zavisi kako oni to shvataju. Ja mislim i kad podignem ton to je radi njihovog dobra, ako nešto nije bilo OK, tu sam da povisim ton, kao i dan-danas. Mada im se to ne sviđa. (...) Deca mi kažu da sam bila previše zaštitnički nastrojena, ali ja mislim da nisam. Svaki roditelj treba tako prema svom detetu da bude maksimalno posvećen ako ga je rodio. Baš najstarija ćerka [38 godina], ja joj kažem 'Sine, dobila si sve od nas što smo mogli da ti pružimo', ona kaže 'Mama i više nego što treba, ali u jednu ruku dobro, u drugu ne', pošto nije mogla da se snađe. Nije znala ništa, ni da usisa, ni da spremi, ni kafu da skuva, ma ni jaje da isprži! Uvek siđe, sve gotovo je čeka, kao i Dunju [mlađu ćerku, 29], kao i Igora [sin, 35]. Sve oprano, ispeglano, složeno. Ja sam oduševljena sa Teodorom [starijom ćerkom, 38], kako je sve to uspela da nauči i da se snađe. Dunja je samostalna čini mi se od kad je prohodala, Igor - pa i on, 35 godina, valjda jeste samostalniji. Jedino ta majčina briga, što samo ja mogu najbolje i hoću da zaštitim. Oni rade, hoću da sam maksimalno tu za njih - 24 sata. Možda je to moja greška, ali ja ne smatram da je to greška. Ja volim da im se nađem, u svakom trenutku tu sam za njih. Ja ne vidim sad to kao svoju obavezu da moram da im se nađem, ali ja sam to više i navikla, 40 godina. Teodora ima 38 godina, znači ja sam navikla, to je meni ušlo u krv. Imamo i kucu, isto sam i njoj maksimalno posvećena, isto sam je tako razmazila kao i njih. Znači sve što dotaknem – razmazim! (...) Sve ja obavljam. Da bi izgledalo ovako kako izgleda skoro da i ne sednem uopšte ceo dan. Dunja mi tu ponešto pomogne, skuva kafu, nekad prostre veš i to je to. Imamo dvorište, travu, cveće, Reks (pas) to gazi, čupa, ja kosim svakog ponedeljka kosilicom da bi sve to bilo OK. (...) Dunja se uključila u kućne poslove čim je prohodala, ovo dvoje ne. Teodora se udala da nije - ona je samo škola, posao, nikad se nije uključila. Igor ponekad skuva kafu. Dunja je uvek sređivala svoju sobu, Teodorinu - to nisam ni otvarala vrata da vidim kakva je njena soba, to je uvek bio kaos, a Igoru sređujem ja. Sad kad je na odmoru on pomalo sredi, inače ja uđem jednom nedeljno da vidim kako je i sredim. Tako da, Dunja mi ponekad pomogne i Miloš [suprug], ponedeljkom kad ne radi, ali žao mi bude, mora da se odmori, šta to i nije problem, 5 minuta. (INFŽ, 60)

Ukoliko jedan od supružnika ne radi ili se smatra da ima više slobodnog vremena, on ili ona uglavnom preuzimaju većinsku brigu o domaćinstvu. Takođe, kada je reč o angažovanju dece, ispitanici – roditelji često navode kako decu nisu hteli da remete u učenju, studiranju, radu ili slobodnom vremenu, te da se taj princip i dalje održava. Obaveze oko domaćinstva kao potencijalni ometač drugih obaveza, predstavljene su kroz prizmu budućnosti dece, njihovog „kvalitetnijeg“ provođenja vremena i, konačno, finansija porodice. Kako objašnjava jedna ispitanica:

To je ono - roditelj pokušava da zaštiti svoju decu koliko god može, a sa druge strane nam je bio jedini cilj da deca budu odškolovanija više nego mi. Ova druga stvar je bila više, znači 'Tvoje je samo da učiš, da u tome što si odabrao, taj poziv, da tu daš maksimum'. Pa kad je krenuo fakultet, da nije više o budžetu države, nego da budu samofinansirajući, to opet na uštrb naše porodice... bila bi velika odricanja, i onda je sve bilo 'Uči, samo da budeš na budžetu, da to bude nama lakše!'. (INFž, 47)*

Suprug ove ispitanice dalje objašnjava:

Priča je bila ovakva 'očekujemo od vas da završite škole, normalne. Bilo bi poželjno da budete visoko obrazovani jer mi to nismo - ja sam tu višu školu završavao pod stare dane. Mi drugih izvora prihoda nemamo. Gledajući sredinu u kojoj živimo, gde ljudi kad nešto bude da detetom, pa ne mogu da plate, to se zna – proda se deo imanja, napravi se priča i ideš dalje. Mi to nemamo. I zbog toga je bilo – 'Ne morate mnogo da se akćete i bakćete oko tih nekih stvari koje ćemo mi raditi, vaša prva i jedina obaveza je da u školskom dobu, računam tu i studiranje, to bude tip-top'. (INFm, 50)*

Ispitanici – roditelji posebno naglašavaju načine na koje se njihova deca uključuju u brigu o domaćinstvu- Njihov doprinos uglavnom je vezan za lični prostor ili angažovanje oko ličnih i posebnih situacija- priprema porodične slave, organizovanje i čišćenje prostora pre i posle proslava rođendana, diplomiranja i slično. Ispitanici smatraju da su njihova deca malo angažovana oko domaćinstva:

Činjenica je da smo ih štitili, što je bila u nekom momentu greška. Ali da su odrastali u porodici gde smo mi sad imali imanje, stoku, životinje, to bi bilo drugačije. Ali mi to nemamo. U nekim ruralnijim sredinama gde deca odrastaju u takvim porodicama, oni od malena uče da idu u njivu, da pomažu roditeljima oko stoke, oko bašte... mi to nismo imali, pa nisu ni mogli da rade takve stvari. (...) Ali da je bilo tu klasičnih, normalnih, kućevnih obaveza, tu jesu bili zaštićeni – da se usisa, prebriše, očisti dvorište, da se ide u šumu po drva. Da se priprema ta neka zimnica. Eto grejemo se na ta čvrsta goriva, drvo i tako dalje, pa to. Pošto živimo na selu, imamo dvorište i sređivanje kuće i dvorišta. Tu imamo podelu, ja se bavim tim delovima – odnesi, donesi, izgrabuljaj, iseci i tako dalje, a Tamara uglavnom sadi cveće i obavlja poslove u kući.

Supruga: Mi nemamo baštu kao baštu, povrće i to, moj deo je ulepšavanje. S tim što ja fizički ne mogu dosta toga da odradim zbog zdravstvenih stvari, onda je tu Goran [suprug] koji mora da odnese-donese, pritegne. To što je napolju, a meni teže i zamornije, on radi. Ja se bavim ulepšavanjem naše spoljne sredine, kao i unutrašnje. Kod dece je sve bilo na nekom minimumu dok su bili relativno mlađi. Iliju [stariji sin, 27] smo možda prvi put angažovali za pomoć veće prirode u trećoj godini fakulteta. Zoran [mlađi sin, 22] uglavnom i dan danas ne radi puno, i to što radi je na silu. Eto i u tom odrastanju je Ilija radio više, i kad je odrastao je više bio angažovan za kuću i oko kuće od Zorana. Ilija ima više udela i afiniteta. On to ne prihvata kao zadatak koji moraš obaviti, ili naredbu, ali je on taj koji kad mu kažem nešto on će to i odraditi. Zoranu kad kažem i on će, ali to traje, dok on ode, pa dok promeni patike, pa dok se obuče, pa dok krene, onda mi poludimo i završimo sve sami. Onda ga sledeći put i ne zovemo jer znamo da je procedura dugotrajna. (INFm, 50; INFž*, 47)*

Mnogi ispitanici – roditelji komentarišu da je upravo odlaganje poslova kada je reč o angažovanju dece najveći problem. Njihov utisak je da je deci teško da se bave domaćinstvom, u smislu organizovanja i razmišljanja o održavanju doma više nego kada je reč o fizičkom naporu. Oni često navode da je njima lakše nego deci, pa tako jedna ispitanica objašnjava:

Ćerka i ja smo se menjale, s tim što ona radi to kad ona hoće, a ja radim stalno zbog životinja [psa i mačke] koje su pravile haos, i dan-danas prave. To je mnogo manje nego što će ona kad se preseli da radi. Drugačije je kad si ti sam u tom stanu, pa više vodiš računa, pa treba neko da ti dođe, pa sređuješ. Ovdje se zna – mama će uraditi. Ja sam očekivala da će oni da pomažu, čak sam i davala zadatke. Sale [sin, 24] kaže 'hoću', e sad, da li će to 'hoću' biti za dva sata ili će biti uveče, to ja ne mogu da čekam. Ne zato što sam nestrpljiva, nego što neke stvari tako zahtevaju... smeta mi, eto. Ne volim da živim u haosu. (...) Očekivala sam više, mislim više od dece da učestvuju, ali oni su jednostavno ležerni, ja sam puna energije. I to 'kako ćemo-lako ćemo'. Ja vikala- ne vikala isto je. Onda sam shvatila da trošim svoje živce i da pravim negativnu atmosferu u kući i shvatila sam da je bolje da ćutim i da ja odrađujem sve i da molim boga kad ćemo se stvarno razdvojiti, a doći će i taj dan... da svako vodi računa o svome. (INFŽ, 57)*

Sa druge strane, važno je predstaviti i narative ispitanika – mladih kada je reč o poslovima vezanim za domaćinstvo. Mnogi od njih smatraju da roditelji ne vide njihov doprinos domaćinstvu ili objašnjavaju zašto ne doprinose više. Jedan ispitanica navodi sledeće:

Da, ja doprinosim domaćinstvu. Ovo da pitaš Jelenu [ispitanicinu majku] rekla bi ti sve druge stvari od mene, ali veruj mi na reč (smeh). Ne stvarno, ja podosta doprinosim higijeni. Jelena je u letu. Ja sam higijeničar. Volim da kuvam i tako sam doprinosila. Sale je potpuno pasivan. Nema raspodele. Sale je bio zaštićen zato što je kevu cepala krivica zato što mu je čale-čale. Ja sam kao jača bila i tako te priče. Ko je slabiji, ko je ugroženiji, ko je sjebaniji, njega ćemo da štitimo do četrdeset i osme godine. Ja mislim da kod takvih slučajeva kakav je on, mislim da će njega da klepi život u nekom trenutku. U smislu, Jelena neće živeti večno, a Sale i da se odseli nekako će morati da mu nešto pokaže sa strane da ne može da živi na taj način, ali mora da se skloni iz te veze. Jer oni su bukvalno u vezi. (INFŽ, 28)

Problem koji mnogi ispitanici – roditelji pominju, a koji se formuliše netrpeljivošću prema čekanju dece da nešto u kući urade ili, posebno, izjavom 'posle ću' ova ispitanica objašnjava na sledeći način:

Sve se bazira na tome da kad mi oni kažu da nešto uradim, ja to uradim. Uglavnom ne gundam osim u svojoj glavi. U suštini ništa mi nije mrsko da odradim jer osećam grižu savesti, jednostavno nije normalno da osoba od 29 godina živi tako, ali sam povezala to sa činjenicom da nemaju meru kad su stvari koje ja radim u pitanju. Tipa ja radim, mama ulazi da mi priča neku glupost. Nemaju nikakav osećaj za trenutak kada da pokreću neke priče i onda pogotovo kad se desi da mi kažu 'Aj molim te sredi kuhinju', ja kažem 'OK', ali budem besna jer ja u tom trenutku radim i meni to sjebe ceo koncept dana. Svesna sam ja i u trenutku dok se dešava da ta ljutnja nema osnova u bilo kakvoj relanosti, normalnosti, tako da odem i uradim. A ima i momenata, e sad tu opet ja ne umem da se izborim, ja odem u kuhinju, a mama tu nešto sređuje. Ja kažem 'Srediću ja', ona kao 'Ne, ne, meni nije teško' i ja se onda dalje ne guram. To je situacija koja se najčešće

dešava kad je podela poslova u pitanju – da ja ponudim, ali ili ja nisam dovoljno uporna, ili me odbiju te rečenice 'Meni nije teško', skoro da kaže 'Ja uživam', mislim ko uživa u tome... i onda se ja povlačim i begam u sobu. Imam i taj osećaj da oni misle da će bolje. Možda ne baš u ovakvim situacijama koliko generalan osećaj – subjektivan osećaj je: oni misle da sam ja debil. Evo jedan od primera sitnih, pre neki dan mi je ispao neki tanjir na pod [intervju je obavljen 3. aprila 2020. neposredno posle izbijanja Kovid-19 pandemije], ja sam podigla, stavila tanjir u sudoperu i nastavljam da radim to što sam radila. Pazila sam da ne dotaknem pod, dotakla sam vrh tanjira i stavila ga. I nastavljam da radim to što sam radila i samo čujem čaleta 'Pao ti je tanjir, nisi oprala ruke!'. Postoje neke situacije gde ne možeš da veruješ da su ti dali neke instrukcije i one su konstantne tokom celog dana. Tako da ja nemam osećaj da oni misle da sam ja u bilo kom smislu sposobno biće za bilo šta. (INFž, 29)

Druga ispitanica takođe komentariše osećaj da roditelji misle da će nešto bolje obaviti od nje:

Ja skoro svako veče pravim večeru, dva puta nedeljno spremim ručak, mada od kad je mama u penziji ona najviše ima vremena da se tome posveti i da sve to bude na vreme gotovo kad se vartim sa posla. Usisavanje i to. Ja ne znam da uključim veš-mašinu ni dan danas, što je moja najveća sramota. Peglam i perem sudove, to je moj posao. Tata je preuzeo ulogu da usisava, ta velika spremanja vrše isključivo njih dvoje, tako su se kao dogovorili, tipa ne znam. Mama je ranije dosta putovala kad je bila mlađa, pa je donosila gomilu nekih kao figurica sa putovanja, i onda imamo te ogromne police na kojima ima gomila te sitnine, i onda oni to kao, ovaj skida, ova briše. Uigrali su se, imaju svoju rutinu. A i često se desi ono što sam ja zabranila kada je kuvanje u pitanju, i to mi više niko ne govori, tipa- 'E ajd' pusti to ja to umem bolje' ili 'Ja ću umesto tebe'. To, kad je kuvanje u pitanju, ne podnosim. Ili kad treba da obrišem prašinu – 'Jao vidi kako si ovo obrisala, daj ja ću'. Takav odnos medveđih usluga je mnogo izraženiji sa mojom sestrom koja iako je starija moji su mnogo više zaštitnički naklonjeni prema njoj. Ne znam zašto je tako, čini mi se da je i zaštitnički i da oni žele da se osete potrebno u tom odnosu sa nama. (INFž, 28)

Ispitanici – mladi takođe ističu da je njihov izbor da ne rade kućne poslove često sveden na saznanje da će ti poslovi biti obavljani bez njihovog učešća ili sa njim. Kao i u iskazu sledeće ispitanice, često se govori o tome da „ima ko će“ što oslobađa mlade koji žive sa roditeljima pritiska obaveza u kući. Kod ove ispitanice, zbog težeg invaliditeta majke, većinu kućnih poslova preuzeo je otac:

Tata ide u nabavku. Idem i ja svaki dan kad idem sa posla pa kupim ako nešto baš treba. Ali on ide svaki dan jer mu je dosadno. (...) Nikad nije bilo da nešto moram, da me neko pita 'Što nisi oprala veš danas?'. Nego ako hoću odradim - super, ako neću - ima ko će da odradi. Nemoj da me osuđuješ. Kad moram to mi ne predstavlja problem. Ja koliko znam manje-više je slična situacija kod svih. Osim ljudi koji žive sami pa moraju sve to sami i da obavljaju. Ali svi ti ljudi kada odu kod roditelja, donesu brda stvari u svoj stan ili opran veš, mislim da bi njima isto bilo samo ne žive kod roditelja. Mislim da ni moji ne očekuju da će se situacija tu promeniti. Očekuju ako budu nepokretni da ću im pomagati. Ali ovako sad da ću odjednom da me pukne, da kažem 'Nemoj ti da kuvaš, ja ću da kuvam' - ne bi oni to ni jeli, znaju da to nije dobra ideja. (INFž, 28)

Pored navedenog, ispitanici često ističu da neke kućne poslove ne primećuju ili da, za razliku od roditelja, smatraju da ti poslovi nisu obavezni, pa ih zato ni ne rade. Jedan ispitanik naglašava da u njegovoj porodici nije bilo rodni podela posla, da je svako obavljao i učio (na primeru kuvanja) ono što je želeo u trenutku kada se smatralo potrebnim:

Kod nas u familiji je to bilo potpuno isto. Una [sestra, 28] se više zainteresovala za kuvanje, ali najviše se zainteresovala kad je otišla da živi sama, tj. sa dečkom. Ja sam isto često zainteresovan za kuvanje, pa nekad i nešto skuvam. Kad smo bili mali majka nam nije davala neke zadatke po kući, kao što neki imaju zadatke da se iznosi đubre, da se peru sudovi. Mi to nismo imali da radimo, ja bih rekao - razmaženi, ali jednako niko nije radio kod nas [sestra 28, brat 30 ni ispitanik 32]. Očekivanja rodna u nekom smislu ja barem nisam primetio, ali to bi zaista morala da pitaš Unu. Mada je moja majka vrlo tradicionalna osoba i misli da su rodne tradicionalne uloge dobre, nisam primetio da je bilo mnogo toga u našoj familiji. Jedino eto što se moj otac ne bavi kućnim poslovima, jer uglavnom radi. Mislim majka je od kad smo se mi rodili kod kuće, tako da on i nema šta da radi kad dođe kući. Na primer kada ona ode u selo, prošle godine je baš išla da se malo odmori, on bi prao sudove, nije ništa specijalno. Ono što sam primetio kod tih redovnih poslova – onaj koji se time redovno bavi, on to primećuje češće da treba da se radi. Kada je majka otišla u selo na par meseci više bi se nagomilalo sudova pre nego što bismo ih mi oprali. Jednostavno mi ne bismo primetili da je to problem, do kasnije i onda bismo tek uključili mašinu. Ali nema tih očekivanja kao 'ti treba da radiš nešto zato što si žensko'. (INFm, 32)

Mnogi ispitanici i ispitanice naglašavaju da se situacija u domaćinstvu menja kada su oni koji o njemu brinu u svakodnevnim situacijama na dužem putu ili su iz bilo kog razloga onemogućeni da obavljaju kućne poslove. Jedan ispitanik tako navodi:

Ovde je klasika, postoji taj stereotip. Čale će da naravno sve radi oko kola, sve radi oko popravki, keva će sve da radi oko ručka. 'Ajde oko čišćenja i postoji malo podela, ali je opet dominantno da će keva to da radi. Tako da imaju te stereotipne podele s tim da ima i izleta, čale će nekad nešto u kući da radi. Mislim da je tad [u mladosti roditelja] nezamislivo bilo da žena ne kuva, a sad ako nađeš neku koja kuva to je kao vau. (...) Manje - više uvek sam tako razmažen što se tiče kućnih poslova... lenj ustvari. Tako da je uvek bilo osim u nekim fazama koji su izuzeci ili u nekim ekstremnim situacijama. Kad je na primer keva slomila rame onda smo nas trojca kao - sad moramo, šta ćemo. I ostalo je bilo izuzetak, kao neki gas. Kao kad si mali pa 'ajde svake nedelje usisavaš, svaki drugi dan nešto drugo, ali to je više bilo iz nekog gasa i kratko je trajalo - dok jednom ne pukne taj lanac. Sad ove nedelje smo preskočili i onda se raspadne. (INFm, 24)

Jedna ispitanica navodi da se dinamika domaćinstva menja kada je ona na putu. U tim situacijama njena deca se uključuju u poslove vezane za kuću:

I ćerka [28] je stavljala veš u mašinu, ali i to je bilo manje ona, više ja. A Sale [sin, 24] samo kad ostane sam. Onda mi napiše poruku 'Kako beše mašina?'. Usisava nekad, u nabavku idu nekad zajedno, ona [ćerka] ide na pijacu u poslednjih nekoliko meseci pošto joj trebaju neke potreštine. Svako prema svojim potrebama, a realno gledano, većina poslova pada na mene. Ja nisam nisam razdvajala to muško dete - žensko dete. Kao i u braku, mislim da ljudi treba da dele

poslove. Kad žena radi muž skuva, sačeka decu, nema veze ko šta radi, samo je organizacija bitna. (INFŽ, 57)

Jedan ispitanik takođe navodi:

Za račune - mi i dalje plaćamo račune. Deca idu u poštu da plate račune kad mi ne možemo, kad smo mi na putu. Ali ovako ne, mada pazi, ja prolazim pored pošte svaki dan. Ne mogu ja da tražim od njih da idu kad ja prolazim i vodim ja računa o računima o kući. Imam posebno koverte gde stoje svi računu, znam šta je plaćeno, šta nije plaćeno, šta treba da se plati i tako. (INFm, 55)*

Kao što „posebna“ uključivanja u domaćinstvo uglavnom se izdvajaju pripreme stana ili kuće za veće proslave. Uglavnom je specifično da deca u domaćinstvu spremaju svoje sobe, a ukoliko je njihov deo domaćinstva na neki način odvojen (uglavnom vertikalno, posebnim spratom kuće) onda su zaduženi za spremanje tog većeg prostora. U kontekstu mog istraživanja neki ispitanici – mladi pominju i svoje „nove uloge“ nastale kao posledica vanrednog stanja i epidemije korona virusa:

Kod nas kuvanje i pranje veša obavlja majka. Mi smo do skoro imali ženu koju smo plaćali da dođe jednom nedeljno da očisti celu kuću, i imamo dodatno neke obaveze - održavanje cveća, pesak za mačke. To mi radimo i trudimo se da održavamo red. Mi [ispitanik, njegov brat (30) i sestra (28)] imamo kao svoj odvojen deo kuće, naš sprat, koji je maltene stan, koji se trudimo redovno da održavamo. Okvirno održavamo i onda ta žena kad dođe ona sve pređe detaljno i tako je to funkcionisalo u krug. Kad imamo neka velika okupljanja onda svi zajedno radimo na tome da očistimo kuću. Nabavku je uglavnom radila majka, ali ona je to i volela da radi. Ja sam uglavnom sad u nabavci od kad je ova situacija [Kovid-19 pandemija] jer ona ne sme napolje. Ona i dalje meni daje šta sve treba, a ja idem da nabavljam. Ali ja vidim da je ona nervozna, ona bi želela da bude napolju da ona to radi jer je to bio deo njene rutine. (INFm, 32)

Jedna ispitanica opisuje kako njeno malo učešće u domaćinstvu dalje modeluje izbore, konkretno po pitanju ishrane:

Imam osećaj da je moja porodica u nekom ekstremnijem smislu nas birala da ne uvodi u sve te stvari i kućne poslove. Neke moje drugarice su nekad kuvale, prale sudove... Sad nije da ja nikad nisam prala sudove, ali to jednostavno nije nešto čega bih se setila sama da uradim. Kuhinja je za mene kao nečija tuđa kuhinja, ja skoro sve vreme provodim u svojoj sobi, što opet govori o tome da ja jedem šta mi oni [roditelji] serviraju. Nekad su postojali pokušaji da se obaveze u kući malo više raspodele. Čudna je podela poslova, ja na primer svoju sobu sređujem od određenog trenutka, mislim da je keva sređivala besno tokom srednje škole jer nisam ja, ali već neko vreme zna da je zabranjeno da ulazi ovde. Postoji i taj neki momenat gde ja ako hoću da perem veš svoj – operem ga za sebe, tako da postoji momenat sebičnog rađenja poslova koji se vrti oko toga šta

je meni potrebno u tom trenutku da odradim, ne toliko šta je potrebno domaćinstvu. Retko, retko kuvam. Postojala je ideja da se jednom ili dva puta nedeljno teret ručka prenese na nas [ispitanicu i njenu sestru], ali to je uspevalo jednom mesečno, nekad ni toliko. (INFž, 29)

Ispitanici navode da su „posebni“ angažmani dece u domaćinstvu često vezani za lične događaje i užitke. Nekoliko ispitanika – roditelja navode da deca spremaju određenu hranu ukoliko su samo oni zainteresovani da je jedu (uglavnom se radi o dijetetskim režimima ili pripremi takozvane „zdrave hrane“) ili ukoliko im se jede nešto posebno pa žele da naruče:

Nabavku obavljamo Lazar i ja. Nemanja ode kad njemu nešto treba, kad mu je neki ugođaj da dokupi ili naruči picu za sve ako mu se jede... ako neće da jede to što ima kući, pa naruči nešto da zajedno jedemo. Ali u principu se ne bavi kućom i hranom. To smo Lazar i ja, u većem obimu ja oko kuhinje, Lazar ima neki mali angažman - opere kupatilo dele, malo sudove, pomogne mi malo u kujini, oko salate. Nemanja ne. Mislim napravi sebi doručak i večeru, ali nešto što je najlakše ili će da uzme da jede nešto što je naseckano ili će da istostira nešto, pahuljice s mlekom, nešto što je laganica. (INFž, 60)*

Kada je reč o organizaciji ishrane ispitanici – mladi uglavnom su saglasni sa ovakvom raspodelom obroka i obaveza u kuhinji. Jedan ispitanik navodi:

Plaćam neku svoju hranu, ako jedem nešto posebno. Za ručak, večeru i to, ne plaćam - to sprema keva. Kad ona kaže 'Treba mi ovo', ja odem i kupim. Ona voli da sprema, a voli i da čisti, što meni nije baš najjasnije. Voli i da pere čiste stvari. Tu je nešto zadovoljava, nema veze, samo dok moje stvari ne dira, ali završi i moja čista majica u mašini nekad. Završi mi i Adidas duks u mašini, a izađe duks bez Adidasa. Adidas bio natpis slovima preko celog duksa znaš, a izašao duks bez ijednog slova. U svakom slučaju, niko kod nas nema obaveze, svako radi ono što misli da treba. Keva nema obavezu da pere, ali ona voli da opere. (INFm, 29)

Ispitanik dalje objašnjava da u njegovom domaćinstvu svako radi ono što voli, da ne postoje posebne obaveze i odgovornosti. On naglašava da ne postoji neko „porodično vreme“ koje bi svi provodili zajedno, već se oseća kao da živi sam. Što se pripreme obroka i nabavke namirnica tiče, navodi sledeće:

Jede ko je gladan – kad je gladan. Svako sprema za sebe, jedino keva napravi nešto nekad, to kad je kući, a kad nije kući onda uveče nekad napravi. Ali ne jedemo svi zajedno. Uvek je bilo tako, i kad napravi večeru, ne jedemo svi zajedno, nego ja jedem, pa Jovan [bart] dođe, pa on jede, pa oni jedu. Mislim, nekad se poklopimo, al' ono... Ja skuvam sebi jaja za doručak, čale isto skuva ako mu se nešto jede. Čale ide u prodavnicu i to. Idem i ja kada treba, ali uglavnom čale, jer on voli da ide, ode u Maksi, Intereks, Tempo. Dva dinara jeftiniji jogurt u Maksiju - on ide u Maksi. Pet dinara jeftiniji hleb u Tempu – ide do Tempa. (INFm, 29)

Kada govorimo o rodno asimetričnim odnosima u domaćinstvu, iako je to bila jedna od mojih početnih pretpostavki, na osnovu analiziranog materijala zaključila sam da su takvi odnosi retki ili podređeni odnosu roditelji – deca. U intervjuima koje sam obradila, ukoliko jedan roditelj više učestvuje u brizi o domaćinstvu to je uglavnom roditelj koji ne radi, u penziji je ili je manje angažovan na radnom mestu od drugog roditelja. Takođe, nekoliko ispitanica govori o tome da je bilo više posvećeno domaćinstvu od svojih supruga, a da se to vremenom menjalo, te da sada kod većine ispitanica postoji podela posla koja je relativno ravnomerna. To, naravno, ne znači da je tako u svim porodicama u Beogradu ili u svim porodicama u Srbiji. Sa druge strane, kada je reč o angažmanu dece, u narativima ispitanika nisam primetila da su ćerke više angažovane od sinova ili obrnuto. U istraživanju koje sam obavila, na primer, kuvaju i čiste i očevi i majke, a jedino što je naglašeno da nije posao žena u porodici su poslovi koji se smatraju teškim fizičkim poslovima: seča drva, donošenje ogreva, grubi radovi u bašti. Jedna ispitanica navodi:

Bilo je podele muških i ženskih poslova. Strahinja [sin, 27] jeste bio dugo pošteđen svega, spremao je svoju sobu, ništa drugo mu nije bilo interesantno, a nije bio ni zamoljen da očisti bilo šta drugo. E sad, kad muž šiša živu ogradu on sa njim čisti to lišće, skuplja granje, odnosi u đubre i tako pomaže. To je jednom godišnje ili dvaput. To su sve njegove obaveze. Ćerke čiste dečije kupatilo. A sin nije ni koristio to kupatilo da ne bi morao sa ćerkama da ga čisti, nego je koristio naše, koje koristimo muž i ja, i koje ja čistim (smeh). Nikad nije prostirao veš, možda jednom, ne znam, ne verujem. Jeste možda usisavao par puta. Jeste. Posle žurki, kad su sami čistili, onda su verovatno i njega više angažovale sestre. Mislim ja ni od ćerki nisam očekiva ništa, da se razumemo. Nisam pravila tu razliku, prosto se sama nametnula, da kad muž šiša on pomaže oko lišća, znam da to nije bilo za ćerke da se ne izgrehu. A ovo što ja radim tu nisam očekivala ništa, ako hoće mogu da pomognu, ali ako ne ponude, ja ni ne tražim. Moj muž je možda imao ta očekivanja jer je mislio da kao sin treba da bude povlašćen. Ali moje ćerke nisu baš mnogo marile za to, a ako one nešto ne odrade opet će pre muž nego sin. Moj muž i usisava i čisti i ide u nabavku, ali ne znam, to ne očekuje od sina. Ni od sina ni od ćerki. Misli da je to naša roditeljska dužnost i obaveza, s tim što ako sam ja na poslu do 5, pa kad dođem da me ne sačeka i to, on to radi da bi meni pomagao. Ne radi on to zbog dece, nego zbog mene. (INFŽ, 56)

Konačno, većina ispitanika, i mladih i roditelja, smatra da će rad u domaćinstvu izgledati potpuno drugačije kad se deca presele. Većina spitanika – mladih smatra da će se bez većih problema snaći u svom domaćinstvu. Ovaj stav dele ispitanici – roditelji, uglavnom se radujući svom budućem slobodnom vremenu. Ono što im trenutno najteže pada, kako navode, je „usporavanje“ i sve teže ispunjavanje svakodnevnih obaveza u domaćinstvu:

Mislim da je previše ženskih poslova tradicionalno na meni. Ja još uvek se nosim sa tim, teško mi je što osećam tu usporenost. Zašto ja dve nedelje spremam kuću i nisam ni do pola stigla. Fali mi to neko vreme, možda zato što se previše posvećujem svemu što radim, pa nekako preterano trošim vreme, a opet evo prašina napadala i sve opet. E sad ti muški i ženski poslovi, drago mi je

što se kod Marka [sin, 27] to promenilo jer su se tako dogovorili. I on i ona [sinovljeva devojka] prave karijeru sada, ne razmišljaju još koliko znam o porodici, lepo im je zajedno, vole da putuju. U svakom slučaju muški i ženski poslovi postoje u zavisnosti od toga kako si formirao odnose u kući. Mi smo tako ranije, meni Lazar pomogne, daleko od toga da mi ne pomogne, ali Nemanja [mlađi sin, 24]... mislim da može jedino da ga neka velika ljubav promeni, kao Marka. I to priželjkujem! Zato što mislim da u ovom kontekstu života današnjem, sa velikim fizičkim iscrpljivanjem na poslu, mislim da treba da se podele ti tereti. Ne može žena sve to, pa i kuća, pa još i u kući da budeš roditelj. Mnogo je naporno ženi sve. (INFŽ, 60)

IV 3. b) Finansijsko održavanje domaćinstva: rezultati

Osim raspodele poslova u okviru domaćinstva, a u kontekstu teme, posebno je važno izdvojiti dinamiku finansiranja domaćinstava mojih ispitanika. Na pitanje ko šta plaća u okviru domaćinstva moji ispitanici – roditelji odgovaraju na sledeći način:

Ilija [stariji sin, 27] kad se zaposlio njegovo plaćanje računa je bilo da plati svoj telefon. Sad smo to rekli i ovom mlađem sinu [22], da će svoj telefon morati da plaća kao obavezu. Za ostala ubacivanja je bilo, ako nam zatreba, da mi ne možemo da isfinansiramo, da nam oni pomognu koliko-toliko. Znači to je bilo kad nismo imali odakle. Ali uglavnom ih nismo opterećivali. Naša zamisao i preporuka je bila da na primer stariji sin i njegova devojka, pošto su oni dugo u vezi, a kad gledam njihovu vezu oni su tutubani i ništa nisu prošli, ništa nisu proživeli i nikad nisu osetili tu draž nečeg drugog, odlaska u grad, zujanje na splavove, kafane, bioskopi... u svakom slučaju, ideja je bila da troše ono što zarade na sebe. Obaveza je da svoje račune, za svoju upotrebu koju imaju - kablovska televizija, telefoni i deo struje, to su obaveze koje plaćaju. Zoran [mlađi sin, 22] plaća svoj telefon, trebalo bi da krene, i on će da plati jednu kablovsku, to smo se dogovorili. Od tih nekih dažbina i kupovine u kući - ako vam se prijede nešto što nije na meniju kod nas, izvolite priuštite, kupite, donesite, onda ćemo lako mi da jedemo i pijemo svi zajedno. (INFŽ*, 47)

...

Nismo im tražili, a i nisu ni davale. Preuzele su kupovinu sebi garderobe, ponekad nešto kupe za kuću, ponekad higijenu, to je bilo više sporadično za ličnu potrebu ili ako se nečeg sete. Ali nismo uvodili kao pravilo 'Sad kad radite morate da date pare' to nijednog trenutka. Ali recimo Nada [mlađa ćerka, 26] koja je zarađivala tako da je mogla, onda je ona kompletno sve sebi kupovala, prosto više nikakav trošak taj nismo imali osim potrebština za klopnu i to. Sara [starija ćerka, 29] pak je drugačije zarađivala, ali i ona je nekako htela da pokaže svoje dostojanstvo pa kao 'Neću da mi vi ništa kupite, ne treba mi' pa je ona otišla u neku preveliku skromnost da baš neće ništa-ništa. Ali to je bio neki put kako je sebe ohrabivala. (INFŽ*, 55)

Dve ispitanice koje su se našle u sličnoj situaciji da je jedno dete u porodici krenulo da radi pre ostale dece objašnjavaju svoje stavove o finansijama u okviru domaćinstva na sledeći način:

Finansijski domaćinstvo održavamo zajedno - nas dvoje [ispitanica i suprug]. Kad su deca krenula da zarađuju nismo želeli da oni pomažu, čak upravo suprotno. Nismo želeli da nam se tako nešto desi zato što nisu bili u ravnopravnom položaju- njih troje [ćerka 29, sin 27, ćerka 26]. Sin je prvi počeo da zarađuje i to što je on zarađivao, bilo bi jako ružno da smo mi od njega bilo šta uzimali da bi njima davali [ćerkama], a njima smo davali u tom trenutku. Jednostavno tako je i tako i dalje mislimo - dok su pod našim krovom, dok živimo zajedno, ne može niko da plaća ništa. Mi tako doživljavamo svoju roditeljsku ulogu u finansijskoj podršci svojoj deci. Oni su naša deca koja se nisu odvojila, bez obzira na to što imaju svoje plate. Jako bi bilo ružno da oni sad kao stanodavcu meni plaćaju za korišćenje svoje sobe. Ili da daju deo za struju. Mi ništa ne očekujemo, brinemo o tome da svega bude u frižideru i to i kupujemo. (INFž, 56)*

...

Mi od njega [starijeg sina, 27] ne tražimo nikakvo učešće u računima. Mislim, za mene je to normalno, dok on tu živi, ja plaćam pa plaćam račune. On je moje dete. Ja od deteta nikad ne bih tražila da učestvuje u računima. Jer sam i ja tako odrastala. Ništa se nije na taj način delilo, roditelji su uvek bili tu, i dan danas hoće da daju i meni i unucima i mojoj sestri. Čak se moja sestra vratila da živi sa njima sticajem okolnosti posle razvoda i drugih problema, razbolela se u međuvremenu. Tako da, promenilo se to da eto za džeparac mu više ne dajemo, eto to, ali sam mu rekla dok god je na studijama, na školovanju, sve što se tiče fakulteta pokrivaćemo. Jer on stvarno zaslužuje, imao je i stipendije, nikad nismo nešto mnogo trošili na njega što se tiče fakulteta, tako da samo taj džeparac. Malo se olakšao budžet. A što se tiče obaveza u kući on isto čisti svoju sobu i učestvuje u pravljenju hrane kao i do sad. (INFž, 53)*

Ispitanici navode na u njihovim domaćinstvima „glavna” plaćanja (račune, nabavke) plaćaju roditelji, dok su oni zaduženi za „posebne” troškove – kupovinu lične higijene i kozmetike, održavanje „ličnih“ izbora - brige o kućnim ljubimcima (finansiranje hrane za pse i mačke, posipa, opasača i povodaca, ogrlica protiv buva, redovnih vakcina i slično) i brige o automobilu (sipanje goriva, troškovi registracije, popravke na automobilu), kao i organizacije ličnih proslava (žurki i rođendana koji iziskuju finansiranje posluženja). Ukoliko deca u domaćinstvu finansijski učestvuju uglavnom se naglašava da oni daju „koliko su zamislili da treba“, „da su sami tako želeli“ ili „da im to niko nije tražio“. Jedna ispitanica, na primer, navodi:

Nemanja [sin, 24] da nešto u kuću, on je sam odredio koliko, niko mu to nije tražio. Sam je tu zrelost pokazao kad je počeo da dobija platu. Sam kupuje gorivo, popravlja kola, kupuje sebi šta mu treba, plaća izlaske i stavlja na stranu. Imao je nameru ranije da obrće pare, pa su bili oni bitcoini, ali mislim da je stao s tim. Mi smo mu skoro predlagali pošto su kola stara i trebala je popravka neka da bude skuplja, i on kaže 'Ma neću uopšte da ulazim u nova kola, da utucavam

pare u kola ili u kredite!’ – šta je njemu važno da se preveze do posla. Tako da nema velike planove, ali se stabilizovao. (INFž, 60)*

Jedan ispitanik koji radi u porodičnoj firmi – štampariji u kojoj su nekad radili i njegova sestra i brat, komentariše kako su se dogovarali u vezi učešća u domaćinstvu:

Kad je Una [sestra, 29] krenula da radi ona je radila isto u našoj porodičnoj firmi. I tad su sva primanja išla isto, tj. imamo kućni budžet koji plaća sve račune i svu hranu za kuću i još dodatno koliko kome para treba uzme za razne potrebe. Uvek smo imali neki taj kućni budžet iz kojeg smo otprilike jednako uzimali. Imamo neke plate, ali uglavnom sve ulazi u taj kućni budžet i onda mi delimo međusobno na naše potrebe. Kad se Una zaposlila u drugoj firmi ona se već bila odselila. Ona je živela sa dečkom tada, ali nije zarađivala dovoljno za nezavistan život, nego smo mi u početku dotirali za njen budžet. A kad je Nikola [brat, 30] krenuo da radi, mi smo se dogovorili da on nominalno da deo svoje plate dok živi u kući u kućni budžet pošto je sad krenuo da radi van naše firme. Ovako sve delimo iz tog budžeta, svi imaju ono što im zatreba i niko nije držao neki nezavistan budžet dok smo svi koji smo živeli ovde i zarađivali od iste firme. (INFm, 32)

Većina ispitanika – mladih naglašava da se njihove obaveze u pogledu finansijskog učešća u potrebama domaćinstva nisu mnogo menjale u skladu sa godinama ili primanjima. Većina ispitanika se u nekom momentu obavezala na plaćanje svog mobilnog telefona ili računa za internet i to su troškovi koji najveći broj ispitanika – mladih plaća i danas. Jedna ispitanica tako navodi:

Sve u principu plaća tata. Ja mu dajem pare kad ide u prodavnicu, ali mislim nikad on meni ne traži, svaki dan kad krene u prodavnicu mi se posvađamo ko će da da pare za prodavnicu. On ne očekuje. Nikad mi nije tražio nikakve pare, uvek je u fazonu ‘imam’. Verovatno bi mi tražio da nema. Bukvalno mi se obaveze što se tiče kuće nisu menjale od kad sam se rodila. Sad imam iste obaveze. (INFž, 28)

Nekoliko ispitanika komentariše da svoje plate da njihova deca svoje plate troše kao džeparac, odnosno da su dečije plate namenjene isključivo dečijim potrebama:

Ja plaćam račune, plaćam nabavku, oni imaju za kafić, za izlazak, ja kupujem cigare. Nisam ni ja tražila zato što sam smatrala, nek to bude njihov džeparac, nek kupe sebi šta žele ili nek kupe nešto od garderobe ili za posao. Sale [sin, 24] je kupio neke delove za svoje mašine [frizerske] i patike je kupio, to smo bili srećni. (INFž, 57)*

....

Lakše je od kad oni imaju za sebe. Ranije je i to bio neki trošak – pare za užinu, za školu, za ekskurziju, za te njihove izlaske. Sad već neko vreme nema tih troškova, a mi plaćamo ono što smo i ranije, račune, komunalije i to. (INFm, 62)*

...

Prednost toga što oni [ćerka 29, sin 27 i ćerka 26] sad zarađuju je što mi ne mislimo o njihovom džeparcu. Mi nismo roditelji koji bi od njih tražili bilo šta za održavanje kuće, ali smo dok nisu radili imali i tu obavezu da kad krenu u školu nose svako pare za doručak, da idu u bioskop, da izlaze sa devojkom odnosno dečkom, da treba da im se kupe patike, trenerka, knjige za školu, sve ostalo. Sad sve te svoje potrebe deca sama finansiraju. Ali ne plaćaju struju, SBB, mislim to je naša roditeljska dužnost. Nas kuća isto košta, ali nam je lakše jer oni imaju svoje pare za sebe. (INFž, 56)

Pominjanje džeparca nije retko ni među ispitanicima – mladima. Jedna ispitanica posebno naglašava da ranije nije ni bila u mogućnosti da doprinese domaćinstvu budući da su njena primanja bila honorarna i nedovoljno visoka:

Ono sve je bilo za džeparac. Ovo je sad prvi put da kao imam sumu novca koja je vrlo fina i konstantna. Tako da nisam doprinosila, ali to nije moralo da bude tako. Kod nas nisu postojale granice. Kod nas nije postojala priča o zajedničkoj kasi. Ja mislim da je nju [majku] sve vreme grizla savest i da je ona htela da nam da sve jer nam je uskratila nešto. Mislim da ona u dubini dubine smatra da je ona kriva što je izabrala takvog muža, odnosno oca deci. Što je potpuno glupo, ali verovatno iz tog osećaja krivice, bolje dati sve nego živeti sa krivicom, eto tako. (INFž, 28)

Jedan ispitanik komentariše kako izgleda učešće u finansijama porodice u njegovom slučaju:

Uvek smo sve dobijali. Boris [očuh] bi nekad i rekao 'pa čoveče, je l' moraš baš toliko da potrošiš?!' ali bi ti dao. A keva je davala i šakom i kapom, i daje i sad. I zato ona nema nikakv štek, jer ona samo na nas troši sve, dok drugi roditelji štede, pa kao 'imaćeš sine, kupićemo ti auto'. A mama razmišlja 'evo ti sve sad, a sutra ne moramo da imamo; ja možda ovaj posao ne budem imala' – jer radi za međunarodnu organizaciju i uvek nam daje za džeparac, za sve. (...) Ništa se nije razlikovalo za domaćinstvo da li sam ja bio učenik, student, dobijao stipendiju ili sad kad imam platu. Ništa, ništa. Veruj mi na reč, razlikovalo se samo za moj lični ćar. Gde sam hteo da idem, da putujem po svetu, pa imam pare, pa izlazim. Jedino za domaćinstvo što kao - nekad kupim cveće mami i sestri, pa ono stoji u vazi. (INFm, 27)

Ovakvu situaciju većina ispitanika iz ove ispitaničke grupe smatra karakterističnom za Srbiju, pri čemu se ističe slika „Zapada“ koji je drastično drugačiji. Deo ove slike o „Drugima“ odražava se i kroz kulturne predstave o „normalnosti“ učešća dece u domaćinstvu „tamo“, za razliku od situacije „ovde“. Iako će o ovome biti više reči na kraju rada, prilažem ilustrativan iskaz ispitanice koja osim situacije „tamo“ i „ovde“ u pogledu finansija ističe predstavu o različitom odnosu dece i roditelja:

Mi smo vezani svi za roditelje, nije tako svuda u svetu. Amerikanci rade sa 16 godina i pomažu domaćinstvu. Rade u Volmartu ili tako nešto i zarađuju, otkud znam sad, recimo 400 dolara mesečno, a od tih 400 verovatno 200 ide u kuću. I onda u nekom trenutku kad se odsele ne daju ništa roditeljima, ali ni roditelji njima ne daju ništa i čak je OK da se oni ne čuju po tri- četiri meseca. Mislim bilo je (smeh), sad imam neki bože oprostite primer sa ID-a [televizijski kanal], ali neki čovek je umro negde, a on je od svoje ćerke udaljen dve države i ona nije 6 nedelja znala... Mislim ubili su ga, ali oni se ne čuju i ona nije znala. A meni je normalno da se sa mojima čujem svaki dan iako živimo u istoj kući. Kad sam studirala budili su me, sad kad idem na posao, oni kreću pre mene i onda se dopisujemo, uglavnom tata i ja: 'Ustala.' – 'Bravo Micko'; 'Krenula' – 'Bravo Šicko'; 'Stigla na pos'o' - 'Bavooo' (smeh). Onda jedan dan ja njemu pošaljem emotikon one devojke što se javlja, on meni napiše 'palac'. Meni je normalno da se ja čujem sa svojim roditeljima svaki dan - nekoliko puta dnevno. I ne verujem da će se to promeniti kad se preselim. Dok moji vršnjaci negde drugde kad se odsele ne jave se roditeljima tri meseca... A njihovi roditelji - 'Jes! Sad mogu da kupim gaće!' (smeh) (INFŽ, 26)

Konačno, postavlja se pitanje koji su to mladi ljudi koji žive sami u Beogradu. Moji ispitanici, osim mladih ljudi koji dolaze u Beograd na studije pa se, sticajem okolnosti, moraju preseliti, uglavnom nabrajaju primere prijatelja i poznanika koji su nasledili stanove. Takođe, navode da su neki zbog izuzetno teških porodičnih aranžmana izabrali da se presele, pri čemu su se uglavnom zbog velikih troškova odrekli drugih zadovoljstava. Konačno, smatra se da je najčešći primer osamostaljivanja mladih sa partnerom ili partnerkom. Deo mojih ispitanika smatra preseljenje u ovom trenutku „bacanjem para“:

Marko [stariji sin, 27] je više tip koji bi to što zaradi za svoje zadovoljstvo i priuštio. Ako mu je želja da živi zasebno, on bi i otišao. On je imao mogućnost da ode, kad su tetka i teća bili ili u Kraljevu ili putovali, njemu je to odvajanje bilo po malo. Nemanja [mlađi sin, 24] bi mogao od svojih prihoda da priušti sebi garsonjeru neku, jednosoban stan, međutim on ti je devica klasična, racionalan, neće da baca pare uludo. Zna da ne može da odgovori svim potrebama - on bi naručivao hranu stalno, ušao bi u onaj negativni način života da sebi olakša, a u stvari bi nezdravo živeo. Tako da mislim da njemu odgovara ova situacija sad. Svakako će jednog dana ako se bude formirao porodično ili ušao u neku ozbiljnu vezu raditi isto to. (INFŽ, 60)*

Jedan ispitanik objašnjava zbog čega bira da živi sa porodicom, posebno ističući svoje iskustvo pokušaja odvajanja iz porodičnog domaćinstva:

Na primer, ja mogu da odem da živim sam, mi imamo stan. Nije da nemam priliku, nego meni jednostavno nema smisla. Mi imamo veliku kuću, ja imam privatnost koju želim, jeste malo smo bučni jedni drugima, ali bučne bi bile i komšije jedni drugima, nije to ništa više od toga. A morao bih da plaćam dva računa, da odvojeno kupujem hranu, odvojeno kuvam hranu, to bi znatno povećalo sve troškove. Ja sad i da imam para za to da ja živim sam, ne vidim lično neku prednost. Ako bih možda radio na drugom mestu pa da budem bliže posla to bi možda imalo smisla, ali ovako - ne. Ja sam živeo sam neko vreme. Kad sam studirao odvojio sam se kao da bih lakše učio. To nije uspelo, niti je meni bilo nešto mnogo prijatno to što sam sam, jedino što sam se osećao bez veze što ja eto jedem pirinač umesto da jedem normalnu hranu koju neko skuva. Ja jedem

onaj Uncle Ben's i mešam sa ajvarem, jednostavno ne znam ništa da skuvam sebi i onda tako se vratim kući da jedem nešto normalno za vikend. (INFm, 32)

Drugi ispitanik navodi da će trenutak kad se preseli biti trenutak kada mu sopstveni prostor postane važniji od ušteđevine:

Imam to u perspektivi odlazak od roditelja i to ne u toliko daleko u budućnosti. A sad prekretnica može da bude nagla, ako sam sad u nekoj stabilnoj vezi pa tu poželim da živim sa nekim. Ali mislim da je to više, nije neki događaj da se desi pa ću ja da se odselim, nego ide ka tome kad će mi biti preče da imam svoj prostor od toga da uštedim više para. (...) Mislim da ničeg ne bih morao da se odreknem osim veličine odvajanja za štek. Ja nikad nisam mnogo trošio, pare trošim na kola, na stvari komfora - na hranu, kafice, klubove manje sad, stvari neke nekad. Ne putujem nešto često, imam planove, ali se to obično izjalovi. Nemam neko sad bahaćenje. (INFm, 24)

Slično je mišljenje jedne ispitanice koja na sledeći način opisuje svoja primanja:

Mislim da mogu odlično da živim u Srbiji. I mogu dobro da živim sa svojom platom čak i u smislu da živim sama i da iznajmljujem svoj stan. Morala bih da se rešim neke glupave kupovine, ali mislim da bih imala za sve što mi treba, za osnovne troškove, iznajmljivanje, hranu i to. Ne bih imala za putovanja. Ali trenutno mi je lakše da znam da mogu da idem gde hoću kad hoću, da dam kolike god pare i da mogu da kupim šta god hoću u bilo kom trenutku i da ako nešto treba uvek imam neku ušteđevinu kod sebe veću da kupim nova kola ili ako se nešto desi ili pokvari. Ovde imam finansijsku sigurnost kad sam kod njih [kod roditelja], a to ne bih imala kad sam sama jer bih trošila sve pare koje dobijem. (INFž, 28)

Važno je naglasiti da veliki deo mojih ispitanika voli da živi sa svojim roditeljima, ne planira da se seli ili naglašava da je takva vrsta životnog aranžmana logična zarad „višeg cilja“ – sakupljanja novca za putovanja, lične izbore ili bolje opcije za preseljenje. Iako bi, sa platama koje trenutno zarađuju, moji ispitanici mogli da priušte preseljenje i zajednički život, ovakva odluka se često ne smatra racionalnom. Sa druge strane, ostanak sa roditeljima gleda se kroz perspektivu štednje i prilike za bolji stambeni start u budućnosti⁷⁸. Većina ispitanika razgovara sa svojim ukućanima o budućim aranžmanima. Na pitanje da li razmišljaju o učešću dece u finansijama domaćinstva u trenutku kada svi počnu da zarađuju relativno ravnopravno, jedan ispitanik odgovara:

Mi tad mislimo da će oni da izađu iz stana pa neće ni ulagati. Znači to što je Sava [sin, 27] sad tu još neko vreme, tek se zaposlio, nije dobio još ni za stalno. Kad se to sve sredi on će biti van porodice. Isto tako i Andrej [sin, 23] i Nina [ćerka, 22].

Supruga: Mi već otvoreno pričamo o tome, da li će Sava da uzima kredit, da l' će ovo da l' će

⁷⁸ O ideji boljih stambenih uslova u budućnosti kao poselidice produžavanja mladosti biće više reči u poglavlju posvećenom analizi prostora.

ono. Ako naiđe neki stan do te neke cifre, ako može da da učešće. On već počinje da štedi za učešće, tako da on već razmišlja. Neću ja njega da gurnem iz stana, ali neću ni da dozvolim da ja u mom stanu treba da ćutim. (...) Ja lično ne bih prihvatila da živim u zajednici [ispitanica misli na zajednički život sa partnerima svoje dece]. A mislim da ni deca ne bi živela sa nama u zajednici. I čak i ako bi oni hteli, ja bih rekla da ja ne želim. Tako da nikad ne bi došlo do toga da oni moraju da plaćaju račune.

Suprug: Ako treba pomoći ćemo ih finansijski, samo da odu! (smeh) (INFm, 55; INFž*, 53)*

Ispitanica koja smatra da ima jako dobru platu za život u Srbiji takođe objašnjava svoje stavove i planove:

Htela sam taj kredit da podignem, ali nekako... nije ni da se plašim, ali opet nije mi svejedno da se zadužujem na 30 godina. A imam tu nekretninu koju ću da nasledim, nije kao da čekam to sutra. Mislim da mi je malo i nepotrebno. Ne znam šta će se desiti, možda nekad dođe i do toga da mogu da kupim. Ideja je da ta ušteđevina ide za stan osim ako se nešto drugo ne desi. (INFž, 28)

čija starija ćerka sa svojom porodicom već nekoliko godina živi u inostranstvu, navodi da jedva čeka da se i mlađi sin i ćerka venčaju i zasnuju svoje porodice. Ispitanica naglašava da bi je usrećilo kada bi i ostala deca mogla da priušte samostalan život, ali da se u njihovom domaćinstvu zna šta kome pripada:

U svom prostoru se osećam onako kako sam ga ja osmislila i uredila. Pošto za mene nije bilo letovanje -zimovanje. Imamo dole oko 70 kvadrata, to će da pripadne Dunji [najmlađoj ćerki, 29]; u potkrovlju 80 kvadrata, 32 kvadrata terasa, to će Igoru [sinu, 35] i gostinjska soba 45 kvadrata, to će da pripadne Teodori [starijoj ćerki, 38]. Znači to smo sve sredili, imam gore još stolariju da još malo nešto sredim. Znači, nije bilo letovanje - zimovanje, da bi oni imali sve. Znači, školovani - i privatni fakulteti i državni fakulteti, i da imaju da su lepo obučeni, da lepo pojedju, to sam mnogo davala novca na to da mi sve imaju, sve moguće što je bilo potrebno - imali su. E sad, sledeće godine planiramo samo da putujemo. Više je gotovo sa izgradnjom, još ovog leta, onda sledećeg leta, uz zdravlje božije, posvetićemo se sebi, a oni... tu smo za njih, ali moraće da krenu sami. (...) Nema to veze što roditelji i deca koja su starija žive zajedno, ako su roditelji stvorili uslove. Koje dete bi volelo da živi sa roditeljem ako nema uslove? Ne bi to nijedno dete, ili baš ono koje mora. A oni verovatno da su zadovoljni sa roditeljima i sa postignutim. Inače, oni žive sa roditeljima, a ko i da ne žive, mi nismo neki bauk roditelji, oni žive deca svoj život. (INFž, 60)*

Konačno, posebno je značajno istaći predstave ispitanika o dovoljnim i dobrim platama u odnosu na standard života u Srbiji. Ove predstave variraju, a u kontekstu teme kojom se bavim otvaraju

više pitanja i „značajnih faktora“ nego što daju konkretnih odgovora. Većina ispitanika na pitanje da li je njihova plata dobra za život u Srbiji ili da li je plata njihove dece dobra, odgovaraju sa „zavisi za šta“ – uglavnom se smatra dovoljnom za „prosečan“ ili „dostojanstven“ život, a malom za „velike“ životne ciljeve, poput započinjanja svog biznisa ili osamostaljenja. Kada je reč o plati dovoljnoj za samostalni život, kao značajni faktori navode se vlasništvo stana (da li stan u vlasništvu, da li je pod kreditom, da li se iznajmljuje), željena kvadratura i lokacija (veći stan na lokaciji koja se smatra boljom teže je dostižan), troškovi održavanja stana (poseban naglasak na načinu na koji se stan greje), broj ljudi koji bi u stanu živeli i mogli da učestvuju u troškovima (u kontekstu preseljenja mladih u novo domaćinstvo govori se o aranžmanima sa drugom osobom sa kojom bi se troškovi domaćinstva delili, uglavnom partnerom ili partnerkom). Neki od ispitanika pokušali su da daju preciznije proračune koji se znatno razlikuju po pitanju očekivanja, „normalne“ i „jako dobre“ plate. Kada je reč o ispitanicima – mladima, njihove procene su sledeće:

Ja mislim da je moja plata dobra, čak iznenađujuća za uslove Srbije. Ja bih mogao i sam da živim sa njom, ali na primer da skuvam pasulj za tri dana. Mislim da je za jednu osobu u Beogradu 40 000 dinara dovoljno, može i sa manje, ali 'busplus' i da živiš na nekom rubu (INFm, 27)

Moja plata je 60 000, ne mogu da kažem da je to loša plata, ali je nedovoljna na budeš podstanar. Osim ako nećeš da živiš u MML-u [Malom Mokrom Lugu]“ (INFž, 28)

Ja sam sebi kao postavila, kad sam gledala svoje iseljenje, 500 evra mesečno da je neophodno da bi čovek živeo, ne komforno kao kralj ali, komforno da ne mora da brine. S tim što je to sad iz ugla osobe koja će tek da otkrije neke troškove kada izađe. Ljudi žive i sa manje, ova brojka je u odnosu na taj neki moj dosadašnji lajfstajl. A ako gledamo da se živi kao kralj meni je idealna plata, da možeš i da putuješ i da kupiš šta hoćeš – 1000 evra. (INFž, 29)

Ja imam neke druge koji plate svoje troškove, kada je teška situacija i kad nemaš posao, mogu da prežive i sa 200 evra mesečno. Ali ja mislim da to nije baš najnormalnije. Za moj način života je možda 500-600 evra sa kirijom. Da se plaća kirija, račun i da se ima za neki normalan izlazak. Una [sestra, 29], na primer, kad je imala 500 evra platu - njoj to nije bilo dovoljno za samostalan život, ali ona živi drugačijim životom od mene. Njoj su neke stvari normalne, koje su meni nenormalne. Ja lično mislim da je samo normalno preživeti, sad sve ovo ostalo preko toga to je već pitanje ličnih stavova. Ja ne idem svaki dan u kafanu, ne izlazim na piće, ne izlazim u kafiće, meni to nije deo moje dnevne rutine. Jako retko kupujem odeću - nosim odeću dok mi se ne istroši, cipele nosim isto dok mi se ne raspadnu, za razliku od Une koja to češće kupuje. (INFm, 32)

To šta je kome dovoljno naravno zavisi od tvojih apetita i toga kakav život želiš da vodiš. Ljudi negde navode kao bez 1000 evra ne možeš da živiš. Ako plaćaš stan, ako ti odlazi 30-40 000 na račune i stan, ako imaš trening i neku edukaciju. Znači ja ne trošim pare ni na cigare, ni na piće, ni na izlaske, ali imam edukaciju koja košta 120 evra, imam psihoterapiju, imam ovo imam ono... Ajde da kažem da 70 000 moraš imati. (INFž, 28)

Ja sam imao dva posla. Prva plata mi nije bila velika, mislim nije bila visoka u smislu programerske plate, ali svakako za srpski standard je OK. Sad da kažemo imam lufta za praktično svaki svoj hobi. (...) Za normalan život mislim da je 600-700 evra dovoljno, 75-80 000. Imaćeš komfor da platiš stan, kiriju, da ideš da blejiš, putovanje neko tu i tamo. Neki klasičan lep život. A minimalno, pa recimo 35-40 000. Sad uvek ti sebe možeš da dovedeš da odeš da živiš u Resniku u nekoj udžerici, da ništa ne radiš, to možeš i sa 20 000. (INFm, 24)

Soma evra ti je dovoljno. Soma ti - soma žena. Da možeš da jedeš, da se obučeš, da uštekaš nešto. Da živiš lepo, da imaš da uštediš da odeš na letovanje i da odeš na zimovanje. To je po meni normalan život. Sa 1000 evra platiš stan, platiš komunalije i da živiš. Znači sa tim parama si ti OK i sam, ali bi bilo dobro da imaš i ženu i da ona isto toliko zarađuje. (INFm, 30)

Kada je reč o ispitanicima – roditeljima, njihovi stavovi po pitanju plate neophodne za „dovoljan“, „dobar“ i „komforan“ život su sledeći:

Ako imaš svoj stan, ako nije pod kreditom treba ti značajno manje, to je važna stavka u svakoj porodici. Ali 1000 evra za tročlanu porodicu. Možeš ti i sa 300, ali ako hoćeš da živiš normalno 1000 – da se osećaju ljudi dostojanstveno, ne pričamo sad da ti dete ide da letuje u Monte Karlo. (INFm, 55)*

Za njih [decu] bi bilo dobro da imaju malo veće plate. Da bi i oni mogli da se presele i da planiraju te sve stvari u budućnosti. Sve u svemu, u Srbiji ne može da se živi sa 500 evra, mora da bude bar 800 evra da bi se živelo normalno. Jer nije to samo potreba prehrane mesečne, nego su tu i aparati koji crkavaju, automobili koji treba da se poprave, farbaju, pa onda krećenje svakih par godina, pa tapaciranje nameštaja, menjanje tepiha... puno toga. (INFž, 56)

Ja bih volela da oni mogu da žive od te svoje plate. Strašno bi volela da budemo nezavisni, naravno roditelj je celog života roditelj – pomagao bi u svemu i svačemu, svuda gde zaškripi, ali toga još nema. Iskreno, bez 80-90 000, da ne pričamo... da bude skromno. Da ne kažem da 100 000 nije uopšte velika plata. To je samo za jedan normalan život. (INFž, 57)*

Da bi svi mogli lepo da žive mislim da svaki član treba da ima 80-100 000, pa puta koliko članova. Jer ako računaš ne znam koliki su mesečni računi za stan, ako su tipa 30 000, pa ti treba da platiš sve ostalo. Nikad nisamo stavili na papir koliko ti treba, ali mi prosto ni u čemu ne oskudevamo. Odeš u radnju, pa šta ti se jede to uzmeš. Naravno, ne kupuje se besomučno, racionalizuješ, ali nisi onaj koji nije nikad probao avokado ili neke stvari koje su uvozne. Prosto sebi možeš da priuštiš da vidiš šta je to. A opet bile su mnoge krize kad smo racionalno i sa malo živeli. (INFž, 60)*

Svoje finansijske planove i prognoze ispitanici – roditelji nekad dopunjuju i troškovima koje očekuju u budućnosti:

Normalna primanja su različita za različite ljude. Nekome je normalno da ima pun frižider i to je to – ništa mu drugo ne treba. Neko smatra da treba da ide u pozorište i u bioskop i voli da proputuje malo. Nema tu tačnog iznosa. Mi živimo normalno i zadovoljni smo, lepo bi bilo da bude više, da može da se uštedi i još malo više od života. Drugo u tim smo godinama i ja i muž,

ja 57 ove godine, on 58, tako da možemo da očekujemo da će u narednim godinama biti više potrebe za nekim pojačanim lečenjem i za to bi bilo dobro da ima više novca, da ga bude u rezervi. Onda, bilo bi dobro da imamo nešto ušteđeno za unuke kad ih dobijemo. I za proslave venčanja. Mi smo navikli da za svaki dobar potez svoju decu nagradimo. (INFž, 56)

Kad se oni presele biće manje troškova jer će biti manje džeparaca. Jer sam im mnogo davala da imaju da putuju – triputa leti se ide na more i triputa zimi se ide na zimovanje [ispitanici imaju troje dece]. A toga neće biti kad oni budu imali svoje plate.

Suprug: Jeste ali mi ćemo imati da kupujemo unucima i da ih vodamo. Vodiće se unuci na letovanja. Umesto da ideš sa ćerkom, ići ćeš sa unukom – recimo.

Pa dobro, al ne moramo nužno to mi da plaćamo, možda ćemo da pomognemo mi, ali ne moramo to da plaćamo mi. Možda ćemo da pomognemo tako što ćemo ići uz decu. (INFž, 53; INFm*, 55)*

IV 3. c) Domaćinstvo i granice privatnosti: rezultati

Moji ispitanici – mladi komentarišu koliko saživot u roditeljskom domu utiče na njihovo ponašanje, životne prakse i odluke. Većina ispitanika naglašava nešto što im jako smeta, uz opšti komentar da je život sa roditeljima „podnošljiv“, da se ne odriču i ne ustežu više nego što bi se ustezali da žive sa cimerima. Kako jedna ispitanica ističe „Ne vidim ja tu mnogo mana. Ja da vidim mnogo mana ja bih se odselila.“ (INFž, 28). Jedan ispitanik objašnjava da su retke situacije u kojima se ponaša drugačije zbog života sa roditeljima:

Ako hoću ne znam da slušam muziku, staviću slušalice. Ja nikad nisam voleo da mi neko dolazi u kuću, uvek sam voleo da idem negde, pa nisam ni taj problem imao. Sve mi jedno koliki je tu stan, više ako mi je nešto opterećujuće, to su ta pitanja, što prosto moraš da živiš u zajednici i da se ponašaš u skladu sa tim da imaju i drugi potrebe. Ja ne mogu da odvalim muziku ni u malom ni u velikom stanu, da napravim žurku, da dovedem ljude, mogu, ali nije to to. I onda ne pravi razliku da li je 60 ili 100 kvadrata. (...) Periferna stvar [kada bi živeo sam], više neka organizacija prostora. To nikad nisam radio, ali bih kad bih imao svoj stan organizovao bih prema svom komforu. Ovde ne mogu ja sad da biram koje ćemo kupiti ne znam presvlake za šta god. To mi je nebitna stvar, jer i da mi je bitna to je za pola dana kad mi treba i posle zaboravim. I recimo kad

sam žurku⁷⁹ neku pravio uvek sam morao [roditeljima] 'Ajde, sad morate negde da idete.' Ali to je bilo 10 puta ili 20. (INFm, 24)

Drugi ispitanik objašnjava kakav bi njegov život bio u alternativnim stambenim aranžmanima, ovde konkretno, sa cimerom ili sa devojkom:

Da živim sa cimerom bilo bi gore, život bi mi bio manje ugodan. Ja ovde imam potpunu slobodu da kažem šta mislim i da kako god ja hoću idem odeven, da sve radim kako hoću. To sa cimerom ne bih mogao tako, zato ja nisam ni hteo da živim ni sa kakvim cimerom. Ovde mi nikada nije bilo neprijatno, uvek sam nalazio način da uradim sve što je u mojoj moći da mi ne bude neprijatno. Čak i kad sam dovodio devojke, nikada nisam imao otklon. Eto, ekstreman primer je kad sam imao kombinaciju sa kojom sam dugo imao seksualne činove tokom godina, ona je dolazila ovde nekada, kada bi oni zaspali. Ovde se dobro ne čuje, zvučna izolacija je fantastična. Jedino što bih rekao da se ustručavam i što bi bilo drugačije da živim sa devojkom – e tad bi seksualni egzibicionizam prasnuo. Ne mogu ja sad to sve tu, pa u kuhinji na primer, mislim mogu, ali mi je trulo da moji tu posle ono seckaju luk. Eto to je mana i zbog toga sad volim da odem sa devojkom na tri dana negde, u neku kuću, pa ti čitaj između redova. (INFm, 27)

Kao najveći problem pri zrelom zajedničkom stanovanju u narativima ispitanika – mladih pokazalo se dovođenje prijatelja i emotivnih partnera u zajednički prostor. U ovom slučaju, reč je o problemu komunikacije i interakcije, više nego prostora. Gotovo svi ispitanici naglašavaju da ne postoji problem u komunikaciji sa roditeljima, koliko je reč o osećaju prema kojem je ispitanicima „neprijatno“ ili „čudno“:

Glupo mi je da dovedem dečka. To sam radila sa prva dva dečka i više nikad nisam nikog pozvala. To nikad ne bih radila. Možda bih muža dovela na ručak i to je to, ali nikad ne bih više spavala tu sa dečkom u sobi. To mi je na primer. Za drugare, to mi nije problem, kod mene možemo i da pušimo i da pijemo i šta hoćeš. To mi nije glupo, ali za dečka, da. (INFž, 28)

Jedan ispitanik objašnjava zbog čega se usteže pred roditeljima kada je konzumacija duvana u pitanju i kako je zajednički život sa roditeljima uticao na njegovu vezu:

Mogu ja sve, a i ne mogu. Ne znam, slušaš rep, al' ti frka kad ide onaj deo kad će da kaže nešto što neko ne treba da čuje. Ne možeš da zapališ buksnu. Ja sam od mojih do skoro krio i za pljuge, možda dve godine u rikverc. Nisam ja to krio zbog sebe, nego zbog njih. Žickaju se (smeh). Ne znam, kako rasteš kao prvo si klinac, to ti je zabranjeno, onda ulaziš u to, onda ti je frka, pa si

⁷⁹ Praksa odlazaka roditelja iz domaćinstva kada se pravi veća žurka ili, obrnuto, pravljenje žurki kada su roditelji na putu često se pominje. Jedna ispitanica navodi: „Ja sam spremna da se odreknem i prostora ako njima treba. Ne sad baš da mi kažu 'Izađi na 5 dana' - pa da me nema. Do te mere baš nisam spremna, ali mi sve češće odlazimo u vikendicu i onda oni imaju više vremena da pozovu društvo za vikend. U tom smislu se i dalje odričemo.“ (INFž*, 53)

stariji, pa ti je opuštenije, ali opet mi je bilo normalno da krijem. (...) A za devojkicu mi nije bilo glupo zbog mojih, nego što sam živeo sa ovim konjem [brat, 29] u sobi.

Brat: Ja spavam samo čuješ 'Hihihih'. Ne mogu do 6 ujutru da zaspim, a ovaj je zasmijava celu noć. (INFm, 27; INFm, 29)

Jedan ispitanik govori o situaciji u svom domaćinstvu. Iako se radi o velikoj kući, u okviru istog dvorišta žive ispitanik sa svojom porodicom, njegovi stric, strina i njihova ćerka, kao i ispitanikovi baba i deda:

Uvek mi je bila frka da dovedem nekog kući, nekog drugara. Pa znaš, nemoj da praviš galamu, dole baba i deda, gore čika i strina, ovamo spavaju mama i tata. Vodiš mnogo više računa. Pa 11 sati uveče, a da bi došao kod mene u sobu moraš da prođeš celu kuću. Zbog tih stvari sam se ustručavao. Nisam nikad dovodio devojkicu kući, na primer. Evo Draganu [devojkicu] sam doveo i ona primila korenje i ostala (smeh). Ali i ona je prvi put prespavala ovde posle 7 godina. Onda u tom periodu 18, 19, 20, 21 godina, znaš kakav je raspored dole, ne mogu ja da dođem da kažem kevi i ćaletu 'E idite u sobu', koju nemaju, a ja sad da blejim tu u dnevnoj sobi. Nego se onda svi nabijemo kod mene u sobu i onda kao tamo. Tad sam se i štekao da pušim pa jedva čekam da dođe neko da mogu da zapalim cigaru. Uvek sam se izvlačio na nekog drugara, sve dok me baba jedanput nije videla kroz prozor. To je mana, eto bila dok sam bio mali, baba me je ukepalala da sam pušio i odmah je otišla i prijavila mojima. (INFm, 27)

Jedna ispitanica smatra da bi joj bilo neprijatno da dovodi partnera da stambena situacija nije dovela do toga da ima zaseban sprat:

Opet, ja imam sprat, mogla sam da dovedem dečka najkomotnije ili prijatelje, ali stvarno da smo soba do sobe i svi tu, da imamo stan od lupam 50 kvadrata, ja ne bih mogla da dovedem dečka, ne zato što ne bih mogla, nego se ne bih osećala prijatno. Verovatno bi mi bilo kao 'Ajde dođi malo da zablejimo ovde, pa ćemo da idemo dalje'. (INFž, 29)

Jedan ispitanik objašnjava kako je izgledala njegova duga veza shodno situaciji zajedničkog stanovanja sa roditeljima:

Ja nisam ništa nikad krio. Moji znaju da duvam već dugo, nemam šta da krijem. Za devojkicu mi nije bilo prijatno. Ja sam imao dugu vezu, živeo sam bukvalno sa devojkicom, ali ne kod nas nego kod nje. Njeni su živeli u Nemačkoj, baba i deda odu u vikendicu i onda ona kad ostane sama ja sam živeo sa njom. Ona je retko baš dolazila kod mene - nije bilo potrebe. (INFm, 30)

Jedan ispitanik objašnjava situaciju koja se tiče deljenog prostora u okviru domaćinstva njegove porodice. Ispitanik, njegov brat i sestra (koja se nedavno preselila u drugi stan sa svojim partnerom) imaju sprat porodične kuće za sebe, svako ima svoju sobu, imaju zajedničku dnevnu sobu, kupatilo i terasu:

Uveče, Nikola [brat, 30] će da dođe da se izdere na mene 'Hoću da spavam idem ujutru na posao!', ja kažem 'Izvini, molim te.' i utišam se. Ili Una [sestra, 28] kad je živela ovde, ako bismo gledali neku seriju uveče ili ujutru već kad ona hoće da spava, ona bi izašla i izdrala se na nas, ali to je nekako prolazno. Ono što vidim kao potencijalni problem, mislim ja trenutno nemam devojkju, ali kada bih našao devojkju, ukoliko bismo želeli da živimo zajedno, svakako ne bih je doveo ovde. To po meni zahteva neku nezavisnu zajednicu. Ali to trenutno nije deo mog razmišljanja. Ja svakako ne bih otišao da živim negde sam, ako bi i napustio ovo svakako bih otišao u neku drugu zajednicu i sa nekim drugim delio život. Ne bih otišao da budem sam negde, to meni nema smisla. (INFm, 32)

U kontekstu teme, posebno je značajan stav ispitanika koji su se navikli da borave sa partnerima u zajedničkom porodičnom domaćinstvu. Prema mišljenju ovih ispitanika, upravo je takvo stanje otežalo njihovu potrebu i, shodno tome, odluku da se sele. Jedna ispitanica navodi:

Davno sam osetila potrebu [za preseljenjem]. Da, osetila sam potrebu još na faksu... da mi dođe dečko, ne znam šta - a onda sam počela da dovodim momke u kuću. Onda je to počelo da bude neki modus vivendi. Recimo, da je Jelena [majka] tu rekla ono 'Ajde nemoj da mi dovodiš ljude na gajbu.', ja bih pomislila 'Aha, malo jeste glupo.'. A kod nas je sve moglo i onda nekako nema granica. Vrlo rano je počelo da me žulja to. I Sale [brat, 24] sa svojim drugovima, mnogo mešanja. Ali ja sam jako malo sputavala, suštinski jako malo. Što je opet tupavo jer to ti je kao neki privid slobode. (INFž, 28)

Ispitanici – roditelji, sa druge strane, retko komentarišu, dovođenje prijatelja i partnera svoje dece u zajednički prostor. I kada pričaju o ovoj praksi, uglavnom na nju gledaju pozitivno. Majka prethodne ispitanice na primer kaže:

Ivana i Sale [ćerka, 28 i sin, 24] su uvek dovodili koga su hteli i ta deca su ostajala koliko im je bilo lepo. Nije mi smetalo kad dovode momke i devojkje. Pa gde će ako ne kod mene? Tu ja imam i previše slobode što nije normalno, ali stvarno sam smatrala... gde će? Bilo mi je lepo to i ti momci Ivanini, pa pričamo, pravimo neku klopju. Nekako funkcionise sve to. (INFž, 57)*

Ispitanici ističu da je zajednički život sa roditeljima nezgodan jer podrazumeva neka pitanja i razgovore koje ispitanici – mladi smatraju da su prerasli, a koji su poslednica odnosa roditelja i dece. U pitanju su uglavnom komentari roditelja, pitanja i saveti koji ispitanici – mladi smatraju preteranim ili nepriličnim u odnosu na svoje godine, a koja su, prema mišljenju mnogih ispitanika, karakteristična za većinu domaćinstava u Srbiji. Neki ispitanici pominju da samostalni život „vežbaju“ u nekim specifičnim okolnostima, kada su roditelji na moru ili na selu. Uglavnom tokom letnjih meseci ispitanici – mladi imaju priliku da žive sami na nekoliko nedelja, bilo u roditeljskom stanu, ili stanu baba i deda, a ponekad i drugih rođaka. Jedan ispitanik navodi da je njegov stariji brat pre konačnog preseljenja koristio stan njihove tetke i teče:

Mislim da je on to [odluku da se preseli] više iz istog razloga, nije hteo da ima nikog iznad sebe, sa bilo kojim pitanjima da mu dolazi, sa bilo kojim popovanjima i to. Tako da je on više ugrabio tu priliku dok je tečin i tetkin stan bio slobodan. Mada je to više bio kompromis. On je najstariji sin i njegova odluka pada teže nego što će moja. Pa je bilo em će da uštedi pare, em će da se preseli, a neće da se preseli na neki način. I onda opet tu će doći tetka i teča pa će on da se vrati. Čisto da oproba. A mislim da je on hteo pošto poto, bio je stariji nego što sam ja sad, možda za godinu dana i nije mogao više da sluša. To je to kad se osetiš loše što ti neko nešto priča kao da imaš 17 godina i onda ego i ponos više ne mogu da izdrže. (INFm, 24)

Jedna ispitanica smatra da će njeno preseljenje doprineti poboljšanju odnosa sa roditeljima, samim tim što će određena pitanja izostati:

Kad se ja odselim mislim da će se vratiti naš odnos, već je sam bolji nego što je bio, a tek kad ne budemo morali da provodimo sve te sate zajedno. Mislim da veliki deo tenzije potiče od toga koliko smo svi zadovoljni, više ili manje zadovoljni za drugu osobu, zadovoljni za sebe, za ovo, za ono. Mislim da će biti drastično bolje jer će se svako od nas lično da se oseća bolje. I mislim da će pravi balans da se napravi, za mojih 29 godina, a ne da i dalje imam pitanje gde idem i kad se vraćam kući. Kad se to izbaci iz jednačine, što isto stvara tenziju, mislim da će onda biti bolje – dođeš ovde s njima da se vidiš lepo i onda bežiš odatle. (INFž, 29)

Kako ispitanica navodi, iako je kuća u kojoj živi velika i dalje ima osećaj manjka privatnosti čemu dodatno doprinosi i situacija pandemije i „policijskog časa“:

Činjenica je da ja imam prostranu sobu i zaista OK roditelje uz sve tenzije, atmosfera u kući je OK. Da je situacija takva da delim sa sestrom sobu ili da je skućeniji prostor, da zamislimo na primer da nema ovog dela dodatnog sa ove dve prostorije [njena i sestrina soba u okviru kuće], verovatno bih osećala veću potrebu da odem, odnosno potreba bi bila bi jača brže. Imala bih osećaj za neki manjak privatnosti koji imam i dalje - imam osećaj manjka privatnosti sa svojom sobom sa kojom su oni naučili da nakon 15 godina ne ulaze manje – više. Mislim ne bukvalno - dođu pa kucnu, pa kažu nešto. Ali i sa dvoja vrata se i dalje osećam kao da imam nula privatnosti. Pa sad i oko ove korone koja se dešava, gde sve stvari koje sam radila za svoje uživanje, tipa pustim muziku i đuskam, ja sam i iz svoje sobe to radila kad mama ode na posao, a tata ode u radionicu. Znači samo u okviru svoje sobe, ja se ne osećam komforno da đuskam zato što su oni konstantno tamo. Ili uvek govorim kad treba da vežbam, uvek najavim... kao da će oni da dođu ovde, da mi ulaze – neće, samo što ja uvek odem i najavim. Tako da kad vidim koliko sad osećam manjak privatnosti, koji je prvenstveno u mojoj glavi, imam osećaj da kada bi bila drugačija situacija sa prostorom verovatno bi ta potreba rasla rapidnijom brzinom nego u prethodnih nekoliko godina. (INFž, 29)

Pored komentarisanja i roditeljskih pitanja, mnogi ispitanici – mladi navode da im je najteže u zajedničkom domaćinstvu to što ne mogu ništa da, uslovno rečeno, sakriju. Iako uglavnom nisu u pitanju nikakve „velike“ i „strašne“ stvari, jedna ispitanica navodi da oseća veliku grižu savesti jer

„dugo spava“ – kasno leže i kasno ustaje. Iako joj posao to dozvoljava, ispitanica zna da njeni roditelji ne podržavaju takav životni stil i kaže da joj to što „neko zna da spavaš do 3 popodne“ stvara osećaj griže savesti. Mnogi ispitanici – mladi navode da izvesnu neprijatnost nosi i tiho neodobravanje roditelja kada je u pitanju odevanje, bilo da je vezano za izbor garderobe u kojoj roditelji misle da će im biti hladno ili komentarisanje „neprimerene“ odeće za izlaske ili odlazak na posao. Tu je i pritisak roditeljske brige i čekanja da se svi vrata u zajednički stan, posebno posle noćnih izlazaka. Ispitanici, takođe, kao veći problem u zajedničkom životu sa roditeljima izdvajaju to što nisu uvek raspoloženi za razgovor, posebno kada ih nešto u poslovnom ili partnerskom odnosu već pritiska, a imaju osećaj da ukućani očekuju razgovor. Jedna ispitanica takav stav ilustruje primerom:

Kad je zima svi smo dole, jer nam je glupo da grejemo gore, pogotovo za mene jednu ili mene i Igora [brat, 35]. Tako obitavamo zajedno i onda se zimi mi zbližavamo. Ja tek sad mogu da spavam normalno, jer zimi imam psa koji ulazi u sobu, jer imam nekoga ko hoće da gleda TV do 12, a ja hoću da spavam u 10. Onda kao raskineš sa dečkom - ja nemam gde da pobegnem, jer da bih otišla do WC-a moram da prođem kroz dnevnu sobu i da mi mama snimi bilo kakvu moju promenu reakcije ili stanja. Ti jednostavno nemaš privatnost - kao imaš, ali nemaš. Onda gosti, kod nas je to ranije bio veliki problem, ja zato imam problem sa velikim skupinama ljudi, jer su nam ranije stalno dolazili gosti. Bukvalno na nivou ja spavam neko me budi 'Ajde došli smo, ustani da piješ kafu s nama!'. (INFž, 29)

Konačno, važno je napomenuti da neki ispitanici – mladi naglašavaju da svoju budućnost vide u porodičnom domu. Praksa ostanka smatra se dobrom i izvodljivom posebno ukoliko se radi o porodičnoj kući koja može da se podeli, tako da potencijalno novo domaćinstvo može da funkcioniše samostalno – da ima svoju kuhinju, kupatilo i slično. U sličaju da su ispitanici stava da bi voleli da žive sa svojim roditeljima (odnosno decom) naročito po dovođenju novog člana - partnera ili partnerke u domaćinstvo, najveći benefiti sagledavaju se kroz prizmu „nove dece“, dece ispitanika – mladih odnosno unuka ispitanika – roditelja. Međutim, kada je većina ispitanika u pitanju, posebno kada su u pitanju granice privatnosti, najveću razliku pravi upravo zajednički život mladih sa „stalnim“ partnerom ili partnerkom. Višegeneracijske porodične kohabitacije roditelja i njihove odrasle dece često su karikirane kroz popularnu kulturu, o rizicima govore i neki autori. Zorica Divac, na primer, piše o neizbežnosti „očiglednog i nemilosrdnog rata“ do kojeg neretko dolazi između prve i druge generacije, posebno ako su se mladi odlučili da domaćinstvu

pridruže i svoje partnere. Kako navodi, razgovore prati prebacivanje krivice čija je kulminacija obično naglašena rečenicom „Dok si pod našim krovom...“ (Divac 2009, 126).

Prema mišljenju mnogih ispitanika, upravo „ozbiljna veza“ (bilo da je u pitanju partnerstvo ili brak) najčešće dovodi, ili bi trebalo da dovede, do kraja zajedničkog života mladih sa roditeljima zarad „mira u kući“:

Mislim da je pravo vreme za odvajanje kad se ostvariš u toj vrsti zrelosti da formiraš neku drugu zajednicu. Za Marka [starijeg sina, 27] mislim da je bilo pravo vreme, ali sam najbezbolnije podnela zato što je sa Jovanom [devojkom]. Zato što je to nadgradnja veze koja ide jednog dana u formiranje porodice. (...) Mislim da je najbolje za mlade da ne žive u zajednici [široj, porodičnoj]. Ja nemam ništa protiv, trudila bih se maksimalno da ne budem ta koja će da iritira ili smeta, ali polazim i od sebe kad sam bila mlada. Normalno je da mladi vole da budu sami. Jeste problem što se nema ni stan, ni ništa. Ali sad su ti prihodi bolji nego što su bili u naše vreme, pa sa dve plate ti možeš da nađeš neki stan i da troškove odvojiš za neko putovanje i da vodiš neki normalan život, to je super. Oni relativno dobro žive ovde [stariji sin i njegova partnerka] radeći za strane firme, Nemanja [mlađi sin, 24] isto sa platom programera. I onda mislim da mlade treba podržati što se osamostaljuju. Sad ako uđu u kredit i ako roditelji naprave neke kombinacije, sve su to opcije. U našem slučaju, mi ćemo o tome pričati kad mi budemo u penziji šta ćemo i kako ćemo. Tad će i Nemanja biti formiran, ja za 5 godina idem u penziju, kao i Lazar [suprug]. Tad ćemo imati to revidiranje naših života šta planiramo dalje. (INFž, 60)*

Druga ispitanica i ispitanik dele mišljenje da bi mladi parovi trebalo da žive odvojeno, a u slučaju svoje porodice ističu da bi pre mogli da zamisle život sa svojim roditeljima, nego sa svojom decom:

Zajednica je i ako nam deca odu, a zbog starosti dođu njena majka i otac kod nas, jer zbog starosti treba neko da ih gleda. I to je neka zajednica.

Supruga: E to sam razmišljala i na to bih pristala. Recimo da sad njegov otac mora da dođe da živi sa nama ja bih to prihvatila. Čak i mislim da on ne bi nikad pravio problem, ili moji majka ili otac. Ali to su male šanse, čak bismo mi pre sredili verovatno da neko gleda te ljude dok smo mi na poslu, pre bih išla na tu situaciju, mislim da je za svakoga bolje to. Ali ako bi baš morali ja bih bila spremna na tu varijantu, ali nikad nisam razmišljala da živim sa snajom ili zetom. Jer mislim da to nije dobra situacija. Mislim da to ni za koga ne može da bude dobro. (INFž, 53; INFm*, 55)*

IV 3. d) Analiza rezultata istraživanja domaćinstva

U razgovorima sa ispitanicima na temu zajedničkog domaćinstva došla sam do značajnih informacija i narativa. Smatrala sam da je posebno važno izdvojiti i analizirati tri teme koje se pominju u kontekstu domaćinstva, a važne su za proučavanje fenomena „produžene mladosti“. Prva tema koja se izdvaja je briga o zajedničkom domaćinstvu u smislu higijene, ishrane i organizacije. Druga tema tiče se finansijskog udela članova domaćinstva u njegovom funkcionisanju. Treća tema tiče se međuljudskih odnosa u deljenom domaćinstvu, pri čemu se naglašava autonomija, privatnost i preispituje odnos autoriteta. Svaki od segmenata ovog poglavlja nastoji da odgovori na pitanje po čemu je zrelo zajedničko stanovanje specifično, odnosno po čemu su domaćinstva u kojima roditelji i njihova odrasla deca žive zajedno različita od domaćinstava cimera, emotivnih partnera ili roditelja sa mlađom decom. Da podsetim, domaćinstvo u radu smatram ko-rezistentnom grupom koja obavlja domaće funkcije, odnosno čiji članovi vode računa o neophodnostima vezanim za život i preživljavanje, obezbeđuju i pripremaju hranu, učestvuju u negovanju dece (Bender 1967).

Prema narativima ispitanika, u okviru domaćinstva dele se „opšti“ i „posebni“ troškovi i „opšta“ i „posebna“ briga o domaćinstvu. Opšte obaveze u oba smisla vezuju se za ideju da se domaćinstvu pruži ono što se smatra osnovnim i egzistencijalnim pri čemu su, u slučaju mojih ispitanika, roditelji u kući zaduženi za ove obaveze. Kada je reč o troškovima, obavezama roditelja uglavnom se smatraju plaćanje računa za struju, vodu, fiksni telefon i kablovsku televiziju, kao i plaćanje „velikih nabavki“, posebno hrane koju konzumiraju svi članovi domaćinstva. Posebni troškovi mladih u domaćinstvu odnose se na sopstveni račun za mobilni telefon i internet (ukoliko je odvojen od kablovske televizije), kupovinu lične kozmetike i održavanje ličnog automobila ukoliko ga imaju, kao i kupovinu hrane i pića za posebne prilike poput proslava rođendana ili pravljenja žurki. Važno je napomenuti da gotovo svi ispitanici – mladi finansijski doprinose učešćem u specifičnim i trenutnim potrebama domaćinstva. Njihov doprinos najčešće se odnosi se na tehnološke inovacije ili veća renoviranja: kupovinu klima uređaja, novih mobilnih telefona i televizora roditeljima i sebi, veće troškove renoviranja stana poput menjanja radijatora, stolarije, podova, menjanja nameštaja. Takođe, ispitanici – mladi povremeno nastoje da iznenade ili počaste ukućane odlaskom u restoran ili naručivanjem hrane, putovanjima ili tretmanima.

Kada je reč o opštoj brizi o domaćinstvu, ona se ponovo odnosi na poslove koji se smatraju neophodnim – nabavku i pripremu hrane, održavanje osnovne higijene prostora, pranje veša. Shodno tome, poslovi roditelja u domaćinstvu su kod svih ispitanika nabavka hrane i kuvanje osnovnih obroka, usisavanje i/ili brisanje poda zajedničkih prostora, brisanje prašine, pranje sudova, održavanje kupatila, pranje veša. Obaveze mladih u domaćinstvu se i ovde uglavnom odnose na posebnu brigu, uglavnom vezanu za lični prostor – spremanje svoje sobe, dela sobe (ukoliko se deli sa nekim od ukućana) ili prostora u stanu koji se smatra ličnim, kao i mobilijara „svojih“ prostora (ormana, stolova, kreveta). Spremanje sopstvenog prostora uglavnom podrazumeva usisavanje, brisanje i spremanje svoje sobe. Takođe, posebna briga o domaćinstvu za koju su zaduženi mladi odnosi se i na povremenu pripremu domaćinstva za okupljanja prijatelja, te čišćenje posle njihovog odlaska ukoliko je reč o većim žurkama. Mladi se u domaćinstvu angažuju i za jednokratne, posebne, poslove od kojih zavisi domaćinstvo, a koji se obavljaju jednom ili svega par puta godišnje. Ovde pre svega mislim na pripreme za grejnu sezonu ukoliko se domaćinstvo greje na drva, ugalj, pelet ili slična čvrsta goriva, koja uglavnom podrazumeva nekoliko dana pripreme, od čišćenja peći i obezbeđivanja mesta, do ličnog odlaska i dopremanja ogreva. Takođe, posebni poslovi u koje se mladi povremeno uključuju su određeni baštenski poslovi, priprema porodične slave, Božića i Uskrsa. Kada govorimo o hrani, većina mladih sa kojima sam razgovarala, ili o kojima sam razgovarala sa njihovim roditeljima, zna da pripremi nešto od hrane, ali se kuvanje retko smatra njihovom obavezom u domaćinstvu. Shodno tome, mladi nekad pripremaju hranu za sebe (uglavnom doručak i užine, ponekad večeru) koju jedu „sa nogu“ dok roditelji u domaćinstvu pripremaju hranu za zajedničke i veće obroke. Par ispitanika – mladih nekoliko puta mesečno kuva za porodicu, a većina njih s vremena na vreme naručuje hranu za porodicu ili okupljanja prijatelja.

Smatram da su u slučaju proučavanih domaćinstava kao ko-rezistentnih grupa u kojima članovi vode računa o neophodnostima vezanim za život i preživljavanje, obezbeđivanje hrane i negovanje dece (Bender 1967), domaće funkcije koje se smatraju neophodnim uglavnom percipirane kao obaveza roditelja. Shodno tome, mislim da možemo govoriti o određenim dihotomijama: permanentno – jednokratno, egzistencijalno – luksuzno, porodično – lično. Uloga roditelja je, prema analiziranim narativima, pružanje onoga što se percipira kao osnovna potreba domaćinstva: permanentna, egzistencijalna briga namenjena svim članovima. Sa druge strane, uloga mladih u domaćinstvu odnosi se na radnje i stvari koje se ne smatraju ključnim za funkcionisanje

domaćinstva, te na jednokratno, lično i nešto što se često smatra luksuznim ili dodatnim. Da pojasnim, roditelji će u domaćinstvu platiti struju, vodu i hranu koja se smatra egzistencijalnom, dok će obaveza mladih biti plaćanje ličnog računa za mobilni telefon dok je, kada je reč o hrani, gest mladih povremena hrana koja se smatra ličnom, luksuznom ili nesvakidašnjom, te bez koje bi svi članovi domaćinstva mogli da funkcionišu. Materijalna vrednost roba i troškova, kao ni poslova održavanja domaćinstva, ovde nije primarna, već primat zauzima ideja važnosti obezbeđivanja „osnovnog“. Finansijsko učešće mladih u domaćinstvu, od naručivanja hrane do renoviranja stana, često nije finansijski zanemarljivo, ali se smatra lepim gestom bez kojeg domaćinstvo može da funkcioniše. Takođe, učešće mladih odvija se bez obaveze da se mora ponoviti, dok je „osnovno“ učešće roditelja svakodnevno kada su nabavka i priprema hrane u pitanju, te permanentno određeno računima koji stižu svakog meseca.

Takođe, neki od poslova i obaveza toliko su doživljeni kao „roditeljski“ da mladi u domaćinstvu smatraju da bi za njih bili nekompetentni, da se roditeljima ne bi dopalo kako su obavljene dužnosti ili da roditelji posebno vole da rade određene poslove. Na ove stavove posebno ukazuju česti iskazi poput „keva nema obavezu da pere, ona voli da opere“ ili „otac ne veruje bankama i elektronskom plaćanju računa, on voli da ode i plati račun u pošti i da ga stavi sa svim sakupljenim računima u poslednjih četrdeset godina“ ili „ne volim da mi se neko meša i da čujem 'ne treba tako'“. Slobode u ulogama održavanja domaćinstva i obaveze koje ih prate mladi u proučavanim porodicama dostižu u retkim i specifičnim situacijama – kada su roditelji bolesni i/ili nisu u mogućnosti da obavljaju kućne poslove, kada su roditelji na putu ili ukoliko postoji stan nekog od članova šire porodice koji je u nekim trenucima slobodan. Na potonje ukazuju primeri korišćenja stana baba i deda koji su, uglavnom preko leta, u vikendicama ili na selu, ili drugih članova porodice koji često putuju.

Takođe, opšta ideja o higijeni, čistoći i važnosti spremanja domaćinstva, pojedinačnih prostorija ili njihovog mobilijara percipira se kao različito važna za članove porodice. U ovim narativima posebno se izdvaja predstava o majkama koje vole kućne poslove ili smatraju da samo one znaju da ih obave kako treba. Važno je napomenuti da su principi čistog u ovim narativima predstavljeni karikirano, a da se majčinska briga o higijeni smatra preteranom ili se pak razume kao stvar koja se radi iz ljubavi. O razlici u perspektivama „čistog“ doma, koja umnogome podseća na stav mojih sagovornika, govori interesantna studija Žan-Klod Kaufmana koji preispituje život novih parova

posredstvom odnosa prema vešu. Između ostalog, Kaufman tumači i međugeneracijski odnos prema održavanju domaćinstva, naglašavajući izraženu želju učesnica u istraživanju da se suprotstave svojim majkama u vezi održavanja veša, ali opštije – u vezi drugih praksi koje su u domaćinstvu vezane za čistoću i urednost. Kako naglašava: „rječnik koji se koristi u opisivanju majki izrazito je ograničen, isti pojmovi se ponavljaju od jedne do druge ispitivane osobe ('hiperčistunka', 'hipermanijakalna')“ (Kaufmann 2004, 32). Na sličan način moji ispitanici – mladi tumače odnos svojih roditelja, posebno majki, prema zajedničkom domaćinstvu, pri čemu se kao važna odrednica pojavljuje i vremenski rok u kojem se kućne obaveze realizuju. Ispitanici – roditelji kao poseban problem ističu odlaganje obaveza koje bi trebalo da preuzmu njihova deca, a koje oslikava često ponovljeno „Posle ću“. Većina ispitanika – roditelja naglašava da im je lakše da urade neki posao sami nego da čekaju da se deca uključe.

Iako je u narativima ispitanika majka često percipirana kao osnovni nosilac domaćih funkcija i kućnih poslova, kao osoba koja drži domaćinstvo pod kontrolom i koja posebnu pažnju pridaje higijeni u domaćinstvu, važno je ukazati na to da u ispitivanim domaćinstvima očevi i majke uglavnom dele poslove vezane za održavanje i brigu o domaćinstvu. U specifičnim situacijama, veći deo posla pripada jednom roditelju. U mom istraživanju roditelji koji su više angažovani oko kućnih poslova su i majke i očevi, uglavnom ako drugi roditelj zbog težeg invaliditeta nije u mogućnosti da obavlja kućne poslove ili ukoliko profesionalne obaveze zahtevaju od drugog roditelja veće odsustvo iz stana i veći broj radnih sati (posebno ukoliko je roditelj koji obavlja veći deo poslova u penziji ili nezaposlen). Na osnovu analiziranih materijala zaključila sam da moji ispitanici – roditelji oba pola/roda kuvaju, idu u nabavku, usisavaju, brišu prašinu, brišu podove, uključuju mašine za veš i sudove, vode računa o bašti i slično. Takođe, većina ispitanika – roditelja i ispitanika – mladih smatra da su odnosi u njihovim domaćinstvima rodno egalitarni, odnosno da i ako je bilo želje da postoji rodna zasnovanost podele poslova, ona uglavnom nije realizovana. Sa druge strane, određena rodna asimetrija primećuje se kod poslova koji se percipiraju kao isključivo muški, odnosno kao teški fizički poslovi. Ovi poslovi vezani su za ispitanike koji žive u kućama, odnosno za domaćinstva ispitanika koji se greju na drva i pelet ili imaju bašte koje zahtevaju određene prakse održavanja doživljene kao teške ili opasne. Žene u takvim domaćinstvima, uglavnom majke, zadužene su za poslove koji se doživljavaju kao lakši: sadnju cveća i košenje trave, dok su muškarci zaduženi za održavanje i šišanje žbunastog rastinja. Kada je reč o ogrevu,

muškarci u ispitivanim domaćinstvima koja se greju na čvrsta goriva zaduženi su za dopremanje drva ili organizaciju nabavke, transporta i skladištenja drva ili peleta.

Sa druge strane, istakla bih jednu, među mojim ispitanicima mnogo značajniju asimetriju uloga u domaćinstvu koja se odnosi na većinski roditeljske obaveze i manjinski obaveze i dužnosti dece u domaćinstvu. U ispitivanim domaćinstvima deca, odnosno mladi, oba pola/roda jednako su angažovani ili, preciznije, jednako nisu angažovani oko kućnih poslova. Shodno tome, očevi i majke, daleko su više angažovani od svojih sinova i ćerki, te bih zaključila da se podela uloga pre može uočiti prema podeli roditelji : deca, nego prema podeli muškarci : žene u domaćinstvu⁸⁰. Slično je i kada je reč o raspodeli troškova domaćinstva, troškove preuzimaju roditelji, a ukoliko jedan od roditelja više doprinosi domaćinstvu radi se o roditelju koji više zarađuje, bez obzira na rod. Imajući u vidu prethodno rečeno, zaključujem da se u ispitivanim domaćinstvima ne primećuju obrasci rodnog ispoljavanja staranja prema kojima se etika roditeljskog žrtvovanja žene odnosi na majčinsku negu i brigu, ulogu domaćice i supruge koja obavlja poslove u kući, dok etika roditeljskog žrtvovanja muškarca podrazumeva obezbeđivanje materijalne sigurnosti i autoritativnost (Tomanović 2017). Smatram da se ovakvi rezultati mogu dovesti u vezu sa godinama dece u ispitivanim zajedničkim domaćinstvima u odnosu na uloge uloge otac-hranitelj/majka-starateljica koje potvrđuju povećanu rodnu asimetriju u kućnom radu u periodu po dobijanju deteta, odnosno tokom ranog roditeljstva (Tomanović, Stanojević i Ljubičić 2016, 15).

S obzirom na to da brigu o odrasloj deci, odnosno mladima, ispitivani roditelji uglavnom vide kroz prakse pružanja potrebne pomoći deci, u skladu sa novim potrebama, finansiranje i održavanje domaćinstva izdvaja se kao deo prihvaćenih roditeljskih „obaveza“ pružanja osnove brige svojoj deci. Familističke prakse stavljanja dece na prvo mesto primetne su u kućnim poslovima znatno manjeg obima, ali i u kvalitativnoj razlici između roditeljskog i dečijeg vremena. Oslobođanje dece od kućnih obaveza, finansijske i higijenske brige o domaćinstvu, često se ističe rečenicom „tvoje je samo da učiš“ koja se iz učeničkih i studentskih dana reprodukuje u sadašnjosti, kada su gotovo svi ispitanici – mladi završili sa školovanjem. Smatram da ova i slične izjave možemo posmatrati kroz kulturne predstave o obrazovanju kao karti za uspešnu budućnost, ali i mladosti koja se treba „dobro“ iskoristiti. Drugo, čak i da mladi u domaćinstvu ne uče ili ne obavljaju važne poslove,

⁸⁰ Treba naglasiti da su učesnici u istraživanju i prakse brige o domaćinstvu istraživane u sadašnjem životnom aranžmanu, kada se sva deca u domaćinstvu smatraju odraslom. Sa tim u vezi, doneti zaključci ne odnose se na potencijalne razlike u brizi o deci i domaćinstvu u ranijim periodima vaspitanja i odgoja dece.

njihovo slobodno vreme, vreme sa društvom ili partnerom većina ispitanika – roditelja izuzetno poštuje. Kako Kaufman naglašava, dok je pažnja mladih u ranijim periodima usmerena je ka prijateljskim i vršnjačkim odnosima, a zatim se usmerava na aktivnosti “selektivnijih susreta” i izbor partnera: “Vrijeme mladosti, iza privida opuštenosti, zapravo je vrijeme mobiliziranja koje će u velikom dijelu odlučiti o budućnosti (izbor partnera, školovanje, prva profesionalna iskustva). Razumljivo je da u tim uvjetima ulaganje u kućanske poslove nije nimalo privlačno” (Kaufmann 2004, 39). Sa druge strane, i roditelji i mladi pronalaze razne razloge da objasne zbog čega je većinska uloga roditelja u domaćinstvu logična: oni vole kućne poslove, bolje ih rade, nije im teško, primećuju šta treba obaviti, imaju više vremena ili ih smatraju dobrim načinom da se ostane u fizičkoj formi i kondiciji. Konačno, roditelji u porodicama sa odrasлом decom često se percipiraju kao osobe koje bez brige o deci i obaveza prema domaćinstvu ne bi znale šta da rade, barem do nove uloge baba i deda. O ovoj kulturnoj predstavi vezanoj za roditeljstvo više sam pisala u poglavljima koja se bave konstrukcijom vremena i predstavama o emocijama i brizi.

Kada je reč o užem finansijskom aspektu teme i perspektivama potpune tranzicije u odraslost kroz prizmu opšte ekonomske situacije i ličnih finansija, važno je napraviti određen uvod u shvatanje bogatstva i siromaštva. Kao što i sami ispitanici često navode, „normalna“ primanja ne znače isto za sve ljude niti u svim kontekstima. Samim tim, važno je naglasiti da bogatstvo odnosno siromaštvo treba smatrati „kulturnom konstrukcijom, proizvodom posebnih društvenih okolnosti koje će kategorije bogatstva/siromaštva ispuniti različitim sadržajima i razviti odgovarajuće društvene predstave o njima“, odnosno „shvatanja o tome šta čini bogatstvo pojedinca ili grupe, kao i pravila njegovog korišćenja, društveno su i kulturno različita, a razlikuju se i unutar određene kulture“ (Ердеи 2003, 188-189). Jasno je da se pod bogatstvom ili siromaštvom se ne smatra neka objektivno postojeća suma materijalnih i/ili nematerijalnih dobara, međutim predstavljanje i analiza finansija, doživljaja bogatstva domaćinstva i pojedinaca unutar domaćinstva, važna je u kontekstu bavljenja fenomenom „produžene mladosti“. Naime, ukoliko pretpostavimo da su „predstave o bogatstvu i siromaštvu, koje se formiraju u određenoj kulturi, važne za donošenje odluka o tome šta će se, kada i pod kojim uslovima trošiti, kao i za održavanje postojećih i stvaranje novih društvenih veza i odnosa“ (Ердеи 2003, 191) možemo dalje analizirati kako ove predstave utiču na odluku da se mladi koji žive sa svojim roditeljima presele. Preseljenje smatram bitnim jer bi ovim činom u pogledu obaveza i potpuno nezavisnog izdržavanja ispitanici – mladi napravili

najveći iskorak u pravcu tranzicije u odraslost. Naime, perspektiva preseljenja kroz prizmu potrošnje odnosi se na dva glavna aspekta: troškove i uštedu.

Troškovi preseljenja podrazumevaju kulturne predstave o alternativnim životnim aranžmanima, troškovima održavanja sopstvenog domaćinstva, kao i troškovima kupovine ili iznajmljivanja stana. Kada je reč o alternativnim aranžmanima, jasno je da ispitanici – mladi teško mogu naći domaćinstvo u kojem će biti oslobođeni plaćanja troškova stana, računa, velikog dela nabavke hrane i ostalih potrepština. Kao alternativni aranžmani mahom se pominju cimerski, partnerski i samostalni život. U pogledu troškova preseljenja, najveći trošak je stan po sebi. „Isplativost“ stana mahom se meri procenom vrednosti njegove lokacije i kvadrature, a u odnosu na predstave o „dobrom“ kraju i životu, te dodatno uz predstave o stanu i kraju u kojem se trenutno živi sa roditeljima kao referentnom okviru vrednosti. U pogledu uštede, važno je istaći robe, usluge i troškove za koje ispitanici smatraju da bi ih se morali odreći u slučaju preseljenja. Ispitanici pre svega pominju da bi ih samostalan život „koštao“ životnog stila koji sada uglavnom, uz manju ili veću uštedu, mogu da priušte. Reč je uglavnom o putovanjima, izlascima, tretmanima, edukacijama, terapijama, garderobi, ulaganju u posao. U komparativnom pregledu na kraju rada detaljnije ću govoriti o kulturnim predstavama prema kojima većina mojih ispitanika smatra da su stvari koje su za njih luksuzne i koje ne bi mogli da priušte da ne žive sa roditeljima, deo „normalnosti“ njihovih vršnjaka na Zapadu.

Najveća ušteta za ispitanike predstavljena je kroz „čekanje“⁸¹ u roditeljskom domu. U tom smislu, produžavanje mladosti može se posmatrati kao ekonomska strategija jer sugerise relativno planirano racionalizovanje troškova i akumulaciju kapitala u domaćinstvu koja će dugoročno doneti bolje uslove za preseljenje, a trenutno mogućnost da se „proživi“ mladost. Naime, kako sam već obrazložila u poglavlju u kojem sam se bavila kulturnim predstavama o mladosti, mladost se percipira kao faza u kojoj je prihvatljivo, čak poželjno, eksperimentisanje, zadovoljavanje svojih želja i potreba, uživanje, rad na sebi i slično, shodno ideji da faze koje slede (odraslost, a posebno roditeljstvo) donose sa sobom povećanu brigu i odgovornost. Smatra se da se u fazama koje dolaze posle mladosti, u lokalnom kontekstu, teško može priuštiti, finansijski i organizaciono, sve ono što

⁸¹ „Čekanje“ se uglavnom odnosi na potencijalne stambene aranžmane. U slučaju mojih ispitanika čeka se na neke od sledećih mogućnosti: 1) povišicu sa kojom bi moglo da se priušti plaćanje kirije i „normalan“ život; 2) akumulaciju sume novca koja bi se smatrala dovoljnom kao učešće u stambenom kreditu; 3) nasleđivanje nekretnine; 4) odluku za zajedničkim životom sa cimerima ili, češće, emotivnim partnerom ili partnerkom.

može ili bi trebalo da može da se doživi i proživi. Ovakav stav često se obrazlaže i primerima iz okruženja, a najčešće primerima iskustva sopstvenih roditelja. Prema tome, deluje mi da bi nekakvu opštiju strategiju ispitanika bilo moguće predstaviti na sledeći način:

- 1) ostanak u roditeljskom domu i „produžavanje mladosti“ često podrazumeva male ili nikakve troškove stana i hrane, kao i male ili nikakve obaveze u okviru domaćinstva
- 2) mladi koji zarađuju i žive sa roditeljima uspevaju da, u skladu sa svojim finansijskim mogućnostima, priušte sebi nešto što se kulturno percipira kao luksuzno
- 3) s obzirom na male ili nikakve obaveze održavanja domaćinstva, kao i spremne obroke, ispitanici svoje slobodno vreme mogu u potpunosti posvetiti svojim potrebama
- 4) na osnovu prethodno opisanog, mladi koji žive sa roditeljima i zarađuju koriste priliku (koja se percipira kao jedinstvena) da „prožive mladost“, odnosno da finansijski i organizaciono mogu sebi priuštiti stvari, usluge i aktivnosti za koje se pretpostavlja da neće biti lako dostižne u narednim životnim fazama
- 5) „produžavanje mladosti“ pored jednokratnih ušteda i zadovoljstava, pruža mogućnost dugoročne štednje, odnosno akumulacije kapitala kojim će se postići bolji uslovi za preseljenje

Konačno, u ovakvoj postavci stvari, odnosi u domaćinstvu, a posebno granice privatnosti postavljene su kod većine ispitanika kao „cena“ produžavanja mladosti i zrelog zajedničkog stanovanja. Ispitanici – mladi kao najveće mane ovakvog životnog aranžmana navode osećaj da ukućanima ništa ne može da promakne, da se od njih očekuje da podele i ono što žele i ono što ne žele, a čak i kad smatraju da su odnosi u domaćinstvu egalitarni, te da roditeljima ne bi smetale određene prakse (puštanje glasne muzike, pušenje, ispijanje alkohola, okupljanje društva ili sastanci sa emotivnim partnerima i partnerkama) ispitanici – mladi navode da im je „glupo“ ili „neprijatno“ da se pred roditeljima ponašaju na određeni način. Važno je ukazati i na to da neki ispitanici naglašavaju da se ničeg ne ustručavaju, odnosno da bi se u alternativnim životnim aranžmanima, pred komšijama, cimerima ili partnerima, takođe ustručavali nekih praksi. Ovi ispitanici uglavnom smatraju da je zrelo zajedničko stanovanje, odnosno domaćinstvo u kojem sada žive, ujedno i domaćinstvo u kojem planiraju svoju budućnost. Kada je reč o ispitanicima koji bi voleli da žive samostalno, takođe treba istaći da oni smatraju ovakav aranžman dobrim ili najboljim mogućim prelaznim rešenjem. Nekoliko njih čak jasno navodi da samim tim što žive sa

roditeljima pokazuju da im nije loše, odnosno da se u njihovom životu ne dešava nešto što bi dovelo do toga da „moraju“⁸² da se odsele. Samim tim, povremene porodične razmirice i neslaganja, problem manjka privatnosti i slično, predstavljaju svojevrsan oportunitivni trošak ili racionalan izbor koji ispitanici – mladi prihvataju zarad životnog stila koji smatraju najboljim u odnosu na percipirane alternative. Oportunitivni trošak, kao vrednost „onoga što bi moglo biti“ kada bi bili doneti drugačiji izbori“ (Buchanan 1991, 520), ukazuje na obrazloženje ispitanika o najboljem izboru u odnosu na percipirane alternative. Na tragu svega rečenog smatram da kulturne predstava o racionalnosti produžavanja mladosti, posebno u smislu zajedničkog stanovanja i „štednje“ koju podrazumeva doživljena obaveza roditelja o preuzimanju troškova održavanja domaćinstva i osnovnog izdržavanja njegovih članova, značajno utiču na fenomen „produžene mladosti“ u Srbiji.

⁸² „Moranje“ prema mišljenju mojih ispitanika podrazumeva jako loše porodične odnose, potrebu da se pređe u drugu zajednicu (što se uglavnom smatra posledicom duže veze, venčanja ili dobijanja sopstvenog deteta) ili preseljenje u drugi grad.

IV 4. Antropologija brige i emocija u kontekstu „produžene mladosti“

U ovom poglavlju detaljnije ću se baviti kulturnim predstavama o „dobroj“ brizi i „dobrim“ porodičnim odnosima. Posebno će me zanimati da li možemo govoriti o prenošenju ideje o „dobroj“ brizi na odnos prema mladima u porodici. Preispitujući koncepte familizma i detecentričnosti, nastojaću da analiziram ideje na kojima počivaju prakse o kojima sam već pisala u ovom radu. Naime, ukoliko uzmemo u obzir praksu gotovo isključivog plaćanja računa i održavanja domaćinstva od strane roditelja na koje sam u prethodnom poglavlju ukazala, zanimaće me na koji način kulturne predstave o dobrom roditeljstvu i adekvatnoj brizi.

IV 4. a) Ljubav, lako roditeljstvo i dobri ljudi: rezultati

Mnogi ispitanici na pitanja o porodičnom životu i roditeljstvu odgovaraju kroz narative o emocijama. Primarne emocije su ljubav i briga, a ispitanici neretko spominju prakse koje se zbog ljubavi prema deci premenjuju od njihovog rođenja. Pomenute prakse uglavnom se odnose na podršku i brigu. Ispitanici – roditelji na romantičan način govore o roditeljstvu kao „ljubavi bez granica“ (INFŽ*, 60) i faktoru koji je dao životu smisao:

Kad sam dobila decu moj život se promenio. Neke stvari sam bila zaboravila. Neka deca se čak i ne sećaju nekog dela detinjstva. Neki se sećaju od pete godine, neki od sedme, kod nekog je prvi momenat sećanja polazak u školu. Kod mene je to bio slučaj – ja se prvi put sebe sećam u plavoj kecelji, prvi dan škole. Ne sećam se sebe ranije. Ali kad sam dobila svoju decu, meni se to sećanje vratilo. Ja sam se kroz njihovo prohodavanje, progovaranje, čitanje, sećala onoga čega se nisam do tada sećala. (...) Kad pomislim na svoj život, prvo škola i školske obaveze, osnovna i srednja. Onda upis na fakultet mi je već bila rana mladost i to mi je bilo nekako bezoblično, nedefinisano. Ja sam sve odrađivala što se od mene očekivalo, ali nisam puno o tome razmišljala, nisam imala neke ambicije preterane. Vrlo često sam i u detinjstvu i u mladosti, imala pitanje za samu sebe, koja je svrha mog boravka na zemlji. Vrlo često sam se to pitala. Zašto sam ja ovde kada sve ima neki razlog, uzrok i posledicu, koji je razlog mog postojanja. Nijedan mi razlog nije bio dovoljno dobar. Ja sam bila i Vukovac i odličan đak i student generacije, sve sam odrađivala kako treba. Bila sam onda udata žena, ali ni to mi nije bio dovoljan razlog mog postojanja... A onda su se rodila deca. I ja sam postala svesna razloga svog postojanja. (INFŽ, 56)*

Deca kao „razlog postojanja“ postaju i dodatan razlog za brigu o sebi. Naime, u narativima nailazimo na ideju da bi roditelji trebalo da budu dobro da bi „bili tu“ za svoju decu, da bi im pomagali tokom života i da bi „odložili“ momenta kada će se uloge okrenuti, tj. kada će roditelji zbog starosti ili bolesti postati oni kojima je briga potrebna:

Kad sam poslala roditelj, to je najteži i najlepší poziv... sad ću da se rasplačem. To je divno, znaš... to mi je najlepší dar. Nisam mogla odmah da ostanem u drugom stanju, pa sam se uplašila i tako dalje. To mi je donelo strahove. Kad mi se ćerka rodila, posle dva meseca sam sa njom otišla kod mame i tate u Tivat, pošto je lepo vreme tamo, pa da budem dva meseca, i normalno da sredim liniju (smeh). Tad sam prvi put shvatila, u stvari prvi put sam slušala stjuardesu kad je pričala o maskama za kiseonik: masku prvo stavite sebi, pa onda detetu. I to je meni ostalo za vijek i vijekova rečenica. Znači, uvek mora da mi bude dobro da bi njima bilo dobro. To je nešto što me i dan danas prati, da sve radim da mi bude dobro da bih mogla da pomognem njima. (INFž, 57)*

Roditeljstvo ispitanici – roditelji doživljavaju kao „najlepší poziv“, „najveću odgovornost“ koja bi trebalo da bude dozirana po meri deteta. Posebno je naglašena važnost roditeljske mogućnosti da „oseti dete“, odnosno da zna kada treba da bude tu, a kada ne. Jedan ispitanik navodi:

Mislim da roditelj treba da bude senka svojoj deci. To znači da nikad ne sme da bude ispred deteta, nego uvek kao podrška... jer ako si ispred deteta znači da si mu sunce i da mu zaklanjaš pogled i da mu smetaš, a kad si senka gde god se on okrene ti si tu, iza. Uvek iza njega. I da si mu tu kao neki oslonac, a da dete treba pustiti od najranijeg vremena da se razvija samo. E sad, očigledno kako se dete razvija i postaje veće, ona senka postaje manja, jer sunce ide u zenit. Na kraju kada praktično nema više senke, dete treba da ode od roditelja i da se osamostali. A ti si onda ispunio ono što si želeo. (INFm, 55)*

Romantične predstave o roditeljstvu vide se i kroz ulogu roditelja kao „kreatora bića“, te deteta kao nastavka roditeljskog života. Ispitanici – roditelji sa kojima sam razgovarala naglašavali su važnost roditeljske uloge i vaspitanja, često povezujući prakse koje su njihova deca prihvatila u detinjstvu sa odlukama koje donose sada, u mladosti, bilo da su u pitanju poslovni i partnerski odnosi, životni ciljevi ili nešto drugo. Pored sopstvenog uticaja, ispitanici navode i druge uticaje ključne za razvoj deteta. Jedna ispitanica naglašava:

Biti roditelj- to je nešto najlepšíe što čovek može da doživi. Da gleda biće koje stvara, koje je rodio i koje stvara. I da ga nije rodio, da ga je usvojio – nešto što kreiraš od živog bića. To je nešto najlepšíe što možeš da zamisliš. Kao što se neko ko pravi grnčariju divi onome što je napravio, a ovo plus ima i dušu, ima i svoja razmišljanja i svoj lični razvoj na koji ti utičeš, a on se razvija i nezavisno od tvog uticaja. Tu možeš da dobiješ milijarde kombinacija, od gena koji se pojavljuju od jedne ili od druge roditeljske strane, do uticaja okoline, uticaja vršnjaka, uticaja vremena,

uticaja okruženja i ličnih interesovanja... to je nešto fantastično! To je jedan kosmos mogućnosti nesagledivih razmera! To je nešto najljepše! (INFŽ*, 56)

Ispitanici – roditelji uglavnom su u istraživanju govorili o lepim stranama porodičnog života, a na pitanja o odnosima sa decom odgovarali su sećajući se događaja iz prošlosti i ranog detinjstva svoje dece. Iako i dalje žive zajedno i aktivno učestvuju u životu svoje dece, većina ispitanika – roditelja o roditeljstvu govori u prošlom vremenu:

Imali smo laku ulogu roditelja sa njima. Naš rad sa njima je bio priča i minimalno natezanje. Sa lakoćom smo sa njima baratali. Išli smo sa otvorenom pričom i sa kombinacijom samo priče. Batina nije bilo – u našem slučaju ni jednog ni drugog [sina]. Kažnjavanja retko. Kod Ilije [starijeg sina, 27] su bila kažnjavanja sa moje strane – ali nekako sam bila više popustljivija prema njemu, nego prema Zoranu [mlađem sinu, 22]. Znači Zorana kad kaznim, to je kažnjeno i kraj priče. Iliju kad kaznim, onda je bilo 'Ajde Gorane [suprug] idi ga pitaj, da li hoće to što je hteo', pa ga kao on pusti, a ja sam ona zla mama. (...) Upućenost njima, briga nad njima, prvenstveno da budu zdrava, onda ih uputiti na neki pravi put s tim što smo mi imali priče šta mi ne bi voleli da budu oni, ali je na njima da odluče. (INFŽ*, 47)

Ispitanici – roditelji osvrću se na detinjstvo svoje dece i njihov rad sa decom dok su bila mala kako bi oslikali sadašnju situaciju, uglavnom svoje zadovoljstvo decom. Ukoliko se iskazuju nezadovoljstvo nekim aspektom dečijeg života kasnije (tokom tinejdžerskih godina ili danas), roditelji pokušavaju u detinjstvu da pronađu odgovor za takav ishod, koji neretko vide kao svoj „propust“. „Praćenje“ deteta, u smislu odgoja, potreba, okruženja, društva doživljava se kao ključno za budućnost dece i njihove kasnije izbore:

Pogrešne neke odluke skupo mogu da te koštaju da deca odu nekom stramputicom. Nismo mi to znali, ne znaš ti to unapred sve, ali sad iz ove perspektive kad razmišljaš tako tumačim sve to što smo mi radili. Radili smo najbolje što smo mogli i mislim da nismo pogrešili. Ja sam zadovoljna kao roditelj da smo decu izveli na put, da se nikad zacrveneli nismo za njih, da nismo imali nikakve probleme. (INFŽ*, 60)

Kao dobru roditeljsku praksu ispitanici navode i važnost prepoznavanja trenutka, nekad čak i konkretnih uticaja zbog kojih bi dete moglo „otići stramputicom“. Roditeljima sa kojima sam razgovarala posebno je bilo važno da znaju, u detinjstvu ali i danas, sa kim se njihova deca druže:

Načelno su nam deca dobra, završili su škole, pedantni su, ozbilji, znaju i da se zezaju, omiljeni su u društvu. A i mi volimo da im dolazi društvo. Savi [starijem sinu, 27] je hiljadu prijatelja dolazilo, Andreju [mlađem sinu, 23] hiljadu, Nini [ćerki, 22] hiljadu. Često dolaze, redom svima, svi su nam u kući bili i prošli. Tu i prespavaju, mi smo kupili i krevete da dole može da se izvuče još jedan krevet. I samo vidiš ujuru ustaju i 'dobro jutro, dobro jutro'. Supruga: U fazama, prvo Savi, pa Andreju, pa sad Nini, tačno u fazama dovode društvo. Nama je to bitno, da znamo sa kim se druže [deca]. Ja imam poverenja u svo troje dece i naučili smo ih da pričaju otvoreno o svemu, a ne da ćute. (INFm*, 55; INFŽ*, 53)

Nekoliko puta u narativima pojavljuje se formulacija „napravili smo dobre ljude“, koja predstavlja krunu ideje o dobrom roditeljstvu i uložnim emocijama, posvećenoj brizi i vremenu koji su se isplatili:

Ja sam ponosna na svoju porodicu. Jako! Mislim da smo napravili dobre ljude, što smo i želeli. Dobre ljude pre svega, to mi je uvek bilo najvažnije. Ja jesam forsirala znanje, jer je znanje i učenje i škola otvaralo vrata za dalje, za neku perspektivu... jer kad nešto ne znaš ne možeš ni da znaš šta možeš da znaš. A kad nešto znaš možeš da otvoriš ta vrata pa da naslutiš gde su druga vrata. To jeste bilo bitno, ali mi je uvek imperativ u vaspitanju bio biti dobar čovek- imati empatiju, saosećanje... poštovati ne samo ljude, nego smo mi grlili i drveće i klanjali se borovima, gledali u životinje i ptice, poštovali prirodu koja je tu bila pre nas i biće posle nas. Druge vrste to nemaju, žive za sebe i za ovaj momenat, a čovek to ima, svesnost da je nešto tu bilo pre njega i da će biti posle njega, i posle njegove dece i posle 6. generacije. Ja sam to htela i mislim da sam uspela da razvijem mišljenje kod dece. (INFŽ, 56)*

Pored roditeljstva kao inače teškog i odgovornog zadatka, ispitanici se osvrćući na društveno-politički kontekst koji je pratio život njihove dece. Da podsetim, ispitanici – roditelji sa kojima sam razgovarala dobili su decu u periodu od sredine osamdesetih do sredine devedesetih godina. Neki od ispitanika imali su decu tokom ratova u Jugoslaviji, a svi su bili roditelji tokom bombardovanja 1999. godine. Jedna ispitanica navodi:

Ono što i ti naravno sve znaš, bukvalno ja ne znam da li je bila jedna godina koja je bila normalna, školska, bez rata, bez štrajka, bez ičega. Kontekst je stvarno iz godine u godinu nosio neke rizike i neizvesnosti i nekako mi smo hteli da izgradimo decu sigurne u sebe, samopouzdanu, snalažljivu... to nam je bila ideja i mi smo o tome smo pričali u kući, ali mislimo da su one postale kao i mi... kako bih rekla, nisu preambiciozne bile, nije ambicija u našoj kući bila glavna tema. Glavna tema je bila da budemo dobri ljudi, te neke vrednosti prave da imamo. I mislim da smo ti stvarno postigli najdivnije - da su obe sa pravim ljudskim vrednostima, kao najbolji uspeh roditelja. (INFŽ, 55)*

Konačno, ispitanici – roditelji govore i o okolnostima koje su olakšale posao roditelja. Nekada su u pitanju njihovi roditelji, odnosno babe i dede koje su pomagale, nekada su to partnerski aranžmani koji su dozvoljavali da jedan roditelj radi i izdržava porodicu dok drugi ulaže vreme i energiju u vaspitanje dece. Nekada se kao pozitivna okolnost pominje i broj dece, bilo da je roditeljstvo „bilo lakše sa jednim detetom“, da je starije dete moglo da bude primer mlađem ili kao u slučaju koji navodim, da je troje dece napravilo balans:

Ali dobro, mi imamo i tu jednu situaciju koja je mnogo dobra, a to je da imamo troje dece. To je mnogo dobra situacija jer tu nijedno dete ne dominira. Kad se jedno uzjoguni, ovo dvoje ga smire. Tako je nekako mnogo dobar odnos kad je troje dece. Kad je dvoje... recimo, ja sam odrastao u porodici gde je dvoje, i onda uvek ima taj neki, pogotovu dva muškarca, taj neki rivalitet, pa smo

se i tukli, ako on kaže jedno – ja kažem drugo. Kod troje dece toga nema, ipak ono treće se stavi na sredinu pa presudi. (INFm, 55)*

IV 4. b) Briga u „produženoj mladosti“: rezultati

Zajedničko vreme u istraživanim porodicama u kojima roditelji žive sa svojom mladom i odraslom decom, uglavnom se odnosi na zajedničko obedovanje, koje je češće vezano za proslave i „posebne datume“ nego za svakodnevnu praksu. Dok u razgovorima o roditeljstvu preovlađuju sećanja i narativi o godinama ranog detinjstva dece i ranog roditeljstva roditelja, briga i podrška se u sadašnjem vremenu uglavnom odnosi na praktične stvari, provođenje vremena u zajedničkom prostoru, neobavezne razgovore. Kada je reč o slobodnom vremenu, mladi i njihovi roditelji provode vreme u neobaveznom razgovoru, nekad gledaju televiziju zajedno, idu u nabavku ili „rade po kući“. Zajednički „rad po kući“ odnosi se uglavnom na neku iznenadnu popravku ili sezonsku aktivnost (spremanje kuće pred slavu, sezonsko čišćenje, unošenje drva za ogrev, pripremanje zimnice):

Sada kada su oni veliki, svi su punoletni, ja sam sad tu kad me zovu. Kad eventualno nešto zajedno pričamo ovo-ono, ali sam kad treba da im pomognem nešto da srede u stanu... kad treba da nešto izbušimo sa bušilicom, da negde nešto napravimo, kad treba nešto da kupimo, pa merimo pa idemo. Kad treba tako nešto da im pomognem oko škole, da im pomognem oko makete, kad treba nešto da im kupim iz grada i tako. Al' najviše im pomažem tako što im skuvam ručak. (INFm, 55)*

Kada je reč o zajedničkim razgovorima, oni se uglavnom prilagođavaju slobodnom vremenu i temperamentu mladih u porodicama:

Ovako pokušavamo da barem jednom nedeljno, kad smo svi tu, ili jednom mesečno, da se okupimo i jedemo zajedno. Ja provodim vreme sa decom tako što eto dođem s posla, ako je neko tu malo pričamo, Sava [stariji sin, 27] najviše voli da priča. Mada Nina [ćerka, 22] isto voli da priča, ali treba da je uhvatiš kad je raspoložena i kad je kući. Pošto je ona stalno ili u društvu drugarica ili negde kod drugarica. Znači nju je teško uhvatiti, ali ona voli da tu sedne u dnevnu sobu i da priča gde je bila, šta je radila, pa o odnosima sa drugaricama, pa pričamo nešto o rodbini... Andrej [mlađi sin, 23] najmanje voli da priča, ali i on malo, moraš da ga pitaš da bi on pričao. Prosto, sa svakim detetom, već znaš kako da pričaš. (INFž, 53)*

Ispitanici – roditelji posebno naglašavaju da im je drago kad ih deca pitaju za savet ili komentar:

Oni će zavisiti od mene, a i ipak je lepo da zove tebe, za neki savet ili bilo šta. Hvala bogu da ima koga! Uvek sam srećna, sa ćerkom sam išla i u nabavku tih stvari kad se selila, pa neki savet, pa razmišljanje gde će šta. Meni je to divno! Šta je druženje sa odraslom decom, da razmeniš neke ljubavne jade, neke mane i vrline, da te pita 'šta misliš da li da idem sad za vikend u Beč?', pa savet neki za majstorije u kući... divno je to da imaš kao odraslo dete da se obratiš nekome. I to uvek treba tako da bude, to je podrška. Tu imaš tvoj stub, pa kome ćeš da se obratiš u životu ako ne tvom stubu? Sad ću da se rasplačem opet. (INFŽ, 57)*

Ispitanici – mladi provode vreme sa roditeljima i u zavisnosti od prirode sopstvenog posla. Na primer, jedna ispitanica je nedavno počela da radi od kuće, pa je slobodno vreme u druženju sa roditeljima postalo češće:

Ja sam više kod kuće sada i onda mama i ja uvek pijemo zajedno kafu ujutru, a sa tatom pijem kafu predveče. Tako da imamo te jutarnje i predvećernje aktivnosti, pa da li ćemo da gledamo neke serije, filmove, da pričamo nešto. Kad je leto lepše je, jer smo više napolju, pomažemo jedni drugima po dvorištu, sređujemo cveće... Nekad smo igrali društvene igre, pa nas je to smorilo, sad više ne radimo ni to, više je to neko pričanje, ispijanje kafe, ogovaranje. Sad, pošto je sestra u inostranstvu, ritual nam je da se čujemo s njom pet puta dnevno, pa onda zove samo mene, pa samo njih, pa sve zajedno. Pa kad Ema [sestrina ćerka] spava, pa kad Ema jede, sve je prilagođeno njoj, pa se tad čujemo ili ne čujemo. Osim toga se okupljamo za praznike, Prvi maj, Božić, Uskrs, tu se uvek nešto dešava, sprema se roštilj ili ručak. Onda slava, pa sedam dana tenzije pred slavu i na dan slave kulminacija svih ludila ikad. (INFŽ, 29)

Neki ispitanici – mladi odnos sa roditeljima definišu kao cimerski odnos. Naime, oni navode da u porodičnom domu prespavaju, doručkuju (sami ili sa nekim ko se tu „zadesi“), odu na posao, vide se sa prijateljima, a po povratku kući vreme uglavnom provode u svojoj sobi. Sa roditeljima se sreću u prolazu, u kuhinji, na putu do toaleta, ili prilikom kratkih usputnih razgovora i komentara. Povremeni zajednički obroci postaju važni za članove porodice:

Hrana je dominantna tu negde. To je nešto što sam baš skoro rekla jednoj drugarici, to suštinsko zajedništvo meni podrazumeva razmenu, onu kružnu razmenu. A nismo mi baš naučeni na to. Sale [brat, 24] je u svojoj priči, keva u svom ludilu, ja sam bila u svojoj sobi u svojim umetnostima, šta god. Zapravo van hrane, sprdnje, topline, te neke bazične, nema zajedničkih aktivnosti. Nema stvari koje mi radimo zajedno. Kao 'ajmo sad na put, 'ajmo u Sremske Karlovce... Kad smo bili mlađi to je postojalo, bilo je inicirano od strane keve, a mi smo to pratili, jer šta smo drugo mogli, ali nije se to nekako održavalo, taj nivo zajedništva. (INFŽ, 28)

Ispitanicima su zajednički obroci, posebno veliki porodični ručkovi, često prilika da se okupe i sa članovima porodice koji ne žive u zajedničkom domaćinstvu:

Ja sam jako bliska sa roditeljima, bakom i dekom, ujkom, naravno koji je deo te najuže porodice. Kad si me pitala o tim etapama odrastanja ili života, ja se celog detinjstva sećam isključivo kroz baku i deku. Oni su bili zaduženi za čuvanje mene i moje sestre. Baku i deku i danas posećujem na nedeljnom nivou, jednom ili dva puta nedeljno, kako mi vreme dozvoli. Imamo te neke, da

kažem 'ajde rituale jednonedeljnog ili dvonedeljnog porodičnog okupljanja na nekom ručku, to je uglavnom neki vikend, nedelja. Zajedničke proslave rođendana, praznika, Božić, Uskrs, doček Nove godine, slava, neki verski praznici, bakina devojačka slava ili baka voli za Bogojavljen je da napravi ručak, bez nekog posebnog razloga zato što je to Bogojavljenje, nego je više to nekako porodično ustanovljeno. A što se tiče odnosa sa roditeljima, imamo super odnos u smislu da i majku i oca smatram za najbliskije ljude sebi. (INFž, 28)

Naravno, ne provode svi članovi domaćinstva istu količinu vremena jedni sa drugima. Kod nekih ispitanika roditelji su više upućeni jedno na drugo, dok se deca međusobno družu. Takođe, neki ispitanici – mladi, smatraju da su bliskiji sa jednim roditeljem ili jednim bratom/sestrom:

Uf ne znam da li smem da ti kažem kako provodimo vreme zajedno – tata i ja pijemo pivo na terasi. Moja porodica zajedno ne provodi vreme, pošto se sa mamom ne družim, ali tata i ja se družimo, idemo u šoping, pijemo pivo na terasi, sedimo u sobi sa psom, šetamo se i tako. (...) Imamo otvoreniji odnos u neku ruku, ali nije da sam baš pričamo o svemu. Ali imamo taj odnos da, na primer, meni se pije pivo, njemu se ne pije i on će da ode da meni kupi pivo. To nema u normalnim porodicama, da otac ćerki kupi pivo jer se njoj pije. U tom smislu mogu da kažem da je fleksibilniji. (INFž, 28)

Jedan ispitanik navodi da on i brat imaju različite odnose sa roditeljima, što će možda doneti nova prilagođavanja u momentu kada se i on odseli iz zajedničkog domaćinstva:

Marko [brat, 27] je drugačiji od mene. On je uvek pričao sa njima, sa kevom, o banalnostima, o anegdotama i to opširno! Ja nisam taj tip, ja ne pričam praktično ni o čemu, svakako ni o čemu preterano lično, više o informacijama nekim. Ako pričam to su neke svakodnevnne društveno-političke teme. Pa i dalje, keva može da bude sa Markom na telefonu pola sata-sat. Što ja neću raditi [kad se preseli]. Ja ne volim toliko da pričam, pogotovo nešto sad 'kako je bilo na putu?'. I onda ja nemam pojma kako će izgledati to, koliko će biti smanjen taj odnos i tu ću gledati malo da se, znaš, da se nađeš na pola. Malo se prilagodiš, malo progutaš to barem dok se ne izniveliš. (INFm, 24)

IV 4. c) Odvajanje: rezultati

Kada je reč o emocijama, brizi i zajedničkom životu, posebno su važni narativi o odvajanju, odnosno o odlasku iz roditeljskog doma. U ovom radu, između ostalog, preispitujem i koncepte vezane za obred prelaza. Iako odvajanje od roditelja i preseljenje uglavnom ne karakterišu nekakvi veliki rituali, pripreme za odlazak i emocije uključene u ovaj čin mogu se smatrati pripremanama za narednu fazu:

Sad uglavnom pričamo u tom zajedničkom vremenu. Sale [sin, 24] je nekako zatvoreniji, desi se nekad da se raspriča, ali retko. Sa Ivanom [ćerkom, 28] sam provodila više vremena, zato joj je i teško bilo da ode. Pita me kako sam [zato što se seli], ja kažem 'ok, vreme je da odeš'. Vreme je i za njega [sina], 24-25, to je sasvim pristojno vreme. Ne rastužuje me uopšte odlazak. Mislim da je to prelepo. Pita me baš drugar da li sam tužna – ne! Ona ide svojim putem! Bilo bi mi tužno da živi sa mnom do četrdesete godine i da je tu neki momak još. Znaš, ne možeš ni da se posvađaš kao čovek. (INFž, 57)*

Ispitanici – roditelji uglavnom se sećaju prvog puta kada je neko od njihove dece izrazio potrebu da se preseli i živi sam. Ispitanici – roditelji čiji isečak iz intervjua prilažem imaju dve ćerke, I. (29 godina) i A. (26 godina). Iako je I. htela da se odvoji još pre par godina, produžavanje studija sprečilo ju je da stekne planirane finansijske uslove za preseljenje. Njena mlađa sestra se, sa druge strane, zaposlila u visko plaćenju IT industriji po diplomiranju, te dosta brže došla do odvajanja od roditelja:

Mislim da je Sara [starija ćerka, 29] potpuno spremna da se odvoji. Supruga: I. je bila spremna još pre 5 godina. Ali onda to zakočenje na faksu, bez zarade neke. Ona je spremnija od Nade [mlađe ćerke, 26] bila da izađe, da ode od kuće, nego što je Nada bila kad je otišla. (...) Suprug: Što se tiče osećanja, prošli smo kroz tu priču, nije nam to suštinski lako, ali za iole razumnog čoveka to je jedna fenomenalna stvar. Da se one odvoje i da krenu svoj život, a da mi nadalje budemo podrška na neki drugi način. Supruga: Ja se samo sećam trenutka kad je I. prvi put rekla kao „E ja bih volela da se odvojim“, to je bilo otprilike pre godinu i po – dve. I sad ona „Ja hoću da se odvojim“, neka lepa priča, i ja kao „Jao super, radujem se“ i plačem, razumeš... Tako da je to jedna čudna mešavina osećanja. I onda kad sam pustila da to tako malo isplačem, kao „Jao eto, odoše deca svojim putem“, kad smo malo ozbiljnije o tome pričali, onda je došao jedan momenat u kome sam bila skroz mirna. Mogu uvek da se zaplačem, ali sam jednom potpunom radošću i prepoznavanjem mnogo velike vrednosti u tome. I radosti sad sa A., kad možemo da se sretnemo i da odemo kod nje. Mislim da bi i sa I. imali daleko kvalitetniji odnos da živimo odvojeno. (INFm, 58; INFž*, 55)*

Prema mišljenju ispitanika – roditelja, problemi nastaju kada pojedinci u okviru domaćinstva (bilo da su u pitanju roditelji ili deca) počnu da se prečesto ustručavaju jedni pred drugima, ili kada dođe do naglog pogoršanja odnosa:

Nadam se da ćemo svi imati svoj mir i svoje gnezdo. Mislim da je mana život sa odrasлом decom što oni sad imaju svoje živote, svoje prijatelje. Oni vole strašno te drugarice da dođu i da budem ja. Ali mislim da stvarno, ja mogu da dođem, svratim da ih vidim sve, ali stvarno mislim da treba roditelji i deca da žive odvojeno i da svako ima svoj život. Odrasli smo svi, jedni drugima smetamo. Ja odem da legnem, da se sklonim. Lepo je da sedneš sa njima, ali na neko kraće vreme. Mislim, niko se kod nas ne ustručava, samo kažu 'doći će ovaj ili onaj'. Ja znam njihove, oni znaju moje prijatelje, ali stvarno je mnogo lepo da si samostalan. (INFž, 57)*

Stav većine ispitanika – roditelja je da bi njihova deca sama trebalo da odrede kada će se odvojiti, te da ih oni kao roditelji „niti teraju, niti zadržavaju“. Sa druge strane, obe ispitivane grupe, i ispitanici – mladi i ispitanici – roditelji, smatraju da je preseljenje nekad lekovito, a često i neophodno za „čuvanje ljubavi“ ili „održavanje mira“ među članovima porodice:

Već par puta sam imala okršaj sa Savom [sin, 27]. Smetamo mu, vidim da sikće na nas, bio je nervozan oko posla. Sikće, sikće, sikće. Znaš, ima sve granicu. Ja onda kažem 'ako ti mi smetamo onda lepo izađi iz stana, iseli se'. Jer ako ti ja smetam, ne očekuješ valjda da ja odem iz stana? Ti slobodno izađi, imaš svoju platu. Znači to sam mu rekla. Iskreno. Nema tu šta. Jer ja da trpim, postoji granica, razumeš. A očigledno je da se on na taj način odvajao od mene. Pogotovu od mene. Ta veza sa majkom je morala da se otrgne na taj način, vrlo brutalno. I dobro delimično je bio nervozan jer je mnog radio. Imao je taj terenski rad, bio je napet, nije sa devojkom ovo-ono, sve ja to razumem, ali ima neka granica. I očigledno je da je vreme da se odvoje, jer oseća da mu mi smetamo. Što je logično – i treba da mu smetamo. Nije normalno da njemu majka i otac ne smetaju. Tako je. Po meni, ja mislim da je vreme da, gledajući njegovo ponašanje, mislim da je on zreo polako da se seli. Ja mislim. Ja ga neću terati, ali ću ga podržati. (INFŽ, 53)*

Ispitanici smatraju da je preseljenje očekivano posle nekog perioda duže partnerske veze, a neki od njih naglašavaju da je olakšavajuće što znaju „da imaju gde da se vrate“:

Stariji sin [28 godina] je stalno pričao kako će da ide da iznajmi stan i bio je intenzivan u tome. Prvo je mislio sa drugom, pa tipa „Prijetelji“ [serija], neka ta priča i stalno ga je to vuklo da živi tako neki život. Meni je to bilo teško, pogotovo sa šećerom, da ideš u taj neki neozbiljan život gde ćeš imati izazove i nećeš biti disciplinovan. Ja sam bila protiv toga i mislila sam da je to nepotrebno, posebno što još nije imao ni sigurnost posla. Nekako smo u tom periodu prevazišli to da ne brza. Mada je on tražio, išao je čak i gledao. Posle je to sa Jovanom [devojkom] bilo lakše i normalnije, nekako se podrazumevalo da je to nastavak. Neće da žive s nama sigurno. Mada sam im rekla šta god bude trebalo... Oni su pred ovu krizu [pandemiju], pred vanredno stanje bili kod nas te subote, pričali smo tako da niko ne zna šta će biti, oni rade oboje za strane firme, možda bude i otpuštanja, da ostanu bez posla. Mogli bi oni do kraja godine sa tim što imaju, ali ja njima kažem 'Uvek imate gde, imate ovde sobu.' (INFŽ, 60)*

Kada je reč o narativima ispitanika – mladih, emocije se pominju u kontekstu potencijalno boljih odnosa koje bi odvajanje donelo, dok je fokus na praktičnom – doživljenim barijerama u deljenom prostoru, naročito kada je u pitanju dovođenje partnera, kao i manjim nesuglasicama među ljudima koji dele isti životni prostor:

Ti kao dete uvek imaš tu potrebu da se otrgneš od svojih roditelja. Ja znam da definitivno moja porodica – to su ljudi koji mene apsolutno uvek mogu najviše da iznerviraju, u milisekundi da me izbace iz takta. Ne postoji niko drugi ko može tom brzinom da me izbaci iz takta. Ne znam koliko je to mana, koliko odlika svake porodice. Ti kad si tu, mogu da ih ne vidim ceo dan i da odem na 15 minuta i neko će stići nešto da mi kaže ili uradi što je meni jezivo i onda poludim. (INFŽ, 29)

Pitanje koje se takođe javlja, a koje je povezano sa brigom koliko i sa prostorom, je pitanje kvaliteta života roditelja kad ostanu sami. Ispitanici – mladi navode da se plaše za to kako će roditelji ispuniti svoje slobodno vreme bez njih, odnosno bez roditeljske uloge u okviru domaćinstva. Jedna ispitanica navodi da će njenim roditeljima, između ostalog, biti posebno teško jer nemaju druge dece, odnosno jer će njenim odlaskom iz porodičnog domaćinstva izgubiti važno društvo:

Mislim da će kad se odselim i dalje hteti [roditelji] da se intenzivno viđamo, ali ne bi dolazili nenajavljeni - 'e spremio sam ti sarmu, kuc kuc'. Mislim da me ne bi smarali. Ali mislim da tati baš ne bi lako palo. Ne bi on to pokazao, ali nekako sam mu ja tu 50% zanimacije. Voli da spremi za mene, skuva, kupi, da posedimo... Više zbog toga, ne bi on sad plakao da ja odem, ali da ima neko društvo stalno. (INFŽ, 28)

Druga ispitanica takođe naglašava i brigu za roditelje, navodeći da je veličinu prostora važan faktor pri odluci da ostane u zajedničkom domaćinstvu:

Ja imam izraženu potrebu da se brinem o roditeljima, ne bih mogla da izdržim pritisak sama sa sobom da ih ostavim same. Jer kad sam tu sigurna sam da je sve OK. Nerviraju me često, ali mi je opet lepo sa njima. Navikla sam se, a imam svoj mir, sad sam na primer sama na spratu, mogu da obavljam svoje poslove, a onda mogu da siđem da popijem kafu sa njima. Ili da im nešto pomognem, sredim. Održavamo te kontakte, oni su sve bolji, a znam da bi nam kad bih se odselila komunikacija bila još bolja. Jer kad se čuješ onda se priča o nekim dobrim temama i kad se nađete iskoristite to vreme maksimalno. Ovako te nekad mrzi, odeš da spavaš, gledaš film, ne pričaš sa roditeljima danima, a živite u istoj kući. Ali znaš, sestra je otišla, brat je stariji, šta će sad oni da rade sami? Naravno, nisu sami i nikad ne bi bili sami, ali mi je to primaran osećaj. (INFŽ, 29)

IV 4. d) Odricanje: rezultati

Ukoliko posmatramo emocije i brigu kroz prizmu detecentričnosti i familizma, posebno su važni narativi o roditeljskom odricanju. Čest narativ ispitanika – mladih tiče se upravo roditeljskog odricanja, svega što bi se desilo, a nije, da roditelji nisu dobili njih (decu). Kulturne predstave o odricanju na koje su roditelji bili spremni uglavnom se odnose na predstave o karijeri, ispunjenosti

vremena, interesovanjima, intenzivnijim druženjima sa prijateljima, drugačijem partnerskom odnosu. Jedna ispitanica na primer navodi:

U mom okruženju 90% ljudi je raslo u porodicama u kojima je sve bilo podređeno njima. Ma i više. Znam jednu osobu možda koja nije rasla u takvoj porodici. Kod ovih ostalih, kad su ih roditelji dobili sve im je pruženo. A njihovi roditelji su zanemarili sebe. U smislu da ne kupuju sebi odeću... mislim kupuju nešto osnovno, ali ne ništa skupo. Ne idu na večere, ručkove, ne druže se sa prijateljima, nego su uglavnom okrenuti svojoj deci i kući. Te potrebe njihove dece se menjaju, na primer u osnovnoj, pa srednjoj, pa na faksu, ali uglavnom jesu tu za decu. Sad da li su to zimske čizme od 20 000 i ekskurzija, ili pare za školarinu za faks, za prijavljivanje ispita koliko god puta da se padne... I od kad smo krenuli da radimo roditelji i dalje plaćaju razne stvari. Niko u početku tu nije imao ne znam koju platu, tako da ljudi koje ja znam zarađuju kol'ko zarađuju, a kad im zafali za nešto daju im njihovi [roditelji]. (INFž, 26)

Dok ispitanici – mladi posebno naglašavaju lišavanje i odricanje roditelja, te usmeravanje vremena, pažnje i novca na njih, ispitanici – roditelji glasno odbijaju pretpostavku o „samožrtvovanju“. Čak i ukoliko bi se o nekom postupku ili radnji moglo govoriti kao lišavanju, ispitanici – roditelji insistiraju na stavu da je u pitanju „normalna stvar“ ili „normalna promena“. Jedna ispitanica navodi:

Išla sma kod frizera kad sam imala potrebu da idem kod frizera. To kad kažem ne mislim ništa loše. Da kažem „Ja zbog moje dece nisam mogla da idem kod pedikira, nisam mogla da idem kod manikira!“- ne. Ne kažem to. Nisam imala potrebu. Imala sam ponude, razne ponude. Možda je najbolji primer da od kad sam dobila decu, nikad nisam imala želju, a imala sam ponude, da idem na doček Nove godine. Jer mi je bilo nezamislivo da sa nekim drugim dočekam novu godinu. Uopšte mi nije bilo interesantno, kao ideja. Da prvo čestitam nekom prijatelju ili kumu ili kumi, bilo kome drugom, a ne mojoj deci, jer sam želela sa mojom decom da proživim taj momenat. (INFž, 56)*

Jedna ispitanica opisuje kako se menjala uz decu i kako je doživljavala svoju roditeljsku ulogu. Kako navodi, događanja oko dece bila su prioritet:

Ja sam dosta stvari morala da promenim zbog uloge roditelja. Nisam prekinula sa starim životu, i te kako sam se družila sa ljudima, ali su neke stvari bile prioritete, u smislu događanja oko dece. Roditeljstvo je kao putovanje, sa raznim nekim prevoznim sredstvima. Letiš avionom, imaš oblačiće, sve lepote – a onda turbulencija. U svakom danu može da bude veliki obrt tog roditeljstva. Mogu ja da se dogovorim sa nekom drugaricom da se vidimo, ali desi se nešto što je vrlo bitno za dete, normalno da preokreneš sve u njihovu korist. Ljudi su me podržavali, a neki su me i osuđivali 'jao sve oko dece, preteruješ', ali ja nekako nisam odstupala od toga. Prvo što mi je bilo važno kao i svakom roditelju, drugo što mi je bilo lepo! Ja sam se podmlađivala sa svakim događajem, od maskenbala gde se prave maske, do nekih zadataka, muzičke škole, internih časova. To ti je toliko lepo, ja sam tamo odlazila sa radošću i šta je lepše od toga? (...) Dosta sam i sebe menjala, neke stavove, legnem uveče, kao i sad, pa razmišljam gde sam pogrešila u vezi deteta, zašto sam ga izgrdila, a nisam trebala, bila sam nervozna zbog posla...

dosta sam sebe kultivisala. Roditeljstvo je mene nateralo da naučim da kuvam neke stvari koje inače nisam kuvala, da naučim da se obuzdam kad bih inače ne znam šta. Pa kad su deca bila nemoguća da uzmem patike da otrčim dva kruga oko kuće, prosto da svoje emocije prilagođavam situacijama. Ja ne smatram da je to bilo odricanje. Meni je prijalo to odricanje. U početku sam možda mislila da se odričem nečega, ali sam shvatila da ja toliko uživam u tome da mi je to bilo zadovoljstvo. Moje drugarice bez dece su dolazile, mi smo organizovali rođendane ovde, i onda su one shvatile koliko ja uživam da su one, koje nemaju decu, dolazile da pravimo kolače, da mesimo, da pravimo igre za tu decu, da bude zanimljiv rođendan. Šta ima lepše od toga? (INFž, 57)*

Ispitanica i ispitanik, supružnici, koje sam intervjuisala takođe smatraju da su kroz odrastanje dece dobili mnogo više nego što su se lišavali i sputavali. Na pitanje čega su se odrekli kroz roditeljstvo odgovaraju:

Ničega! Nisam imao osećaj da sam se bilo čega odrekao. Ijednog trenutka! Samo smo dobili nešto! Ako ćemo sad da nekako realno posmatramo, jesmo mi izgubili neki deo slobode naše, možda bismo putovali... ne znam, u suštini baš nam je bio doživljaj. Supruga: Napravili smo takav odnos, bračnu vezu da se ja stvarno ničeg nisam odrekla. Išla sam na sve potrebne edukacije, pa smo to zajedno podržavali i kad nismo imali novca i kasnije, kad jesmo. Radila sam, sticajem okolnosti i zarađivala, jer su ti seminari bili neki izvor prihoda za našu porodicu. Podrška za sve edukacije, znači mene deca ni u čemu nisu sputala, samo su mi donela bogatstvo životnog iskustva. Ja sam sebe ostvarivala. (INFm, 58; INFž*, 55)*

Jedna ispitanica naglašava da su se odricanja isplatila, da su deca dobra i uspešna, a da je ljubav prema deci bila presudna u svakom momentu:

Bez njih [dece]? Bez njih nema života. Sve čega smo se odrekli i gde smo imali odricanja, bilo ih je puno, pogotovo sa moje strane, da kažemo ako je mojih stopostotno, njegovih [muževljevih] 70 ili 50 posto. Odricanja ima mnogo, ali kad vidiš onaj šlagić, sve ti je to OK. Isto bi to uradili i sad, pored svega toga što znaš kako si prošao. Naravno, odricanja su bila katastrofalna, ali to ako su oni [deca] osetili - to je naš neuspeh. Ako su osetili u periodu kad spoznaju smisao života, možda će shvatiti da je to ta neograničena ljubav koju roditelji daju za decu. (INFž, 47)

Ispitanici navode da se podrazumevalo da se radi u najboljem interesu deteta, da se sva pažnja i vreme koriste shodno dečijim potrebama. Neki ispitanici pominju da su se trudili da animiraju decu, da kod njih razviju različita interesovanja, da podrže druženja, kreativnost, odlazak na sport.

Jedna ispitanica navodi:

Roditeljstvo je ljubav bez granica. Bezgranično davanje, bezgranično investiranje u svim sferama. I nikad nije dosta ni ljubavi, ni pažnje, ni vremena, ni priče, šta god da odgovoriš potrebama deteta. Možda je to razgovor, možda je da mu nešto pružiš i omogućiš u smislu tih vannastavnih aktivnosti... kad se setim samo koliko je Lazar [suprug] Nemanju [sina, 24] vodio, pa svaki dan na vaterpolo! Treba da ideš tamo da sediš, dokonišeš po onom bazenu, da ga voziš,

vraćaš, da sačekaš da se osuši i sve. A sve jer njemu pružaš podršku da se nečim bavi zbog svog razvoja osim škole – da ide na sport. (INFž, 60)*

Jedna ispitanica naglašava da u odnosu sa svojom decom nikada nije pravila proračune, pri čemu posebno ističe da bi najveća nagrada za vreme i emocije koje je pružila svojoj deci bila da i oni, jednog dana, budu dobri roditelji:

Promenio se mnogo moj život posle dece. Što se tiče vremena i emocija, u ta dva pravca mi se život menjao. Vremena sam imala manje i sve manje i manje, a emocija sam imala sve više i više. Uvek mi je falilo vreme za još nešto što bih htela da proživim sa svojom decom i da doživim. Eksplozija emocija, a uvek fali vreme. Nikad nisam imala lično vreme, kad prođe čitav dan, pa shvatiš da si za sebe lično imao tek toliko vremena da uđeš i da se istuširaš. I sve ostalo vreme nije bilo tvoje-lično tvoje. Mislim nisu tako svi roditelji, ljudi su držali svoju decu kao što ja ne držim ni kućnog ljubimca, ograničavali su i vreme provedeno sa decom i emocije. Mislim da to nije dobro, ja to ne bih nikad radila. Neki ljudi kalkulišu. Ne znam. Mislim da nije ispravna kalkulacija bilo koje vrste. Možda ima ljudi koji kažu „Neću da budem sam u starosti. Ja sam tebe čuvala u mladosti i sad očekujem da ti meni budeš rob u starosti“. Ja to nisam tako želela nikad da bude. Ja za svoju decu želim da budu slobodni. Želim da oni imaju svoju decu i da budu roditelji. Pitao me je baš neko od moje dece jednom, kao kako mogu da nam se oduže jer smo bili dobri roditelji i svašta im omogućili. Ja sam rekla samo „Ja bih jako bila zadovoljna samo kada biste bili vašoj deci roditelji kakvi smo mi bili roditelji vama. Meni ništa lično ne treba, ja bih samo volela da ti budeš takav i bolji. Ako sam ja tebi bila dobra, da ti budeš bolja.“ (INFž, 56)*

Roditelji sa kojima sam razgovarala naglašavaju da su pažnja i vreme posvećeni detetu, posebno u najranijem detinjstvu, ali i kroz adolescenciju, doveli do toga da je njihov odnos sa decom danas dobar, da nemaju neke veće probleme u komunikaciji. Stiče se utisak da ispitanici smatraju da se uložena briga najbolje i najvažnije „vraća“ kroz roditeljski mir u kasnijim godinama. Ipak, zadatak roditelja opusje se kao jako težak i pun izazova. Jedna ispitanica tako navodi:

Od svega je najlepša ljubav prema deci. Ona je nesebična. Ja ne mogu da razumem ljude koji stavljaju iznad toga karijeru. Znači, ako ti se već slože situacije, pa neko ima mogućnost da napreduje, drugi roditelj mora da podrži. Nije važno da li je muško ili žensko, obično bude kod nas po tradiciji da muškarac juri karijeru. Ali ja ne pravim tu razliku. Znači, ako se nekome pruži mogućnosti da nadograđuje karijeru, majka onda mora da bude spremna da podredi sebe svojoj deci, a karijeru može da gradi kad bude sigurna da su deca usvojila dovoljno svih tih vrednosti da ne odu stramputicom. U trci za materijalnim dobrima - pozicija, novac, sve to što ti vuče karijera, negde pogubiš vreme za decu, prosto ne može sve da se ispuni. I tu može da se ispusti nešto, bar smo mi slušali u mladosti ono 'odao se narkomaniji na fakultetu', do tad ništa. E to je to – negde si propustio. Kako sad neko normalno dete iz neke fine kuće zaljubi se i onda ga devojka uvede u narkomaniju? Eto to su bile neke stvari za razmišljanje u kontekstu onih dešavanja. (INFž, 60)*

Dvoje ispitanika objašnjavaju svoje vaspitne metode i stilove roditeljstva koje su se u nekim odlukama i razlikovale:

Ideja nam je bila da probamo da oni u nekom vremenskom periodu svog odrastanja probaju da što više donose samostalno odluke, normalno, uz neku našu sugestiju. Da budu samostalni u odlučivanju šta će i kako će biti po pitanju škole i ostalih drugih stvari, posla. Osnovna priča kod nas je bila da oni donose što više odluka samostalno i normalno da mi malo izvagamo, procenimo, damo savet, da li je ta odluka prihvatljiva, normalna, da ima smisla, da će ta odluka biti uspešna i realizovana. Tako smo se postavljali kao roditelji. Što se mene lično tiče, ja sam možda imao propusta u smislu da sam manje komunicirao sa njima, u smislu nekih stvari, gde sam više trebao. Neke razgovore, da ne kažem možda muške razgovore, koji su možda trebali da budu, a nisu bili u nekoj meri ili u nikakvoj. Ili nešto što mi je smetalo u nekim njihovim postupcima, a ja to nisam na adekvatan i pravi način znao da im sugerišem da to ne valja, da nije dobro... Supruga: Goran [suprug] ima fazon u vaspitavanju deteta, od malih nogu, tipa 'Ja sam mu rekao, pa sada on nek vidi', a ja sam ta koja stalno priča 'Jesi mu rekao jednom, ali ti moraš još 50 puta da mu ponoviš kao roditelj'. Uloga roditelja je da vidiš da li neke stvari dobro čini ili ne čini - moraš ga opominjati kada vidiš da nešto nije dobro, moraš ga opominjati češće! A R. misli 'On ima 18 godina - ja ne moram 300 puta da mu pričam'. (INFm, 50; INFž*, 47)*

Briga prema deci u narativima mojih ispitanika najčešće se formuliše kroz predstave o dobroj brizi i pažnji u detinjstvu. U kasnijem periodu, posebno je naglašena važnost uloge roditelja u savetovanju dece pri izboru fakulteta. Kroz narative ispitanika (i mladih i roditelja) pominje se da je bilo važno prepoznati afinitet i usmeriti dete „na pravi put“. U svakodnevnom, sadašnjim, situacijama briga je uglavnom opisana kroz podrške i pohvale, razgovor, emotivnu, logističku i tehničku podršku. Jedan ispitanik navodi:

Za manje stvari me ne konsultuju i po meni je to dobro. Stiču sami neko iskustvo bez naših uplitanja. Retko me ko šta pita. Nina [ćerka, 22] me skoro ništa ne pita. Baš neki put ako je oko nekog - šta da uzme koji paket za mobilni. Andrej [mlađi sin, 23] tako isto. On je čutljiv pa pita nekad kad mu stvarno treba neko mišljenje ili savet. Sava [stariji sin, 27] možda malo više, ali Sava je glagoljiv pa on tako uvek voli da priča, pa i zatraži nešto. Ali u principu ne napadaju nas sa nekim čestim zahtevima, da im bilo šta rešavamo ili tako to. Ali kad treba uskočimo i pomognemo. (INFm, 55)*

Sin ovog ispitanika objašnjava koliko je emotivna podrška važna njemu, bratu i sestri:

Ja sam naučio da dobijem pohvalu za sve što radim. I mi svi. Mi smo dobijali velike zasluge. Mama i Boris [očuh], oni nas zagrlje. Sve su hteli da urade suprotno od svojih roditelja i to su i uradili. Ja želim da i moja deca imaju sve to obezbeđeno do zuba. Finansijsku potporu i znak da će nas imati potpuno. 200%. ja dobijam to 'bravo' i dan danas. 'Bravo sine, svaka ti čast!'. Meni to mnogo znači, ja onda volim da pohvalim druge. (INFm, 27)

Jedna ispitanica takođe naglašava koliko joj je važna podrška roditelja i na koji način je uticala na životne odluke:

Oni su užasno puni podrške i kad ne kapiraju o čemu se radi. Izašli su mi u susret zilion puta. Da nije ova situacija [da ispitanica ne živi sa roditeljima] ja bih morala da ostanem na poslu na kom mi je bilo jezivo teško. Da sam tad plaćala stan, ja bih mogla da ostanem na tom groznom poslu dok ne nađem bolji, da bih plaćala stan. Tako da mi je drago što su puni podrške, čak i kad nešto zakeraju znam da je u pozadini neka ljubav. Naravno da nekad ne želiš da ti nešto komentarišu i da si u fazonu 'ne mogu ovo više da slušam, bolje da sam otišla pre 15 godina', ali opet sad smo tu gde smo. (INFŽ, 29)

Roditeljski savet za moje ispitanike nekad je posebno važan i kao svojevrsan parametar ispravnosti odluke. Iako većina ispitanika naglašava da mišljenje roditelja nije presudno, podrška i pozitivan stav roditelja donose izvesno olakšanje:

Bitna mi je podrška da ne bih osećao grižu savesti za nešto što radim, a što je možda normalno. Da ne bih preispitivao sad da li sam ja povredio nekog, pogotovo nekog ko ti je najbliži. I zato mi je važno da me podrže, jer bih u tom slučaju znao da sam doneo normalnu odluku. Jer je, na primer, normalna odluka da se neko sa 25 odseli. Ali bez obzira na to što bi bilo neracionalno da mi se to zameri, opet bi bila ta krivica da li sam ja mogao to da istrpim, da li sam ja to mogao kao 'nema veze, nije mi toliko bitno', za mir u kući. (INFm, 24)

Jedna ispitanica navodi da se oseća bolje ako prenese svoje planove, pri čemu ističe da ti planovi o kojima se priča nikad ni nisu nešto na šta bi potencijalno moglo da se odreaguje negativno:

Znači mi puno mišljenje. Puno pričamo, sve velike odluke koje sam donela u životu sam im rekla. Tata mi manje više uvek sve odobri i kaže 'ti znaš najbolje', i nikad se nije ni potrudio da mi kaže nešto loše, a nekako je meni lakše kad dobijem neko odobravanje od njega. Ne konsultujem ga u smislu da mi treba neko mišljenje, jer mi nikad nije ni dao neko mišljenje specijalno u smislu 'E nemoj to da radiš, mislim da ti je to glupo', ali volim da mu kažem prosto da zna. Nikad nisam bila u fazonu sad hoću da idem da se drogiram pa kao 'Tata, je l' tebi to ok?'. (INFŽ, 28)

Druga ispitanica naglašava kako je ono što se priča ili prećutkuje u odnosu sa roditeljima uslovljeno odnosom roditelja prema određenoj stvari. Ona daje slikovitu komparaciju svog odnosa sa roditeljima i odnosa njenih drugarica:

Svi moji prijatelji su bliski sa roditeljima, neki više, neki manje. Recimo imam jednu drugaricu koja priča svojoj mami sve, i ružno i lepo. Ja ga skratim negde, ne pričam im ono što mislim da ne žele da čuju, to im nekako preskočim. A ta drugarica priča svojoj majci sve, i banalno i jako bitno. A na primer, jedna druga moja drugarica, isto moje godište, te kao 'ružne stvari' prećuti. Pošto recimo njena majka ne pije nikada, njoj je ružna stvar da njena ćerka ide i da popije pet piva - što je nama normalno. E sad, ona tako zamaskira tu priču, dođe i kaže joj 'Popila sam dva koktela.' i sad njena majka naravno zna da ona laže, ali nekako je lakše da je laže u facu. Mislim ne znam, to sve zavisi od porodice i šta je njima OK. Ja mislim da imam otvoren odnos sa

roditeljima ali, na primer, moja mama je saznala ove godine da pušim posle X godina i o tome se ne priča i dalje, ne znam da li tata zna, možda mu je i rekla, ali i on ne pominje. A sa druge strane, oni znaju da ja pijem od 7. razreda osnovne škole, ne sad da se opijam, ali na svim porodičnim okupljanjima smo uvek pili i to nije nikakva tabu tema. A ta drugarica koja pije pet piva, njoj je normalno još od srednje da ujutru pije kafu i puši sa svojom majkom, sa svojim ocem isto puši i mota cigare. (INFŽ, 26)

Ispitanici – roditelji govore o tome koliko im je važno da podrže decu, ali mnogi od njih spominju i važnost razumevanja potreba dece i pogađanja prave mere brige i interesovanja kad je u pitanju roditeljstvo:

Mi smo ona vrsta roditelja koji stvarno mnogo lepote vide u roditeljstvu. To je ogromno razumevanje i ljubav - mislim da bi to bile glavne karakteristike našeg roditeljstva. Kad je trebalo postavljati određene ciljeve, očekivanja deci i tako, mislim da smo tu postavljali zahteve na neki način na koji smo mi umeli. Ljubav prema učenju, školi, nama je to bilo važno, da ljubav bude ključna reč. I onda kad su bili krizni momenti mi smo imali beskrajno razumevanje za sve što naša deca prolaze. Suprug: Možda smo trebali negde da budemo malo čvršći... čvršći u stavu da se nešto mora. (Zašto niste bili?) Zato što tako posmatramo ljude inače – da osetiš ljude, potrebu... da će biti dobro, pre ili kasnije. Nismo hteli taj pritisak da vršimo jer onda smo to mi i naši zahtevi, a ne ono što možda ta osoba želi. Onda smo uvek vagali koliko smo oštri u zahtevima, da li preterujemo, uvek smo jako merili koliko to onome kome pričamo znači. Uvek smo pazili da ne preteramo. (INFŽ, 55; INFm*, 58)*

Roditeljsko preterivanje često se pominje u narativima mojih ispitanika – mladih, bilo da smatraju da je briga njihovih roditelja preterana ili da komentarišu kako je baš onakva kakva bi trebalo da bude. Česti su narativi preteranoj roditeljskoj brizi u domaćinstvu, servilnosti ili pravljenju „magarećih usluga“. Takođe, roditeljima se često zamera da svoju decu tretiraju na isti način svih tridesetak godina njihovih zajedničkih odnosa – da ih hrane, pitaju da li su gladni, upozoravaju da bi se trebalo bolje obući jer je napolju hladno. Jedna ispitanica posebno ističe odnos svoje majke prema njoj i bratu (28 i 24 godine):

Mislim da smo dosta skloni tom nunanju, cucanju, znači potpuno jedna bebaćina varijanta. To nije puštanje da neko nešto sam [uradi]. Ja sad kad bih rekla majčinski trip, nije to, ali jeste dominantan taj odnos majka – dete i on se nekako transferuje na sve druge odnose u familiji. Znači mama hoće da ima dete, jer je njena sržna uloga da nuna i cuca dete, a detetu isto lepo jer ga mama pazi. Pazi, ja sam bila u tom nunanju i znam zašto je to tako. I taj nedostatak ćaleta, pa keva hoće da bude i ćale i keva i sve to, ali mislim da se promenila forma. Nezdravo. Posebno brat sad. On nikad neće steći poverenje u svoje kapacitete ako ga ona [majka] ne šutne. Vrlo zavisnički odnos. Zajedništvo je kad svako doprinosi zajednici time što radi ono u čemu je dobar. Da svako ima svoju samostalnost i da iz te pozicije doprinosi zajednici. (...) Preterano nas je uvek čuvala i štitila [majka]. Mi smo uvek bili mladunčići. Verovatno kad bi njoj izvukao to da stalno štiti i da čuva ona ne bi imala šta da radi. Ona bi morala da nađe beskućnika ili štene da ga čuva.

Ali tako je uglavnom svuda. Retko gde vidim da neko kao ima poverenje u kapacitete deteta da ga pusti iz svog gnezda. Da roditelj ima svoj život van uloge roditelja. (INFž, 28)

Sa druge strane, neki roditelji takođe pričaju o preteranoj brizi, ali smatraju da je to bilo očekivano i u skladu sa okolnostima u kojima su deca odrastala, a oni postali roditelji. Jedan ispitanik čije su ćerke rođene 1991. i 1994. godine navodi:

Ja sam to još pre 10-15 godina pričao sa prijateljima. Ja mislim da smo mi njih malo prezaštitili, ali to je bilo zbog takvog vremena. Zaista nismo znali šta smo mogli da očekujemo. I kad je krenuo rat i kad su se njih dve rodile, i onda ti kao roditelj, kao neku školjku oko njih, jer šta ćeš? Vrhunac je to bombardovanje. Znaš stvarno iz nekih objektivnih razloga mislim da smo ih prezaštitili i uskratili da budu spretnije za život. Oni koji nisu tako postupili, verovatno su ta deca malo spretnija i snalažljivija. (INFm, 58)*

Neki roditelji, sa druge strane, smatraju da su različitim pristupima i metodama učinili decu „spretnijim za život“ u vremenu i društvu u kojem žive. Jedna ispitanica naglašava:

Mislim da je mojoj deci važno moje mišljenje, zato što sam se trudila da oni imaju svoje mišljenje. To je razlika između mojih roditelja koji nisu smatrali da ja treba da imam svoje mišljenje nego sam treba da poštuju njihovo mišljenje i da ga uvažim 100%. A ja sam htela da moja deca imaju svoje mišljenje. Oni me konsultuju, ali samo kao konsultanta. Ja drugo ni ne očekujem niti želim da ja donosim odluke u njihovom životu. Odluke u mom životu donosim ja, a odluke u njihovom životu mogu samo da predložim ili da sugerišem i da budem samo konsultant. A mislim da sam ih naučila da umeju ne samo da sve odobravaju i poštuju, nego da znaju nešto i da odbiju. Jer u vreme njihovog odrastanja, kad je droga zaposela Beograd u mnogo većoj meri nego u vreme mog odrastanja, morali su da znaju da kažu 'neću'. Kad sam ja odrastala, kad si bio lepo vaspitano dete, to je značilo da ne smeš da kažeš 'neću'. Ko kaže neću taj je na stubu srama svoje porodice. 'Neću' je bila ružna reč, užasno ružna reč. I svi su hteli da 'hoću'. A ja kad sam njih naučila, i kad je moja mama jednom kazala... nije rekla da nisu vaspitani, ali nešto je bilo slično, kao zašto kažu 'neću to, neću to', ja sam joj rekla 'U današnjem vremenu, po mom mišljenju je mnogo važno za dete da zna da kaže 'neću' i da zna da odbije, mnogo važnije nego da hoće'. Iz toga se izrodilo da oni imaju svoj stav i svoje razmišljanje. Da nikada neće biti slepi poslušnici bilo koje vlasi, bilo kog šefa, bilo kod muža. Mislim da je to moja najveća roditeljska uloga, da ih naučim da svojim razmišljanjem dolaze do rešenja u svom životu. (INFž, 56)*

U narativima roditelja izuzetno je prisutna ideja da su oni u velikoj meri uticali na to kako su deca odrastala, kakvi su danas, kako izgleda njihov život, od odnosa sa ljudima, zauzimanja stava prema vršnjacima i partnerima, brzine završetka fakulteta, poslovnih izgleda i slično. Neki od ispitanika – roditelja posebno preuzimaju odgovornost i za događaje koje smatraju negativnim. Tako, na primer, neki od ispitanika govore o buntovničkim godinama dece, teškom pubertetu ili produžavanju studija, prebacujući krivicu na sebe. Jedna ispitanica navodi da je na njenu decu

značajno uticao razvod pri čemu naglašava da je „njena odluka da se razvede uticala na to da sin bude osjetljiv, buntovan“ i slično. Druga ispitanica i ispitanik govore o srednjoškolskom buntu i dužem studiranju svoje ćerke sećajući se prethodnih perioda života, tražeći potencijalne uzroke u roditeljstvu i odnosu prema deci. Ispitanici preispituju svoje postavljanje prema starijoj ćerki u periodu srednje škole, kao i poslovne prilike koje su dovele do odsustva ispitanice iz porodičnog doma u određenom periodu života. Naime, ispitanica je psihoterapeutkinja i u jednom periodu svoje karijere je, uz osnovni posao, vikendima išla na seminare i edukacije. Ona posebno preispituje da li je njeno usavršavanje i odsustvovanje bilo značajno za decu:

Osnovna škola je bila laka, devojke su bile potpuno samostalne, baš je bilo divno jedno iskustvo sa njima, čak u tom sistemu koji nije bio idealan. Neka teškoća se javila sa Sarom [starijom ćerkom, 29] u srednjoj školi, pa posle na fakultetu, gde smo mi pokušavali da ispratimo šta je njoj važno. I kad smo bivali nezadovoljni ili razočarani opet smo tragali za time da ustvari čujemo njeno mišljenje, dok je ona nekako to razumevala kao pritisak ili kao nerazumevanje. Kao da smo se tu mimoilazili. Mi smo mislili da činimo najbolje, a ona nije bila zadovoljna nama.

Suprug: Ja mislim da ja nisam prema Sari bio popustljiv, koliko sam veoma želeo da čujem i osetim šta ona ima da kaže i njene muke. Ali je mi suštinski jesmo pritiskali. Bilo je perioda posle kad smo je pritiskali da ostavi taj fakultet koji je muči toliko i da pređe, ali je ona htela da završi. Da nas je poslušala tada verovatno bi bilo lakše, mnogo pre bi se preokrenula situacija. Ali mi smo se i tada povlačili. (...) Ušli smo u taj bunt. Sa Sarom smo bili buntovni i mi, a sa Nadom [mlađa ćerka, 26] manje. Njen bunt smo joj uzvraćali buntom. Nismo znali da se posvađamo sa njom. (...)

Supruga: Ja nekako mislim da je na sve to uticao i taj moj posao. Ja sam u jednom periodu dečijeg detinjstva prilično radila vikendom tako da sam u nekom trenutku to osvestila i bilo mi je žao tog odsustvovanja. Sa Nadom sam i pričala i onda kaže kao 'Ma daj mama, nisi bila tu, ali si svih drugih dana bila tu i bili smo mnogo bliski i svako večer si nam čitala priču ili tako'. A meni se čini da je to moje odsustvo bilo ipak značajno. Ja sam radila seminare petak-subota-nedelja i onda radim naravno punu nedelju. Toga je bilo, ne mogu da kažem svaki vikend, ali često. Viktor [suprug] je tu povlačio da je on bio kod kuće sa decom u tim nekim periodima, tokom školske godine, koji su bili intenzivniji manje ili više. A kad smo bili zajedno onda smo pravili, pošto smo oboje prilično kreativni, predstave, zezanje, sve što može da se radi! Jako smo u tome uživali! One su to pozaboravljale, ali je nama to bila čarolija. Sad kad uzmemo fotke onda se uvek raznežimo- najlepše moguće torte, najlepše zabave sa puno dece, svi naši prijatelji, tako neko veće društvo. Stvarno smo imali ludu energiju i tako neku dinamiku bogatog druženja. Tako da je njihovo detinjstvo bilo i sa ljudima i sa igrama i sa pantomimom, sa slagalicama, ja verujem da je to negde zabeleženo u njihovom iskustvu, a ako ne, imamo hiljade fotografija! (INFž, 55; INFm*, 58)*

Druga ispitanica preispituje metode razgovora sa decom, brige i podrške, posebno se vraćajući na trenutak pre nekoliko godina, kada je njenom starijem sinu (28 godina) dijagnostifikovan dijabetes.

Ispitanica kroz intervju često spominje ovaj trenutak razmišljajući o faktorima koji su do njega doveli, a kroz prizmu doživljene roditeljske odgovornosti prema deci, bez obzira na njihov uzrast i spoljne faktore:

Kad bih ponovo vraćala film, mislim da nismo pogrešili kao roditelji. Možda bih negde malo gušila Markovu [stariji sin, 28] ambiciju. Možda sad iz ove perspektive, pošto ja ne znam šta je njemu okidač bio [za dijabetes]. Gušila bih tu njegovu ambiciju da ode da studira napolju, što je bila njegova želja. Ali Marko je prosto takav senzibilitet. Prevelika energija i emocija u njemu ga je terala da bude takav u tim nekim periodima sazrevanja, takav je i njegov karakter. Možda bih ga negde umirivala i usmerila da svoj temperament i sezibilitet umiruje. Kod njega je stalno postojalo očekivanje da nešto može bolje. Ne nezadovoljstvo, ali stalno se nešto očekivalo 'Još nešto mora, još nešto mora!' tako je bujala ta mladost u njemu. (...) Mladost je tu kao neko traženje sebe. Znači, on je tražio svoje mesto kao posebne jedinke u nekom životu svom. Gde će, šta mu odgovara, šta želi. Pa kakvu karijeru želi, gde želi... znači on je u tom njegovom previranju, to je period studiranja, kad je hteo da ide dalje... možda to nema veze sa ovim svim, možda bi se šećer pojavio u nekom sasvim drugom momentu. Ne znam, da li preveliki taj stres te godine, pa polaganje onih svih ispita, učenje, pa dok sve to ispolaže, pa da sve prođe kako je on osmislio, pa ta tenzija u njemu, sve mislim da mu nije to napravilo okidač. Mada lekari kažu 'ne'. Ali sad vratiti ne možeš ništa. (INFŽ, 60)*

Iako je kod mojih ispitanika i dalje dominantan odnos roditelj : dete = pružalac brige : primalac brige, ispitanici iz obe ispitaničke grupe nagovestili su predstavu o vremenu u kojem će se situacija izmeniti. Jedna ispitanica navodi da se u njenom domaćinstvu situacija već polako menja, te da su ona i brat preuzeli neke uloge, posebno brigu, koja je ranije bila vezana za odnos roditelja prema deci, a ne obrnuto:

Baš imam utisak možda poslednje dve-tri godine da smo brat i ja sad mama i tata, a oni [roditelji] su dva tinejdžera. Non-stop su na telefonima, igraju igrice, gledaju vesti, slušaju YouTube, mama je sama sebi napravila Instagram. Onda mi sad ispravljamo njihove greške, znamo već kad nas lažu, zato što nas lažu stalno, znamo sve fore i fazone. Oni su sada deca zapravo, stalno moraš da ih teraš „Jedi, pij“ ili „Nemoj da se prejedaš, nemoj da piješ mnogo koka-kole“, pošto bi moj tata bio u stanju da popije osam litara koka-kole dnevno iako apsolutno ne treba to da pije. Bukvalno se preokrenulo sve, ja se sad osećam kao neki stražar koji ide za njima, ili neka vaspitačica. Mama je što se tiče brige o sebi malo bolja. Tatu smara da čeka u ambulanti i onda ni neće da se pregleda, a mora, ima neke svoje redovne preglede, ali je to uvek muka. Da nema mame ja ne znam ni da li bi znala za sve te momente za koje znam. Pošto ona vodi računa, pa teramo tatu da ide na preglede, uzima lekove i tako. On je vrlo neodgovoran, mama je odgovorna, ali mora da se drnda oko njega, a mi konstantno moramo da brinemo oko svega toga. Tata ignoriše mesecima, dok ne dođe do toga da ne može više da trpi. (INFŽ, 29)

Ispitanici – roditelji često navode da ih deca zamaraju pričom o redovnim lekarskim pregledima i zdravoj hrani. Jedna ispitanica navodi kako je ona kad se odvojila od svojih roditelja birala da ih „štedi“, da im ne govori ništa loše:

Moji roditelji su pričali kad će da odu, ja sam jedva čekala! Tata je bio strog, starog kova, sve je bilo 'ne'. Nije tu bilo hvaljenja nikakvog, ma kakvi, bože sačuvaj. Mama me je pitala samo u jednom trenutku da li ću moći, ja reko 'jedva čekam, samo idite'. Oni su shvatili da sam ja skroz OK, brat je otišao za Englesku. I mi smo se čuli svaki dan, samo smo se dogovorili da ništa ne pričamo, sve rešavamo sami [ispitanica i njen brat], da oni uživaju u svojoj penziji. I oni su bili aktivni tamo gde su bili, u Tivtu, i mi smo bili ovde. Kad se skupimo svi smo se voleli. (INFŽ, 57)*

Ista ispitanica govori kako se deca danas više trude oko nje, sugerišu joj zdraviju ishranu. Ona se, sa druge strane, nada dobrom zdravlju kako deca ne bi morala da preuzmu brigu o njoj:

Učim i ja od njih, dobro, malo je dosadna moja ćerka što se tiče zdrave hrane. Ja dođem iz prodavnice ona kaže 'Šta to jedeš, to je kancerogeno?!', ja kažem „Miči mi se, da pojedem ovaj kancer k'o čovek!“ i onda je to smejanje kad prepričavamo posle. Šalu na stranu, nadam se samo da ću biti zdrava, da mogu još dugo godina da radim, da mogu sebi da obezbedim egzistenciju i da ne padam nikome na teret, od dece. (INFŽ, 57)*

Druga ispitanica naglašava da je briga o sebi važna jer produžava vreme kada će ona i suprug „definitivno biti stari, matori i o kome će neko morati da se brine“. Budući da je stariji sin više ne živi sa njima, ispitanica smatra da će odlaskom mlađeg sina imati manje obaveza u okviru domaćinstva:

Umiruje me ta pomisao na budućnost. Obzirom da mi dosta usporavamo, osećaju se znaci starenja, prosto i Lazar [suprug] i ja pokazujemo neke znake usporavanja. Sad još za Nemanjom [sin, 24] moraš štošta. Za muškarce moraš i da skuvaš i da spremiš, a kad budemo sami mislim da ćemo biti racionalniji i jednostavniji. Nekako se smanjuju onda i potrebe. (INFŽ, 60)*

Konačno, kada govorimo o emocijama i brizi u proučavanim domaćinstvima, važno je naglasiti da je deo intervjua za potrebe ovog istraživanja sproveden u periodu od marta do juna 2020. godine, tokom Kovid-19 pandemije, te posebno tokom karantina i prvih informacija o virusu. Porodične dinamike i briga članova porodice menjala se i modifikovala, a pitanja koja su bila jasna ranije, postala su otvorena za tumačenje i poređenje trenutnog stanja i stanja „pre“. Kada je reč o temi kojom se bavim, produženoj mladosti i zreloom zajedničkom stanovanju, posebno izazovne postaju teme brige članova domaćinstva jednih za druge, zajedničkog provođenja vremena, te prilagođavanja deljenog životnog prostora u deljeni radni prostor. Konkretno, kada govorimo o kulturnim predstavama vezanim za emocije i brigu, izdvajaju se značajni narativi o strahu, bolesti,

zavisnosti, rizicima⁸³ i higijeni. Budući da su „stariji sugrađani“ kroz pandemiju predstavljeni kao posebno rizična grupa⁸⁴, ispitanici – roditelji govore o tome koliko su se deca više brinula za njih i interesovala za svaki potencijalni simptom bolesti, navodeći istovremeno kako su se oni starali o svojim roditeljima.

Dinamike porodice menjaju se kada su u pitanju konkretne navike. Na primer, kod većine ispitanika, roditelji su u domaćinstvima zaduženi za nabavku. Tokom vanrednog stanja nabavka se za roditelje smatra opasnom, a za neke od njih odlazak iz kuće postaje *nelegalan*. Suživot tokom pandemije posmatra se dvojako, kao pozitivna i strateška ili, sa druge strane, negativna i opasna okolnost. U prvom slučaju, postoji predstava strateškom suživotu i prednosti kohabitacije kojom mladi u domaćinstvu sada mogu da pomognu svojim roditeljima – da odu u nabavku, u apoteku, da čekaju u redu za samoposlugu, da učestvuju u dezinfekciji domaćinstva i proizvoda koji se unose „od spolja“. Takođe, mladi su viđeni kao sigurnost „za ne daj bože“, kao oni koji će moći da neguju roditelje u slučaju zaražavanja virusom korona, koji će pre ostati zdravi da pozovu hitnu pomoć ili odvezu roditelje u bolnicu. Kroz nekoliko intervjuova ispitanici – mladi posebno naglašavaju da bi se da je situacija drugačija, odnosno da već nisu živeli sa roditeljima kada je došlo do izbijanja pandemije, sigurno vratili u roditeljski dom. Ovakve, zaista posebne i vanredne okolnosti, donele su značajan zaokret u narativima, budući da se briga o roditeljima na ovaj način retko pominjala u prethodnom delu istraživanja. Na primer, nijedan ispitanik ili ispitanica u istraživanju pre izbijanja pandemije nisu govorili o tome kako im je drago što žive zajedno ako nekome pozli, ako neko treba da se neguje u bolesti. Nove okolnosti donose ideju o nemoći i bolesti članova porodice kao realnoj, bliskoj, pretećoj i mogućoj u skorijoj budućnosti.

Naposletku, nove okolnosti otvaraju i temu kulturnih predstava o zreom zajedničkom stanovanju tokom pandemije kroz opasnosti i rizike ovakve vrste porodičnog aranžmana u vanrednim okolnostima. Naime, mladi u porodicama doživljeni su (posebno kroz perspektivu ispitanika – mladih) kao potencijalni prenosioci bolesti, odnosno kao „kliconoše koje će doneti virus u kuću pre nego roditelji“. Takođe, pre uvođenja vanrednog stanja neki od ispitanika – roditelja, posebno oni koji su bliže odlasku u penziju, oslobođeni su radne obaveze, dok su njihova deca i dalje

⁸³ Postavlja se pitanje ko u okviru domaćinstva koga čuva i štiti, „nekad“ i tokom pandemije.

⁸⁴ Potreba za međugeneracijskom solidarnošću često se naglašava tokom pandemije korona virusa. Kako naglašavaju Žikić, Stajić i Pišev: „Kovid-19 postao je, tako, u diskurzivnom i medijskom smislu pre svega bolest starih ljudi. Izdvajanje, ili naglašavanje, tog elementa malopre opisanog kulturno kognitivnog obrasca date bolesti predstavljeno je kao nameravan čin.“ (Жикић, Стајић и Пишев 2020, 956).

odlazila na posao, koristila gradski prevoz i okupljala se sa prijateljima. Po uvođenju vanrednog stanja, neki ispitanici – mladi smatrali su da bi im bilo lakše da su se u karantinu zatekli sa cimerima ili partnerima sličnih godina, da bi bili slobodniji da se druže da nemaju stalno na umu potencijalni rizik od „donošenja bolesti“ u zajedničko domaćinstvo. Kao poseban rizik za porodične odnose pre nego za zdravstveno stanje izdvaja se nova uloga deljenog prostora. Naime, stanovi koje su neki ispitanici – mladi doživljavali samo kao prenoćište odjednom postaju i radni prostori i prostori u kojima se odigrava sav društveni život.

IV 4. e) Analiza rezultata istraživanja brige i emocija u kontekstu „produžene mladosti“

Briga je u narativima ispitanika predstavljena kroz predstave o „dobrom roditeljstvu“, pri čemu se briga može analizirati *kao emocija* koja podrazumeva ljubav prema deci i brigu blagostanje dece, i *kao radnja* koja podrazumeva negu, praktičnu posvećenost koja uključuje i prevazilazi emocije, te obuhvata i delanje u raznim formama. Ovo delanje kroz brigu uglavnom podrazumeva preusmeravanje resursa u korist deteta bilo da su u pitanju emocije, pažnja, vreme ili novac.

Kada je reč o brizi kao emociji, ona se javlja i kod ispitanika – mladih i kod ispitanika – roditelja. Kod prvih, briga se u ovom kontekstu odnosi na zabrinutost za roditelje i preispitivanje njihovih zdravstvenih i nutritivnih navika, kvaliteta života i slično. Kod ideje o preseljenju i samostalnom životu, briga za roditelje fokusira se na pažnju i vreme: kako će se nadomestiti nedostatak dece u porodičnom domu i da li će roditelji biti usamljeni u svom tom slobodnom vremenu. Prelazak u novu životnu fazu u slučaju tranzicije u odraslost mojih ispitanika – mladih, ali i njihove braće i sestara koji žive u istom domaćinstvu smatra se velikim emotivnim prelazom za decu, a posebno za roditelje u domaćinstvu.

Kod ispitanika – roditelja, briga kao emocija interpretira se kroz ogromnu ljubav prema deci koja su u nekim narativima istaknuta i kao razlog postojanja svojih roditelja i nosioci smisla njihovih života⁸⁵. Briga o sebi kod ispitanika – roditelja takođe je formulisana kroz brigu o deci, pa neki od

⁸⁵ Ovo je posebno zanimljivo pratiti kroz intervju nastale u martu i aprilu 2020. godine kada je panika i strah usled izbijanja korona virusa u Srbiji bila najveća. Ispitanici – roditelji koje sam tada intervjuisala naglašavajući zabrinutost

ispitanika naglašavaju da je važno da rade što duže da ne bi bili teret deci ili da je važno da brinu o svom zdravlju kako bi odložili momenat kada će se o njima neko direktno brinuti. Narativi ispitanika – roditelja mogu se posmatrati u ključu detecentričnosti i familizma (Milić 2007, Tomanović 2017), te ideji da u detetu kao apsolutno prioritonom leži ukupnost porodičnog života. Ovi koncepti mogu se primeniti i u analizi stavova roditelja o svojoj ulozi kao „senke“, „podrške“, „oslonca“, onog koji „osluškuje“, „vaga“, i traži „pravu meru“ brige u skladu sa potrebama deteta. U skladu sa narativima koje sam analizirala može se doći do zaključka da se roditeljske tehnike prilagođavaju potrebama deteta, a ne obrnuto. Odnos prema detetu je u tom smislu dijalektički: ono je superiorno, centralno, prioritono, ali i inferiorno, kao isključivi primalac brige. Roditelji su ti koji neguju, brinu, staraju se o detetu, istovremeno procenjujući koja mera brige je idealna. Naravno, važno je naglasiti da je ovo istraživanje ograničeno svojim uzorkom, kao i prirodom „osetljive“ teme. To što u istraživanju nisam naišla na autoritativne metode vaspitanja, ne znači da one u lokalnom kontekstu ne postoje.

Kada je reč o kulturnim predstavama o roditeljstvu, interesantno je da se ovaj pojam kod ispitanika – roditelja prevashodno vezuje za prošlost, te asocira na odnos sa decom pre više 15-20 godina, u slučaju ovog istraživanja. Roditeljstvo se interpretira kroz rano roditeljstvo, a ispitanici češće o ovom iskustvu pričaju kao završenom nego kao aktivnom. Na pitanja „Šta znači biti roditelj?“ ili „Šta je roditeljstvo?“, „Kako biste opisali svoju ulogu roditelja?“ ispitanici često odgovaraju u prošlom vremenu, sećajući se prvih godina roditeljstva i sebe u „novoju“ ulozi pre mnogo godina. Na primer, oni govore: „imali smo laku ulogu roditelja sa njima“, „nije bilo batina“, a zatim slede sećanja o komunikaciji sa malom decom, načinima dogovaranja i organizovanja brige i obaveza u oko dece koja ne mogu da brinu sama o sebi, koja ne prelaze sama ulicu ili ne idu sama u školu. Potom slede sećanja o aktivnom radu sa decom i njihovim interesovanjima, odlascima na hor, vaterpolo, časove pevanja, potom prakse čitanja deci, igranje sa njima, organizovanje rođendana i druženja. Kao naglašena odlika roditeljske brige koja uz emociju podrazumeva i radnju, posebno se ističe „brižno praćenje deteta“ kao najvažniji element roditeljstva i odlika „dobre“ i „adekvatne“ brige.

za zdravlje dece izjavama poput „Ako neko treba da se razboli – ja ću! Ja sam svoje proživela/proživeo.“, kojima su objašnjavali zašto ne žele da im deca stoje u redovima za prodnicu ili da idu po lekove.

„Praćenje“ podrazumeva umeće shvatanja deteta i eventualnog predupređivanja negativnog ponašanja u budućnosti. Ono se percipira kroz razne primere i prakse, od ideje da bi roditelj trebalo da prepozna i podrži ono u čemu je dete dobro i talentovano, preko ideje da bi dete trebalo naučiti „pravim vrednostima“ – plemenitosti, radnim navikama, ljubavi prema učenju, pa do praćenja potencijalnih „loših“ izbora deteta. Smatra se da je roditeljska odgovornost da prate sa kim se dete druži, kako se ponaša, sa kim se zabavlja, da li ima svoje mišljenje, da li ume da odbije negativne uticaje. Iako se praćenje ponašanja deteta čini iz ljubavi, roditeljske odgovornosti i rada u najboljem interesu deteta, u narativima se ono predstavlja i kao neka vrsta investicije za budućnosti, kojom se pre svega osigurava mir u kasnijim godinama i kvalitetan odnos na relaciji roditelj – dete. Kako neki ispitanici ističu roditeljske „pogrešne odluke“ ili „propusti“ „skupo koštaju“ i dovode do rizika. Ukoliko naglašavaju praćenje dece, posebne metode roditeljstva i rada sa decom, ispitanici uglavnom zaokružuju narativ stavom da su deca sada „dobri ljudi“, da im veruju, da ih poznaju, da nemaju problema sa njima. „Praćenje“ dece, koje na prvi pogled može delovati zdravorazumski, prema mom mišljenju može se tumačiti i u ključu familizma, kao praksa paternalističke odgovornosti koja podrazumeva odgovornost roditelja za dobrobit deteta. Imperativ brige u ovom istraživanju vidimo u ideji o punoj roditeljskoj odgovornosti za blagostanje deteta: od toga kako će odrastati, provoditi slobodno vreme, da li će se ispuniti želja da se bavi sportom ili umetnošću, preko ideje da je poželjno da roditelj zna sa kim se dete druži i gde se kreće, da je odgovoran ako dete „upadne u loše društvo“, bude „uvedeno u narkomaniju“ i slično, kao i da bi trebalo da akumulira društvene i ekonomske okolnosti tako da deca „ne osete“ šta se događa. U narativima mojih ispitanika okolnosti, institucije i osobe koje takođe utiču u razvoju deteta (vaspitno-obrazovne ustanove, vršnjaci, drugi članovi porodice, zatim uslovi za rad roditelja, ratovi, ekonomska situacija) pomenuti su ilustrativno, kao okolnosti u čijem je centru roditelj kao isključivi nosilac odgovornosti. Navedeno odgovara familističkom idealu moderne porodice koji u kojem, kako navodi Smiljka Tomanović: „Dobro roditeljstvo pretpostavlja etiku samožrtvovanja za dete, kao i osećanje krivice zbog neadekvatnosti ukoliko se standardi dobrog majčinstva i očinstva ne dostignu“ (Tomanović 2017, 165). Neuspeh roditelja u mom istraživanju ispitanici – roditelji smatraju i situaciju u kojoj su deca osetila da je bilo roditeljskih odricanja. Oni smatraju da su „izveli decu na pravi put“, ali i dalje zameraju sebi sve strane dečijih života koje smatraju lošim. Bez obzira na to što su njihova deca odrasla, roditelji koje sam intervjuisala preuzimaju odgovornost za njihove neuspehe u školi, na fakultetu, za „kašnjenje“ u osamostaljenju i stvaranju

sopstvene porodice, za zdravstvene probleme dece. Kada pričaju o aspektu dečijeg života koji smatraju negativnim, ispitanici pokušavaju da ga racionalizuju kroz ideju o „sopstvenom propustu“ – razvodu braka, odlukama vezanim za karijeru, činjenju ili nečinjenju nečega u određenom momentu u prošlosti.

Međutim, još jednom je važno naglasiti da se veliki, ako ne i najveći, deo roditeljske odgovornosti kod mojih ispitanika smešta u prošlost, te da je briga u odnosu sa decom danas uglavnom svedena na praktične aspekte zajedničkog života i verbalnu podršku. Ispitanici – roditelji svoju ulogu danas mahom prenose na nabavku hrane i kuvanje, posebnu brigu o domaćinstvu i pomaganje deci ukoliko treba nešto izbušiti, zašrafiti, osmisliti, montirati. Što se druge podrške tiče, značajna je bila reč roditelja pri izboru srednje škole i fakulteta (i kod ispitanika – mladih i kod ispitanika – roditelja), dok je za dalje školovanje, karijerne i životne odluke ona simbolična i značajna za „smirivanje savesti“ i predstavu o tome da je posredi „normalna odluka“. Smatram da pozivanje na roditeljski autoritet i smirivanje nedoumica njihovim odobravanjem možemo tumačiti kao ličnu preferencu ispitanika, stvar osobnosti pri vaspitanju pojedinca i u svakom odnosu dete-roditelj, ali i moguću posledicu produžavanja mladosti. Naime, fenomen „produžene mladosti“ osim finansijske i stambene nezavisnosti podrazumeva i potpuno preuzimanje odgovornosti za sebe i svoje postupke, pri čemu pojedinac postaje subjekat odgovornosti, prevazilazeći položaj objekta odgovornosti svojih roditelja (Tomanović 2010, 179, prema Bannnen et al. 2002, 5). Moji ispitanici, iako odrasli po različitim kriterijumima, i dalje nisu potpuno autonomni.

Dok deo roditeljske brige i podrške smatraju dobrodošlim i opravdanim, ispitanici – mladi u intervjuima smatraju da roditelji nekad preteruju, ophode se prema njima isto kao pre 10 ili 20 godina, a neki ispitanici smatraju poražavajućim i ponižavajućim roditeljsku brigu kada su u pitanju određene svakodnevne prakse. Jedan od primera koji sam predstavila u rezultatima opisuje stav nekoliko ispitanika baziran na ideji da roditelji nemaju poverenje u kapacitete svoje odrasle dece. Ovaj narativ je najčešći u delovima intervjua koji se tiču zajedničkog domaćinstva. Veliki deo mojih mladih ispitanika navodi da ne učestvuje u većini kućnih poslova, delom i zbog toga što roditelji uvek urade sve pre njih ili sugerišu način na koji se nešto radi. Takođe, ispitanici – mladi ne vole kada ih roditelji pitaju da li su gladni, preispituju da li će im biti hladno ili toplo u garderobi koju su izabrali za izlazak iz kuće i slično. Iako smatraju da je upućivanje ovih i sličnih pitanja neprimereno kada su u pitanju osobe na pragu tridesetih, većina ispitanika pripisuje pomenutu

praksu činjenici da i dalje žive sa roditeljima. Ovaj stav u velikoj meri smatram tačnim, posebno imajući u vidu da svi intervjuisani roditelji smatraju da su njihova deca sposobna da žive sama. Preteranu brigu i detecentričnost u ovom kontekstu smatram posledicom zrelog zajedničkog stanovanja u kojem je autoritet roditelja i dalje iznad autoriteta odraslog deteta.

Kada je reč o brizi prema deci, ona je u narativima mojih ispitanika – roditelja predstavljena na romantičan način, pri čemu su deca prikazana kao „najveća sreća“, „najlepši dar“, „razlog postojanja“ i slično. U narativima ispitanika – mladih, posebno onih koji i sebe vide kao roditelje u perspektivi, na roditeljstvo gleda kao na žrtvu i odricanje. Roditeljstvo sopstvenih roditelja često se percipira na ovaj način, bilo da se smatra da su se roditelji dobijanjem dece odrekli ličnog vremena i prostora⁸⁶, uživanja (koje se predstavlja kroz primere putovanja, nege i hobija), karijera, druženja sa prijateljima, a konačno i sopstvenog partnerskog odnosa. Ideja o zavisnosti odnosa i predstavi o izraženoj roditeljskoj ulozi koja obeležava pojedince i stavlja u senku sve druge uloge možda je najbolje ilustrovana brigom ispitanika – mladih za roditeljski život kada se oni jednog dana presele. Roditelji su tu predstavljeni kao zavisni od praksi brige i nege, kao pružaoci a ne kao primaoci, kao pojedinci koji uživaju u kuvanju, spremanju za svoju decu, kojima su deca glavna zanimacija, a druženje sa njima okosnica dana. Ovakav stav ponovo otvara kulturne predstave o roditeljstvu u Srbiji i postavlja pitanje perspektiva života roditelja van porodičnih uloga, kao i njihove posvećenosti deci, koja ih je privremeno (premda u ovom slučaju na tridesetak godina) usporila i/ili pauzirala u partnerskom odnosu, hobijima, interesovanjima i organizaciji vremena „za sebe“.

Roditeljstvo kao izazov i veliko lišavanje posebno je naglašeno kroz ličnu pozicija ispitanika – mladih i njihov stav o sebi kao budućim roditeljima. Naime, kako se pokazalo, oni svoju perspektivu smatraju nezahvalnom u oba scenarija vizure sopstvenog detinjstva: ukoliko su ispitanici – mladi bili nezadovoljni roditeljskim metodama ili životom svojih roditelja oni ističu pritisak da prakse isprave na sopstvenom primeru kada dobiju svoju decu; ako su zadovoljni svojim roditeljima, ispitanici osećaju odgovornost da svojoj deci pruže isto ili više. Naravno, ne pričaju svi ispitanici – mladi o deci ili idejama kako treba vaspitavati i odgajati decu. Svoj sadašnji odnos sa roditeljima većina ispitanika smatra dobrim, a roditeljstvo u narativima obe ispitaničke

⁸⁶ Često se navodi praksa da su se roditelji odrekli svoje spavaće sobe u korist dece, ta da sve do današnjeg dana spavaju u dnevnoj sobi.

grupe percipira se kao put od vaspitnog ka savetničkom odnosu. Vreme koje ispitanici provode sa svojim porodicama takođe se menjalo u skladu vremenom. Vreme detinjstva je tako bilo vrlo aktivno, ispunjeno, organizovano, a članovi porodice bili su intenzivno upućeni jedni na druge. Danas se ovi intenzivni porodični odnosi svedeni na intenzivne porodične događaje i trenutke: slave, rođendane, religijske i druge praznike. Ono što okuplja porodicu češće, premda manje intenzivno, je hrana u manje ili više strukturiranoj formi porodičnih obedovanja. Ipak, vreme koje roditelji provode u kući ili radeći „za kuću“ percipira se kao obaveza koja je prerasla u naviku, hobi ili čak ljubav.

Iako su porodični odnosi i emocije kod većine ispitanika predstavljeni kao dobri i harmonični, gotovo svi moji sagovornici smatraju da bi preseljenje dovelo do boljih i kvalitetnijih odnosa. Svakodnevne male konfliktne situacije pripisuju se zajedničkom životu odraslih ljudi koji se bore za svoje slobode i smatraju se „normalnim“ pokazateljem da je vreme da se dete odvoji. Stav većine ispitanika – roditelja sa kojima sam razgovarala može se ilustrovati komentarom jedne ispitanice „Ja ga neću terati, ali ću ga podržati“ (INFŽ*, 53). Emocije koje se pripisuju budućoj selidbi dece mogu se tumačiti u ključu obreda prelaza, pri čemu je sadašnja faza duga, tranzitna i stepenovana, faza liminalnosti. U njoj se i roditelji i mladi pripremaju za odvajanje čiji momenat određuju razne okolnosti, a modeluju kulturne predstave o „pravom vremenu“ i „teškoćama“ sa kojima će se suočiti i deca i roditelji. Dok su kulturne predstave o teškoćama dece van porodičnog doma uglavnom vezane za finansije i organizaciju domaćinstva, predstave o „novoj fazi“ za roditelje uglavnom se baziraju na ideji o praznini i manjku smisla.

Naposletku, kao interesantan primer detecentričnosti i familizma u ovom istraživanju istakla bih narative ispitanika – mladih koji određene stavove i odluke baziraju na ideji o dobrobiti zamišljenog deteta. Da pojasnim, niko od mojih ispitanika – mladih nema niti planira decu u skorijoj budućnosti, ali gotovo u svakom intervjuu neki stav obrazlaže se iz perspektive budućeg roditelja. Jedan ispitanik tako objašnjava zašto želi da se preseli u okviru istog kraja „Znaš, kod nas je tako, evo ovaj Žile [poznaničnik] oženio se, ima i dete, tu je. Naša deca će možda da se druže. Nekako si siguran, pustiš dete tu, znaš da uvek imaš tu nekog po kraju.“ (INFm, 29), drugi objašnjava zašto želi da se odvoji u okviru porodične kuće „u kontekstu dobijanja dece, uvek bismo mogli da se oslonimo da će moji otac i majka moći da pričuavaju dete, pa u slučaju da nešto zafali da će moći, ako smo na poslu, da sprememo ručak, pa da zajedno klopamo. To opet tako gledam, dok

su još i oni u punoj snazi, da mogu da pripomognu u takvom razvoju događaja, kad dođu deca.“ (INFm, 27), dok jedna ispitanica objašnjava zbog čega sada želi da se posveti sebi i svojoj karijeri „Sad šta proputujem - to mi je. Realno neću ići na neke daleke, ili možda na bilo kakve, destinacije sa detetom. Drugo, moram da dođem do veće plate pre nego što zatrudnim, ne mogu sigurno da izdržavam neko dete sa ovom platom i da živim normalno“ (INFž, 29). Ideje o dobrobiti deteta formulisane su kulturnim predstavama o tome šta je dobro za dete i kakav bi odnos prema deci i roditeljstvu trebalo da bude.

Ovaj aspekt istraživanja smatram najizazovnijim pri interpretaciji, ali i u pogledu samog istraživačkog procesa i sprovođenja intervjua. Emocije i briga o porodici, doživljaj porodičnih odnosa i roditelja, a posebno doživljaj sopstvene dece „pipave“ su teme za jedno istraživanje. Shodno tome, moram pretpostaviti da su neke stvari izmenjene, možda ublažene ili ulepšane, te da je porodični život često predstavljen kroz najlepše aspekte porodičnog odnosa. Nekima od mojih ispitanika – roditelja tema roditeljstva, retrospektiva odnosa sa decom, uz sećanje na sopstvenu mladost, bila je izuzetno emotivna. Sa druge strane, kroz neke od intervjua stekla sam utisak da je moja pozicija istraživača, ali i osobe bez dece, oblikovala narative. Ispitanicima – roditeljima nisu smetala moja pitanja, ali sam stekla utisak stava da ne mogu u potpunosti da istražim, i što je još važnije, shvatim, brigu na relaciji roditelj – dete koju istražujem. Komentari ispitanika – roditelja, nekad su se završavali kratkim „Videćeš.“, koje prema mom mišljenju treba da naglasi kvalitet i kompleksnost odnosa koji ispitanici smatraju izuzetno teškim za interpretaciju.

IV 5. „Svetski“ i „naši“: mladi u komparativnoj perspektivi⁸⁷

Predmet ovog poglavlja biće analiza kulturnih predstava iskazanih u narativima o odrastanju i mladosti u Srbiji i na Zapadu. Poglavlje će ukazati na to zašto neki mladi ljudi biraju da žive u roditeljskom domu i ostaju delimično finansijski zavisni iako imaju sopstvena primanja. Da li kroz prizmu kulturnih predstava možemo da objasnimo dužu zavisnost mladih ljudi u Srbiji? Dalje, biće analizirano kako ispitanici i njihovi roditelji vide svoje pozicije i identitete u odnosu na iste pozicije među „Zapadnjacima“, sa jedne strane, i svojim sugrađanima, sa druge. Konačno, kroz analizu predstava o „dostojanstvenom radu“, životnim prekretnicama i učestvovanju u održavanju i finansiranju domaćinstva, kao i predstava o stvarima koje su „normalne“ i koje se „moraju“, te predstava o akterima u navedenim situacijama, analiziraću samorazumevanje ispitanika i korišćenje kulturnih predstava za opisivanje sopstvene socio-kulturne stvarnosti. Shodno tome, cilj rada biće da ispita kako neki mladi ljudi i njihovi roditelji vide svoje identitete (sa fokusom na ulogama u okviru doma i u odnosu na roditelje/decu). U istraživanju, takođe, sagledavam na koji način doživljaji života „tamo“ služe za razumevanje stanja „ovde“, te ističem kulturne predstave koje se odnose na organizaciju svakodnevnog života.

Objedinjujući terensko istraživanje i promišljanje relevantne literature ovaj rad produbljuje istraživanja kulture odrastanja u Srbiji i odgovara na pitanje da li je „produžena mladost“ iznuđena ekonomskom situacijom ili možemo govoriti i o kulturnim faktorima. Imajući u vidu analizu kulturnih predstava o životu „drugih“, koji žive u sistemu koji se percipira kao „bolji“, „dostojanstveniji“, „uređeniji“ i slično, ovo istraživanje moglo bi da ima i praktičnu primenu u kreiranju fokusa omladinskih politika i projekata osnaživanja mladih.

⁸⁷ Jedan deo ovog potpoglavlja preuzet je i prilagođen za potrebe naučnog rada pod nazivom “Good Parenting in Postsocialist Serbia: Too Much Parental Care or Too Many Children’s Needs? Anthropological Reflections” (Mitrović, Katarina M. and Marija Brujić 2021) koji je prihvaćen za objavljivanje u časopisu *Antropologija*.

IV 5. a) „Spoljašnji drugi“ - mladi sa Zapada: rezultati

Kao prva važna tema narativa ispitanika pokazala se percepcija rada i uslova za rad u Srbiji i na Zapadu. Mladi i njihovi roditelji, svako iz svoje perspektive, govore o nedovoljno razrađenom sistemu u Srbiji koji bi pružio mladima mogućnost da rade i studiraju, stoga prolongirajući momenat dobijanja prve plate, a samim tim i dalja stremjenja ka samostalnosti. Preklapanja u odgovorima ispitanika posebno se tiču „dostojanstvenih“ poslova za mlade, razumevanja vršnjaka ili školskog sistema koji bi omogućio nesmetano školovanje i privređivanje (na svim nivoima obrazovanja, od osnovne škole⁸⁸ do fakulteta), što je slučaj u svetu. Kao „dostojanstvene poslove“ ispitanici navode nošenje novina, rad u pekari, rad u školskim i univerzitetskim kantinama, teratanama i prodavnicama. „Dostojanstven posao“ za mlade čini predstava o poslovima koje obavljaju mladi na Zapadu, dok se kao njegova suprotnost naglašavaju poslovi koje su mladi radili ili čuli da neko mlad radi u Srbiji: rad u magacinu, nošenje građevinskih materijala, deljenje letaka.

Dalje, nekoliko ispitanika govori o ušteđevini koju mladi u svetu mogu svojim radom da prikupe još tokom studija, odnosno sumi novca koju mogu da troše na sebe tokom života sa roditeljima što je, greškom sistema u Srbiji, za „Zapadnjake“ dosta ranije. Takođe, na idealističan način se govori o plaćenim praksama koje su mlade u inostranstvu učinile kompetentnijim na tržištu rada, lakše dovele do posla i plate koja se „kod nas dostiže u zenitu karijere“.

Ispitanica čija deca nisu radila do završetka školovanja (ćerka do završetka fakulteta, a sin do završetka srednje škole), na primer navodi:

Imam tu drugaricu baš u Holandiji. Isto godišće tvoje i Ivanino [ćerka, 28], njen sin. On je završio fakultet, njega je odmah čekalo mesto... bio je na praksi tu i čekalo ga je mesto. (...) Ali tamo deca rade i pri fakultetu, ali ima veća ponuda. Ima i ovde ko se potrudi, ali ne poslova toliko, koliko za mlade izrabljivanja koje je malo plaćeno. A tamo možeš da uštediš i da stavljaš na knjižicu. (INFŽ, 57)*

Dalje, sagovornica koja je tokom studija radila honorarno, s vremena na vreme delivši letke opisuje šta se, prema njenom mišljenju, žrtvuje ako se radi i studira:

Poenta svega je da je baš strašno što ti ne možeš da studiraš i da radiš bilo šta sa strane i što moraš da budeš u fulu posvećen tom studiranju. Čak ne ni da učiš sve vreme, nego jednostavno

⁸⁸„Raznošenje novina po komšiluku“, koje se pojavljuje kao najčešći element narativa mojih ispitanika o mladima koji rade na Zapadu, ispitanici obično vezuju za decu osnovnoškolskog uzrasta i priliku da se zaradi prvi džeparac.

ako hoćeš da budeš uspešan u toj sferi ti moraš da se baviš nekim polu vannastavim aktivnostima kao što su, ne znam, obilaženje nekih konferencija, izlaganja, ne znam ni ja čega, odbrana ovoga, onoga. Na kraju krajeva, moraš i da se družiš s ljudima sa fakulteta kako bi bio u toku sa svim dešavanjima i kako bi zapravo bio zapažen i od strane profesora i drugih studenata, što je nekako u svakom smislu bitno za bilo koju dalju karijeru. A ti ako radiš, ti jednostavno nemaš vremena da se baviš takvim stvarima zato što moraš da ideš na posao i nemaš vremena da posećuješ bilo šta osim onoga što ti je stvarno-stvarno obavezno. Tako da ako radiš prilično si isključen iz svih tokova i obavljaš samo ono što je neophodno i ne mora da znači da si lošiji student, ali si svakako nezapaženiji. A s druge strane, čak i ako radiš i ako moraš da zarađuješ za taj fakultet ti nisi u poziciji da radiš neki visoko kvalifikovan posao, iako zapravo imaš neke kvalifikacije, već moraš da radiš najgore moguće poslove na svetu, tipa u kafću ili u Meku ili kao kafe-kuvarica u nekoj firmi, gde zapravo možeš da radiš neki kvalifikovan posao, ali baš zbog tog fakulteta ti ne možeš. I sa te strane dolazi čak i do stigmatizacije od strane drugih studenata koji žive sa svojim roditeljima ili žive u domu i ne moraju da se bave takvim stvarima. (INFž, 29)

Kada je reč o prvim poslovima, jedan od ispitanika kroz osmeh prvo navodi da je u srednjoj školi radio kao položajnik, jednom godišnje. Potom dodaje da je, osim toga morao da se snalazi za dodatni džeparac, pa je povremeno radio na rezervacijama stolova u noćnim klubova. Govoreći o svom odrastanju koje doživljava kao „trnovito snalaženje“, odrastanje mladih na Zapadu, prema njegovom mišljenju karakteriše „mekoća“ koju povezuje sa obiljem prilika:

Oni u svim tim evropskim zemljama krenu u srednjoj školi da zarađuju. Ali ovako je isto, i on voli da jede i on voli da popije, ali on troši i na putovanja. I ja bi' trošio da mogu. Njima je lagodnije, mekše... sve im je dostupnije. Putovanja, treninzi, nije isto kad ti sin trenira u Crvenoj zvezdi i u Bajernu iz Minhena (smeh). Ali stvarno, znam dosta ljudi tamo koji posle srednje škole rade. Ti moraš da radiš posle srednje. Moraš da se odseliš. Nije im normalno, kao što je kod nas normalno, da ljudi žive sa roditeljima... Ali da, sve je brže. (INFm, 27)

Sagovornica koja nije radila tokom studija, studentske poslove povezuje sa lošim uslovima za rad. Naspram toga pominje iskustva svoje prijateljice koja je studirala u Americi:

Ne samo što ovde moraš da radiš neke najgrđe poslove, nego što je uglavnom teško raditi to fizički- ili se mrzneš ili kuvaš, u zavisnosti od sezone, dok deliš letke ili prelaziš kilometre po ovom, beogradskom, saobraćaju kako bi došao do nekog magacina gde nosiš kutije ili lepiš deklaracije. U Americi, tipa, imaju gomilu studentskih poslova koji su ti na faksu, a opet i faks ti je na pet minuta od doma gde živiš. Baš je jedna moja drugarica radila u fakultetskoj teretani, neki lagan posao, lupanje onih pečata, upisivanje termina da si došao da vežbaš... I onda nosi svoje knjige i tamo uči, a istovremeno i zaradi, a sve joj je još i blizu. (INFž, 26)

Informant koji trenutno radi kao stomatolog navodi da je tokom studija pokušavao da nađe posao, ali da su svi poslovi u struci bili neplaćene prakse, a da su plaćeni poslovi uglavnom podrazumevali težak fizički rad:

Kod nas nema posla generalno. Mislim, možeš ti i kod nas preko tih nekih omladinskih zadruga... I ja sam pokušavao tokom srednje škole, pa kao preko leta da radim. Pokušao jednom, poslali su me negde da nosim neke cigle tamo. Mora to da bude nešto ljudskije- ne možeš ti detetu od šesnaest godina da daš da nosi neke tamo... brate, palo mi to na nogu tamo od trista kila, zamalo da mi polupa nogu. Za hiljadu dinara. Nema, nije to-to. Probao sam u stvari i posle toga, ali u magacinu, prašina, gušio se i rek'o 'ma batali'. Razumeš, oni tamo dele novine, gluposti neke, imaju neke druge poslove, za razliku od ovde gde ako hoćeš da zaradiš k'o klinac moraš debelo da podmetneš leđa. (INFm, 30)

Mladi ljudi u Srbiji u potrazi za poslom nailaze na mnoge teškoće. Smatram da je činjenica da su svi informanti koje sam intervjuisala zaposleni i smatraju svoju platu, kako sami kažu, „dobrom za srpski standard“ dovela do manjka narativa o teškoći pronalaska posla danas, a u fokus stavila teškoću pronalaska posla nekad. Ipak, dominantan je narativ o neadekvatnoj naknadi, a često i gubitku, za mlade i vredne ljude u Srbiji. Druga istraživanja pokazuju da se mladi na tržištu rada u Srbiji suočavaju sa raznim poteškoćama i da u svojim narativima ističu besmislenost konkurisanja, obesmišljenost javnih konkursa ili njihovo „nameštanje“, dugo čekanje na odgovor, finansijske izdatke koje prijavljivanje na posao iziskuje (sakupljanje i overa potrebne dokumentacije), insistiranje poslodavca na detaljima iz privatnog života i planovima za budućnost (bračni status, planiranje prodice), postojanje oglasa u kojima poslodavci traže isključivo mlade i lepe devojke (Трифунџић 2013, 152-154). Kada je o mom istraživanju reč, kroz nekoliko intervjuja naglašen je i problem nerazumevanja od strane vršnjaka i školskog sistema za mlade koji studiraju i rade. Često pozivajući se i na popularnu kulturu, informanti prave razliku između Srbije i sveta, te svog viđenja mladih kojima se pruža mogućnost da žive na presecima uloga: mladih i radnika, mladih i roditelja, mladih i sportista. Jedna ispitanica navodi:

Tako smo mi imali koleginicu na fakultetu koja je imala dete koje je dobila vrlo mlada i paralelno sa fakultetom je i radila. I ona je bila skroz isključena iz našeg društvenog života... mislim mi smo je zvali 'žena' a ona nije toliko starija od nas. Ali ona je za nas bila žena koja radi i koja ima dete i niko nije imao nikakvu potrebu da se druži sa njom ili da uči sa njom, ili da radi bilo šta sa njom što su propratne stvari studentskog života. Pritom ni ona nije imala vremena da se druži sa nama i bila je prilično skrajnuta od strane svih nas. A s druge strane smo imali studenta koji je bio isto godište kao i da devojka, odnosno žena, koji je upisao sedamnaest fakulteta, i onda je odlučio kako će da studira hiljaditi put. I on je živio sa mamom, svirao u bendu, imao neograničeno mnogo vremena zato što nikad nije ni razmišljao o tome da li ima para za nešto ili nema para,

niti je morao da razmišlja o tome. Tako da je on nama bio super kul, svi smo se s njim družili jer nam je bio mnogo zanimljiv. I on je čak bio lošiji student od te žene, ali je nekako bio mnogo više uključen u sva ta dešavanja. (INFž, 29)

Jedan od sagovornika ističe svoje viđenje teškoća u usklađivanju nastave i posla:

Svi ti studenti koji su radili, bilo šta da su radili, uopšte nisu imali nikakvih olakšica od profesora. Zapravo su svi bili u fazonu 'jebi ga, ako ćeš da studiraš, moraš da budeš tu 100% svog vremena, ne zanima me da li ti radiš, da li ti se dešava ovo ili ono, i gde živiš i s kim živiš, da li imaš bilo kakve poteškoće u vezi sa tim. Ovde postoje neka pravila koja moraju da se poštuju, predavanja su obavezna, imaš tri izostanka, i to je to.' Ne postoji nikakvo sistemsko rešenje sem vanrednog studiranja za takve slučajeve. Znači, ljude generalno ne zanima u kakvoj si ti poziciji van fakulteta, tako da čak i sa strane profesora oni su bili problematični studenti, iako nisu stvarno pravili nikakve probleme... ali su to bili studenti koji najviše izostaju, koji dolaze nespremni, zato što, jebi ga, ne može da se uklopi radno vreme bilo kakvo sa predavanjima koja su rasparčana tako da se dešavaju od 8 ujutru do 8 uveče, a plus nikad nijedan dan nije isti. Tako da ne postoji nijedan posao koji to može da proprati, to su uvek bila kašnjenja, izostajanja, sve i svašta, tako da su profesori uvek bili ogorčeni na sve te studente. (INFm, 30)

Neki od roditelja naglasili su i da bi oni voleli da su njihova deca radila tokom studija ili u srednjoj školi, ali da takva praksa u Srbiji nije viđena kao normalna ili uobičajena. Njihova deca nisu privređivala, a neki od ispitanika ne znaju ni drugu decu koja jesu, premda smatraju da su radne navike i shvatanje vrednosti novca koje se, kako oni vide, na Zapadu usvajaju mnogo ranije, važne za decu i mlade. Ispitanici doživljavaju mlade na Zapadu kao sposobnije za odrasli život, između ostalog, i zbog iskustva rada i vrednovanja novca „od malih nogu“. Roditelje sa Zapada, sa druge strane, doživljavaju kao manje popustljive, strože i u manjoj meri „slabe na sopstvenu decu“. Ovakva kombinacija vrednosti i vaspitanja ističe se kao dobra, ali ne i normalna za život u Srbiji u kojoj „deci ne može da se kaže 'ne'“.

Jedna ispitanica predstavlja kupovinu firmirane obuće i odeće, kao i skupe šminke, kao svoju svakodnevnicu i nešto što se, kako navodi, „podrazumeva da mora“ da priušti svojoj deci. Nasuprot tome, odobrava odevanje mladih koje viđa kada putuje van zemlje:

Ti naši prijatelji, njihova deca su tokom fakulteta radila tri puta nedeljno [u Holandiji]. Čerka u nekoj otvorenoj pekari na nekom trgu. I od toga je mogla nešto da zaradi i uštedi. Tu se naši roditelji razlikuju od zapadnog sistema. Mnogo, mnogo, od Zapadnjaka, u smislu pravilnije ih uče o vrednosti novca. Ovde roditelj koji nema kupi detetu patike koje koštaju ne znam koliko... koji nema! Tamo nema tog markiranja stvari firmiranih i nekih gluposti i malograđanština. Ja kad sam putovala gledam tamo mlade devojkice koje hodaju ulicama Madrida u nekim patikicama,

sandalama, niko ne nosi štikle, punu ratnu opremu za izlazak, šminke i ostalo. Tamo je to tako lepo nekako. (INFŽ, 57)*

Druga ispitanica navodi da su njene ćerke krenule da rade tek nakon završenog fakulteta, a sin nakon treće godine studija, kada su poslodavci nakon neplaćene stručne prakse odlučili da ga zadrže u firmi. Iako su njena deca prvi samostalno stečeni novac iskusila u dvadesetim godinama, ispitanica smatra da je jako dobro da se deca i mladi mnogo ranije susretnu sa sopstvenom zaradom. Ona smatra da je mladi na Zapadu „od malih nogu“ zarađuju za svoj džeparac, dok u Srbiji to nije uobičajeno i društveno prihvaćeno:

Tamo se stimuliše rad kao jedan ispravan rezon. I ja jesam za to. Ali je tamo to toliko rasprostranjeno da ta deca koja rade nisu čudaci koji raznose novine ili rade i da ih druga deca gledaju ispod oka zato što oni zarađuju. Kao 'prepušten si samom sebi, roditelji su ti kreteni pa te teraju da radiš, a ti ideš u školu, a plus toga i radiš pa moraš da ustaneš još ranije da razneseš novine'. Tamo je to ponašanje uobičajeno, vrlo je stimulativno i dobro za mladog čoveka da zaradi, da oseti šta znači zaraditi svoj dinar. Onda nema u nekim kasnijim godinama problem sa bahatošću, sa ne vrednovanjem materijalnog. Jer on zna koliko je teško došao do, lupam, prvih 50 dolara ušteđenih ili do prvih 50 evra ušteđenih. Možda je po dva meseca po evro dnevno zarađivao ili po dva evra, pa jedan trošio- jedan stavljao sa strane, da bi došao do tog nekog iznosa. Kod nas to nije slučaj zato što su naša deca pod okriljem roditeljske brige zaštićena i nemaju pravi odnos prema materijalnim stvarima i ne vrednuju to na isti način. Ali je tako kod nas. Ja nisam mogla svoju decu da teram da rade iako delim to mišljenje, mislim da je ispravno. Ali ja nisam mogla njih da zaposlim da prodaju sladoled na čošku naše ulice jer bi njihovi vršnjaci imali drugačiji stav prema tome nego što je to u Zapadnoj Evropi. Tamo je to potpuno uobičajeno i normalno. (INFŽ, 56)*

Važan doprinos istraživanjima mladih tokom post-socijalističke transformacije u domaćoj antropologiji pruža Vesna Trifunović analizirajući položaj mladih u Srbiji kao tranzicionih gubitnika (Trifunović 2014). Oslanjajući se na stav Smiljke Tomanović i Suzane Ignjatović da se osujećenje individualizacije kod mladih u Srbiji odvija pod dejstvom kulturnih ograničenja (paternalističkih porodičnih obrazaca i internalizovane infantilizacije) i strukturalnih ograničenja (nedostatka posla, stambenog prostora i novčanih sredstava), Trifunovićeva dalje analizira na koji način pomenuta ograničenja proizvode konceptualizacije i gubitničko-dobitničke odnose (Trifunović 2014, 147). Analizirajući novinske tekstove i komentare koje ih prate, ona ističe problem pronalaska posla među mladima kao i „diskurs lenjosti“, odnosno nesklad između mladih „obučeni po poslednjoj modi, koji pijuckaju kapučino i puše, dok u rukama drže skupocene telefone“ (B92 2011), sa jedne strane, i diskursa o njihovoj lenjosti, neradu i nemogućnosti da su bilo šta od navedenog sami zaradili, sa druge. Neki od mojih ispitanika (mladih i njihovih roditelja)

komentarisali su nepovoljnu radnu klimu kada su u pitanju mladi, upravo poredeći Srbiju i Zapad. Umesto lenjosti, kao glavni problem pokazalo se nepostojanje radne infrastrukture kada su u pitanju mladi. Prema tome, ispitanici kada govore o radu mladih izdvajaju dve normalnosti: normalost koja se živi (u Srbiji) i normalnost kojoj se teži (na Zapadu). Željeni cilj takođe je dvojak i podrazumeva, sa jedne strane, postojanje infrastrukture „dostojanstvenog“ rada za mlade, a sa druge strane, kulturu podrške za mlade koji rade i školuju se.

Ono čemu se ispitanici nadaju je sistem kojem će se ljudi u Srbiji prilagoditi. Naglašavajući da mladi u Srbiji nisu lenji, već u strahu (svom i roditeljskom) da će radom više izgubiti nego dobiti, ispitanici priželjkuju pravedniji i „normalniji“ sistem. Kao što Žikić, pišući o kulturnim predstavama o Evropskoj uniji, navodi

„očekivanja od 'novog' vremena odgovaraju, zapravo, onome što ispitanici vide kao svojevrsan konačan cilj evrointegrativnih procesa Srbije: usklađivanje ovdašnje kulture sa kulturom Zapada. To uključuje društvene, političke i ekonomske promene u datom smeru, saobražavanje pravne normativistike odgovarajućin zahtevima, ali se odnosi, pre svega, na sistem vrednosti. Osnovna karakterizacija tog pretpostavljenog sistema vrednosti od strane ispitanika nije ideološke prirode, međutim, već insistiranje na 'normalnosti' svakodnevnog života“. (Жикић 2013, 48)

U kontekstu produžavanja života sa roditeljima među mladima koji su zaposleni i mogli bi da započnu samostalni život, interesantan je upravo doživljaj prvog kontakta sa sopstvenim novcem. Kao što sam već navela, većina mladih informanata sa kojima sam razgovarala su visko obrazovani, dok su ostali počeli da rade nakon završenog srednjoškolskog obrazovanja. Školovanje, koje se posmatra kao glavni činilac skraćivanja ili produžavanja mladosti (Mihailović 2004, 28), u ovim narativima nije pravilo ključnu razliku. Naime, kako navodi Srećko Mihailović „kraća je mladost onih kategorija mladih koji se kraće školuju (poljoprivredna i radnička omladina), dok je duži put do odraslosti onih koji se najduže školuju“ (Mihailović 2004, 28). Međutim, dužina i kontinuitet privređivanja sopstvenog novca kod mojih informanata nije pokazala razliku u ostalim parametrima odraslosti. Svi ispitanici i dalje žive sa svojim roditeljima, ne plaćaju račune ili plaćaju tzv. „svoje troškove“ (mobilni telefon i internet), a učestvovanje u finansijskoj i organizacionoj dinamici domaćinstva je na dobrovoljnoj bazi, retko i kada oni sami procene potrebu. Na primer, ispitanici uglavnom spremaju svoje sobe, ali ne učestvuju u spremanju stana. Takođe, oni „kupe usput“ namirnice ukoliko drugi članovi domaćinstva to zatraže ili ukoliko im je potrebno za lične potrebe ili potrebe okupljanja grupe prijatelja, ali ne učestvuju u velikim nabavkama, kupovini hrane za pravljenje obroka za porodicu ili kupovini kućne hemije. Sa druge

strane, ispitanici na različite načine ističu „revanširanje roditeljima“ kroz neke manje ili veće gestove: izvođenje roditelja na ručak ili večeru s vremena na vreme, plaćanje sporta ili ekskurzije mlađoj deci u porodici, učestvovanje u renoviranju stana, kupovina novije tehnike za kuću ili lično za roditelje (televizor, mobilni telefoni). Imajući u vidu navedeno, smatram da odlaganje odraslosti, posmatrano na navedenom uzorku, nije direktno vezano za dužinu školovanja, već za odnos prema zaradi kao prema džeparcu kojim se kupuje željeno, a ne neophodno, sa jedne strane, i pomoći u kući kao opciji, a ne kao obavezi, sa druge.

Jedan od informanata koji radi od srednje škole, prvo u igraonici, potom u prodavnici tehnike, a sada od kuće preko interneta, na primer, ističe kako je njegov odnos prema domaćinstvu sličan odnosu njegovog oca u tom periodu. Kako navodi, porodica smatra da je „ispravno“ da ne učestvuje u troškovima domaćinstva, odnosno da zarađuje bez obaveze:

A ja sam nešto između njih dvoje. Između ćaleta koji je imao sve obezbeđeno i keve koja je radila, koja se cimala, ovo-ono, zato što, brate, ja sad radim al' nemam tu neku obavezu da radim. Mogu i da ne radim, al' realno, radim da bi' nešto sebi napravio. (K.M. Da li roditelji očekuju da pomažeš?) Pa ne. Zato što znam da je i ćale tako živio. Mislim živimo tu, sin sam im, on misli da je ispravno da oni mene izdržavaju dok se ja ne osamostalim. (INFm, 29)

Odnos prema novcu koji deca zarađuju kao prema džeparcu vidi se i iz izjave ispitanice koja ima troje dece (sinovi 27 i 23, ćerka 22 godine), pri čemu je najstariji sin zaposlen. Pričajući o razlikama u kvalitetu života supruga i sebe kad su im deca bila mala i sada, ispitanica navodi da sada ipak malo više novca troše na svoje potrebe:

I onda smo zacrtali da putujemo malo po Srbiji, da upoznamo malo više našu zemlju, pa malo i šire. Tako da, čak mislim da smo malo i više krenuli da trošimo. Dobro, manje se troši u smislu da Sava [sin, 27 godina] opet ima neku platu, pa je to opet za džeparac njemu manje para. (INFž, 53)*

Sagovornik koji radi kao stomatolog i ima svoju stomatološku ordinaciju govori o tome koliko mu je u ordinaciji važna pomoć majke, koja se bavi istim poslom. Međutim, kako navodi, preterana briga majke dovodi do slabljenja njegove motivacije da bilo šta sam pospremi, kako na poslu, tako i u kući:

Po meni nije normalno ovo što radi moja mama. To definitivno nije normalno. I ja sam, mislim... Ona je kriva, znaš. Ona meni može da kaže 'E, ja neću to da ti radim' ali to ne radi, a ja to iskorišćavam. 'Ajde razumem ordinaciju i to da mi pomogne oko posla i stvarno mi je nekad teško baš sve to ja da držim, i još da odbija da dođe da mi pomogne, ipak radim i bez sestre i bez svega,

to je baš teško u mom poslu. I onda mi znači to što mi opere i to. Ali tu taj moj sobičak, šta imam tu, ni nešto to ne isprljam al' ona voli i tu da uđe, da ždrakne šta ima. (INFm, 30)

Odnos dece prema zalaganju roditelja komentariše jedna ispitanica koja navodi kako tek sada, kad su joj deca odrasla (sin 25 godina, ćerka 28), ima osećaj da su zahvalni za posao koji obavlja, a ne da se on samo podrazumeva:

Tamo [u Evropi] se učestvuje i deca ta više cene sve. Zahvaljuju se majci kad im opere veš i tako dalje. Ovde se to podrazumeva. Mada se to sad pojavljuje i kod moje dece... ono 'hvala ti' - samo što nisam pala u nesvest. Nekako i oni sazrevaju, znači dešava se i to, da ne poveruje čovek. (smeh) (INFŽ, 57)*

Posebno su važne, ako ne i ključne, kulturne predstave vezane za trenutak kada je iseljenje ili osamostaljenje neophodno, te se upravo one mogu dalje koristiti za shvatanje „produžene mladosti“ u Srbiji. Naime, analizirajući intervjuje, došla sam do zaključka da postoje tri situacije u kojima se odlazak iz porodične kohabitacije podrazumeva: venčanje, dobijanje deteta i nepodnošljivo loši porodični odnosi.

Jedan ispitanik navodi primer svog prijatelja kome je, kako kaže, bilo dosta kritika, svađa u kući, između roditelja međusobno i roditelja i njega. Kako ističe, njegov prijatelj je rešio da živi „po svojim pravilima“, a zbog majčine bolesti nije skroz prekinuo kontakt sa porodicom, iako je malo falilo da se i to desi:

Znam mog drugara Lazu koji se osamostalio, ali on je iz porodičnih razloga hteo da napusti tu kuću mada i dalje odlazi da bi mami pomogao, da je odvede na hemoterapiju kad treba i da pomogne. Ali nije više mogao tamo da živi. I njegov brat se izdvojio i otišao. I šta je tu bila prekretnica - rođenje deteta. Brat je otišao da živi sa suprugom u njenom stanu. (INFm, 27)

Jedna od sagovornica navodi je teško opredeliti se za kredit ili plaćanje kirije ukoliko nije neophodno. Budući da ima platu grafičkog dizajnera koju smatra jako dobrom, razmišljala je o kreditu, ali je na kraju odustala imajući na umu stan koji će jednog dana naslediti od svoje babe. Svoje preseljenje sada smatra, kako navodi „malo nepotrebnim“:

Mislim da svi moji vršnjaci žive tako. Retko ko iz Beograda iznajmljuje. Ovi koji su se tako preselili su morali - svi su mahom pobešli od nekih loših odnosa. Ljudi koji su iz Beograda iznajmili stanove... Uglavnom nisu mogli sa porodicom da se slože pa su zato otišli. (INFŽ, 28)

Ispitanik koji već skoro deset godina radi i živi sa roditeljima takođe smatra preseljenje nepotrebnim:

Meni je osamostaljivanje bacanje para. Da ja sad dajem dvesta evra za stan. Baš znam jedan primer od skoro, taj lik se osamostalio i nije prošlo godinu dana, vratio se da živi sa roditeljima. Živeo malo sam, izveo se i vratio se. Isto ko ja, '90 godišće. Bespotrebno je dok ti ne rešiš da zasnuješ porodicu da se osamostališ, šta dobijaš time? Kad se osamostališ, a nemaš porodicu ili ne želiš da imaš... Kao imaš privatnost. Ja i ovako imam privatnost, nemam sad neku želju da imam veću privatnost. (INFm, 29)

Za razliku od nekih društava gde je život sa roditeljima u određenim godinama jako negativno obeležen, i za mlade i za roditelje, u istraživanom kontekstu on se smatra „normalnim“ ili „normalnim kod nas“. Tretman dece je takođe drugačiji, pa se čini da, na primer, život sa roditeljima u SAD u nekim zrelijim godinama postaje okarakterisan pežorativnom frazom „živeti u maminom podrumu“ ili „živeti u roditeljskim podrumom“⁸⁹. Mislim da je ovaj naziv upotrebljivan iz dva razloga. Prvo, sugerise neprimereno detinjastu odraslost, budući da su uglavnom podrumi kuća u Americi ti u kojima se tinejdžeri skupljaju tokom prvih izlazaka ili radi igranja video-igrica što se, opet, vezuje za detinjstvo, rani tinejdžerski period, odnosno, rane srednjoškolske dane. Drugo, smatram da roditeljski podrum, a ne kuća, sugerise neku vrstu stida ili stigmatizacije mladog čoveka koji bi, u skladu sa kulturnim očekivanjima, trebalo da ima svoju kuću, svoje domaćinstvo.

Mediji u Srbiji takođe naglašavaju razliku između „normalnosti“ života mladih ljudi sa roditeljima u Srbiji i „nenormalnosti“ ove prakse na Zapadu. Na primer, jedan novinski članak već naslovom sugerise različitost u pogledu „normalnog“: „Imam 30 godina i živim sa roditeljima! Ovo je u Srbiji potpuno normalno, a na Zapadu znak za uzbunu“ (Blic 2018). Članak započinje veću o tridesetodgodišnjem Amerikancu kojeg su roditelji tužili, jer ne plaća račune i odbija da se iseli iz njihovog doma. Za razliku od toga, naglašava se da je stanje u Srbiji potpuno drugačije, te da se na život sa roditeljima u tridesetim godinama gleda kao na pravilo pre nego izuzetak.

Takođe, moji ispitanici naglašavaju zaštitničku crtu roditelja u Srbiji, koja često prerasta u preteranu servilnost koju ne smatraju karakteristikom roditelja na Zapadu. Na primer, ispitanica

⁸⁹ Engl. *Living in parents' basement*. Na primer, kako jedna definicija „maminog podruma“ u takozvanom onlajn „urbanom rečniku“ navodi, da je „mamin podrum“ stereotipni dom „štrebera, luzera“ i slično: „Pojam označava da pojedinac i dalje živi sa jednim ili oba svoja roditelja uprkos tome što je odrastao čovek. Razlozi za duže življenje kod kuće mogu da uključuju nedostatak energije i ambicije, nemogućnost da se priušti sopstveni smeštaj kao posledica trošenja novca na hobije (tj. figure iz „Zvezdanih staza“, stripove, onlajn igre) ili jednostavno zato što je neko mamin sin“ (Urban dictionary 2006).

koja je svoje roditelje okarakterisala kao „okrenute sebi, a ne deci“⁹⁰, navodi da je bila rešena da se posveti deci, ali da je u tome nekad preterivala. Takođe, ona je „jedva čekala da se uda i da ode“ jer su joj roditelji bili strogi, a smatra da su ona i suprug „otišli u drugu krajnost“ i nekada bili previše blagi:

Kao roditelji smo znali kako je trebalo, ali smo često bi iz straha da će deci biti lošije potisnuli svoja uverenja. Pratili su se uvek potrebe dece, a mi smo se prilagođavali. Tako je i danas. (INFž, 56)*

Jedan ispitanik navodi da, iako mu nekad smeta, voli što su deca i dalje u kući, „što su slobodni i što im mi [roditelji] ne smetamo“:

Nisu Zapadnjaci ljudi 18 godina i ćao. Ali opet, ja bih poludeo da me zove moje dete i da kaže 'Tata je l' mogu da dođem?' - mi nismo takvi. Ne znam što se to dešava. Možda kao roditelji pogrešimo, operemimo deci sobe, a onda kad oni hoće da se sele 'Što hoćeš svoj stan, pa imaš svoju sobu?'. (INFm, 62)*

Jedna ispitanica smatra da mnogo čini za svoju decu i da to radi svaki roditelj. Kako navodi, to je bilo u redu dok su bili mali, ali sada joj to smeta, pa je počela da odbija neke želje:

Ježivo je šta mi sve radimo za svoju decu. (...) Za mnoge stvari sam uhvatila sebe 'je l' te ne mrzi, je l' ti usput da kupiš?' to sam radila i rekla sam 'nije mi ništa više usput.' (...) pravimo decu katastrofa nesposobne. Da kad krenu da žive sami da ne znaju šta ih je snašlo. I finansijski da ne znaju da raspoređuju novac - 'Jao sine, samo da ti ništa ne fali!' - pa nek' ti fali bre nešto! Ima norveška poslovice 'Deci stalno treba da je malo hladno i da su malo gladna'. (INFž, 57)*

Slično ovoj ispitanici, i roditelji koje sam intervjuisala zajedno takođe su govorili o tome kako postepeno i deca dobijaju neke obaveze. Naglašeno je i da se deci čini mnogo više nego što je potrebno:

Sad već, ima već neko vreme da oni sami idu kod lekara. (Suprug: Evo, oni usisavaju svoje sobe!) Da, oni usisavaju svoje sobe! U jednom trenutku je stvarno bilo teško da postigneš jer i fizički si umoran i radila sam noću. (...) Suprug: Eto, ako može da se kaže da i oni nešto rade, oni neki put iznesu đubre, iznesu zelenu kesu za recikliranje, ali sve to moramo mi da ih podsećamo... odnesu nešto iz podruma. I tako, neki put pokupe veš. Mada neki put i ja preteram kad im napravim ručak, do te mere učinim debilnim da, recimo, napravim špagete i stavim špagete u jednu posudu, a onaj sos u drugu posudu, onda im stavim kačkavalj i stavim rende i stavim i sos i kečap i sve im poređam i namestim tanjire da oni ovako dođu i ne seda im se. A ja sve, još stavim i ceduljicu, 'parmezan vam je u frižideru'. (INFž, 53; INFm*, 55)*

⁹⁰ Kao primer navodi da su njeni roditelji uvek išli na proslave i putovanja bez nje, te da je često kao mala bila sa babom, dok je njoj, kada je dobila svoju decu, „bilo nezamislivo da sa nekim drugim dočeka Novu godinu, da prvo čestita nekom prijatelju ili kumu ili kumi, bilo kome drugom, a ne svojoj deci“ (INFž, 56).

Konačno, kao glavna olakšica u „normalnosti“ života evropske i svetske dece, ističe se „sistem koji im je pružio utabanu stazu, koju samo treba slediti“. Moji informanti, sa druge strane, ističu brigu „države i sistema“ za omladinu, koja „u Srbiji ne postoji ili postoji samo u predizbornoj kampanji“, na jednak način kada je reč o stvarima koje se doživljavaju kao luksuz, na primer putovanjima⁹¹, i „osnovnim stvarima“, poput prava na fer zapošljavanje⁹². O marginalizaciji mladih u privatnoj i javnoj sferi, kao i opštem neprepoznavanju problema mladih i njihove pogođenosti kada je reč o zloupotrebama od strane poslodavaca i nepoštovanju zakona, piše i Vesna Trifunović, pozivajući se, između ostalog, i na istraživanje organizacije „Hajde da...“⁹³ iz 2004. godine (Trifunović 2014, 155). Marginalizaciju mladih Trifunovićeva naglašava stavom da mladi ne učestvuju u „nosećim institucionalnim segmentima društvenog sistema, te su stoga isključeni iz normalnih sistematskih kanala sticanja prihoda, moći, uticaja i ugleda“ (Milić 1987, 39).

Interesantno je videti na koji način su formulisane potrebe mladih u Srbiji u političkom diskursu, odnosno, koji su to uslovi koji će smanjiti „odliv mozgova“ i „gubljenje mozgova“, te proširivanje srpske dijaspore koju već čini između 2,5 i 4,5 miliona ljudi (Брујић 2015, 7). Kao primer uzimam govor predsednika Srbije, Aleksandra Vučića, iz 2019. godine, kojim se ističe potreba za zadržavanjem mladih u zemlji, rešavanjem stambenih i drugih važnih pitanja, pri čemu se naglašava postojanje državne strategije kojom će se ova pitanja rešiti. U svom govoru, povodom jedanaest godina od osnivanja Srpske napredne stranke, Vučić ističe borbu za uslove, takozvani „srpski san“, koji će zadržati mlade u zemlji:

Naš posao je da u narednim mesecima i narednim godinama tim ljudima ponudimo i nadu i budućnost, da im ponudimo 'srpski san', da obezbedimo... i zato ćemo u ovom investicionom planu najmanje 500 miliona evra odvojiti za stanove za mlade bračne parove, odvojicemo za druge programe za mlade ljude da mogu da ostanu ovde; da mogu da dobiju ranije automobile,

⁹¹ Videti na primer kako visina prihoda utiče na kvalitet okolice: Ilić 2013, 16-18.

⁹² Perspektiva ispitanika ukazuje na to da se u svetu „isplati biti mlad“, odnosno da postoji veće razumevanje i veće povlastice koje se nude ovoj kategoriji građana. Jedan od primera je i EURO26 kartica (*European Youth Card*: <https://www.eyca.org/about>) koja je poznata i priznata širom Evrope, a kojom se obezbeđuju popusti za mlade. Uz ovu karticu, kako kompanija navodi, mladima se pruža prilika da dostignu svoj pun potencijal putujući širom Evrope, upoznajući nove ljude, ali i učeći nove stvari koje će biti od velike pomoći na početku karijere, doneti promenu u zajednici te, konačno, omogućiti mladima da postanu dobro informisani i aktivni građani koji oblikuju društvo.

⁹³ Publikacije i priručnici organizacije „Hajde da...“ mogu se naći ovde: <https://hajdeda.org.rs/publikacije-i-prirucnici/>.

*da mogu ranije da odu od svojih roditelja, da mogu ranije da zasnjuju porodicu. Time ćemo obezbediti više dece i rešavati naše demografske probleme.*⁹⁴

Ovaj govor, kao i novinski tekstovi u čijem su fokusu mladi u Srbiji, ističu problem nemogućnosti naspram potreba mladih, što dovodi do želje za odlaskom iz zemlje. Važno je naglasiti da se o „odlivu mozgova“ već dugo piše kao o jednom od najvećih problema Republike Srbije, a da se strategije⁹⁵, kako navodi Marija Brujić, odnose pre svega na mlade i njihovo zadržavanje u zemlji (Брујић 2018, 45). Takozvani „srpski san“ o kojem Vučić govori postaje pandan „američkom snu“ - ideji koja se vezuje za Tomasa Džefersona, a tiče se prava svakog građanina na život, slobodu i potragu za srećom, koja se danas tumači i razume šire, kao san o ličnim, često ekonomskim, prilikama (Churchwell 2018)⁹⁶. Automobil, „fenomen koji sam po sebi predstavlja ovaploćenje američkog sna“ (v. Stix 1994, 113 prema Зарић 2018, 1134), doduše od pre sto godina, odvajanje od roditelja, mogućnost posedovanja sopstvenog stana i uslova za zasnivanje porodice, deo su percepcije o tome šta je mladima potrebno kako bi doživeli svoj život u Srbiji kao dostojanstven, odnosno, da bi isti mogao da se nazove „snom“ ili ostvarenjem želja.

IV 5. b) „Unutrašnji drugi“ - „svetski, a naši“: rezultati

Iako narativima preovladava poređenje iskustava na relaciji „mi“ – „Zapadnjaci“, ispitanici ističu i pojedince u domaćem kontekstu čija iskustva odrastanja smatraju drugačijim od svojih. Odgovarajući na pitanje „Ko su mladi koji u Beogradu ne žive sa svojim roditeljima/ koji su samostalni?“ i slično, gotovo svi moji ispitanici odgovorili su izdvajanjem „mladih iz unutrašnjosti“ koji su „morali“ da se snalaze. Takođe, neki od ispitanika pominju i iskustva svojih

⁹⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=6fbG73VLkY4> (23:58-24:30; preuzeto 30.1.2020)

⁹⁵ Nacionalna strategija za mlade za period od 2015. do 2025. godine i Nacionalna strategija zapošljavanja za period 2011-2020. godine.

⁹⁶ Ideja „američkog sna“ postaje važna tema Džejmsa Traslova Adamsa koji 1931. u svom delu „Ep o Americi“ piše o ovom konceptu kao snu o boljem, bogatijem i srećnijem životu za građane svih klasa (Churchwell 2018, 115; Cullen 2003, 4). Interesantno je spomenuti i fotografiju koja se nalazi na početku dela Džima Kulena „Američki san: Kratka istorija ideje koja je oblikovala naciju“. Naime, Kulen prilaže fotografiju Skota i Zelde Fildžerald uz propratni tekst: „Ova strana raja: Skot i Zeldeža Fildžerald na svom medenom mesecu, 1920. Ova fotografija je virtuelni prikaz 'američkog sna': kuća, kola, lepota, mladost, talenat.“

roditelja koji su se doselili u Beograd radi studija ili u potrazi za poslom, a koji su zbog toga takođe „morali“ da se, kako navode, „snađu“, „prilagode“, „osamostale“.

Kao što se kohabitacija sa roditeljima u Srbiji smatra iznuđenom u odnosu na mlade sa Zapada, deluje mi da se samostalnost mladih ljudi koji nisu iz Beograda, a žive u Beogradu, takođe percipira kao iznuđena, a ne birana. Shodno tome, postoji diferencijacija između „spoljašnjih drugih“ (mladih sa Zapada) i „unutrašnjih drugih“ (mladih iz drugih mesta u Srbiji). Među mojim ispitanicima postoji, s tim u vezi, *narativ čekanja naspram narativa moranja i snalaženja*: čeka se da se završi škola da se nađe posao, čeka se da se nasledi stan da bi se živelo samostalno. Kada se govori o vršnjacima koji žive sami, svi su nasledili, niko nije kupio stan, a podstanarstvo nije opcija, tj. nije opcija kad se „ne mora“ (kao u navedenim slučajevima venčanja, dobijanja dece ili izuzetno loših porodičnih odnosa). Konačno, ispitanici izdvajaju dva migracijska toka mladih koji žive sami, pri čemu je prvi periferija i centar zemlje (selo-grad), a drugi periferija i centar moći (Srbija-Zapad).

Jedna sagovornica, sećajući se studentskih dana, poredi svoje iskustvo studiranja sa iskustvom studenata koji su u Beograd došli iz drugih mesta u Srbiji ističući razliku u motivaciji:

Govoreći u periodu kad smo ti i ja odrastale, devedesetih i devhiljaditih jeste bilo razlike u odnosu Beograda i unutrašnjosti. Ipak smo bili nekako u centru svih tih zbivanja. Možda ako si tad bio u unutrašnjosti možda si mogao za neke stvari bolje da prođeš. Kad dođeš na fakultet i upoznaš mnogo kolega koji su sa najrazličitijih strana Srbije. Konkretno na mojoj grupi bilo je ukupno šestoro ljudi iz Beograda. Razlika je u tome što su oni došli ovde da se tamo ne vrata. A ti si rođen ovde, nemaš sad tu neki izbor osim ako nećeš da ideš stepenicu dalje, a to je ta neka Evropa... ili svet... što se uvek predstavljalo u svim medijima kao idealno rešenje za sve naše probleme. (INFŽ, 28)

Druga ispitanica na sličan način pominje prednosti i mane studiranja u Beogradu za mlade koji su se u Beograd doselili radi studija:

Moraš da sama uključiš mašinu za sudove, za veš, moraš da sama ideš u prodavnicu, moraš sama da kuvaš hranu. Taj samostalan život u ranim dvadesetim je meni lično bio vrlo stran. Mnogo mi je značilo da sa fakulteta dođem kući, da imam ručak, da ne razmišljam o sudovima, vešu. Al' opet s druge strane čine mi se da su ljudi iz unutrašnjosti, koji su ovde studirali kad i ja, znali mnogo više o svojim beneficijama kao studentima, nego što sam ja imala pojma. Korišćenje menze, korišćenje studentske kartice za neke popuste... i uvek su bili u prednosti. Na primer, studenti iz unutrašnjosti su uvek bili u prednosti koji strani jezik će da uzmu. Nas uvek tutnu na francuski ili ruski, a njima daju engleski koji je bio bleja za položiti. (INFŽ, 29)

Ono što mi je bilo posebno zanimljivo je, kod ispitanika kod kojih je jedan roditelj iz Beograda, a drugi ne, ili je jedan živeo sličnije njima danas, a drugi se rano osamostalio, ispitanici često veličaju upravo priču o roditelju koji se „mučio“ ili se i identifikuju sa njim/njom.

Jedna ispitanica smatra da se odrastanje njenih roditelja mnogo razlikovalo od njenog, posebno naglašavajući rano osamostaljenje svog oca:

U selu je rođen [otac] i tamo je odrastao mislim da je u srednju išao u Čačak, što je opet drugačija sredina od Beograda. Njegovo se [odrastanje] razlikovalo u smislu da se on osamostalio sa osamnaest godina, ali opet osamostalio u smislu da je živeo sam. Sa te strane znam da su živeli drugačije jer su radili na njivi. A mama je ovde bila pod babinom kontrolom pa nije mogla ništa da radi. Mislim, živela je ona u gradu, ali imala je babu Hitlera pa nije mogla da izađe iz kuće. (...) Mislim da je, na primer, mama bila mnogo zaštićenija nego ja, od svega. A za tatu ne znam pravo da ti kažem. Njegove roditelje ja toliko ne znam tako da ne mogu da kažem kakvi su bili odnosi. Mada njih je bilo četvoro, petoro, on je bio poslednje dete, kapiram da ga niko nije fermao. Ono 'mali idi, snalazi se'. (INFž, 28)

Ispitanik koji misli da je njegovim roditeljima u redu što i dalje živi sa njima, sa blagim podsmehom govori o svom ocu, koji u njegovim godinama živeo sa svojom majkom:

Drugačije je vreme bilo, tad je bio Tito. Keva nije bila zadovoljna, čale jeste. Zato što je čale živeo sa svojom kevom, manje-više sve imao. Zato nije bio ni nešto ambiciozan, zato što je sve imao. A keva se opet tu više cimala, zato što je ona prvo došla ovde da radi, pa dok se snašla. Mnogo se više cimala od čaleta, tako da totalno drugačije. (INFm, 29)

Sličan je i narativ sagovornice čija je majka živela kao i ona, kod svojih roditelja i trošila platu kao džeparac:

Ja u kući baš imam taj primer da je moj tata sa jedanaest godina otišao iz tog sela da bi živeo u gradu, da bi mogao da se školuje jer je u tom njegovom selu bilo samo do četvrtog razreda. A na dalje za od petog do osmog i srednju školu i višu moraš dalje. Onda je on išao bukvalno kod strica da završi osnovnu školu, srednju školu je završio u Novom Sadu, a fakultet u Beogradu. Znači bukvalno je tako išao sam i snalazio se, dok sa druge strane imam mamu, koja je dobila od oca stan u kom i mi danas živimo, koja je počela da živi, negde tako kad je imala godina koliko ja, sama, ali je na primer celu platu je koristila za sebe, hranila se kod njih [kod svojih roditelja] i ono nekakao potpuno je oprečna situacija, tata jedna strana, mama druga strana. (INFž, 28)

Drugi ispitanik takođe navodi razliku između odrastanja svojih roditelja, smatrajući da je majci bilo znatno teže, dok svog oca vidi kao nezrelijeg od sebe trenutno:

Bilo je drugo vreme. Mada opet, odrastanje kog roditelja? Čale moj je bio sin direktora banke i ono šta, išao u Milano da kupuje stvari i tako neke gluposti. A keva je ono, došla sa sela u grad,

završila faks. Tako da ono zavisi, kevi je u moje vreme bilo baš teško, jebi ga. Šta je ona došla, živela kod tetke, šetala joj kera. A čale... ja sam za mog čaleta čale. (INFm, 30)

Analizirajući intervjue stičem utisak da informanti preciznije sagledavaju životne faze ovih „unutrašnjih drugih“, nego faze u svom životu. Kod narativa o „deci iz unutrašnjosti“ postoji radikalnije stepenovanje odraslosti. Samo preseljenje tokom srednje škole ili studija u Beogradu doživljava se kao veliki korak, koji je takođe segmentiran u smeru doživljenog progressa: studentski dom, cimerski život, samostalni život ili život sa partnerom. Nasuprot tome, srednja škola i studije ispitanika doživljavaju se kao dve strane u okviru istog stanja zavisnosti, sa minimalnim razlikama koju, na primer, donosi dužina noćnih izlazaka. Doživljaj prve prave prekretnice u životu mojih ispitanika donosi prva plata koja označava neku vrstu samostalnosti i korak ka osvajanju odraslosti.

IV 5. c) Analiza rezultata istraživanja „drugih“ mladih

Informanti sa kojima sam razgovarala smatraju da je život u Srbiji učinio njihovo odrastanje i/ili odrastanje njihove dece (u slučaju informanata roditelja) težim, „haotičnijim“ i u izvesnoj meri „nenormalnijim“ nego što bi bio slučaj na Zapadu. Ispitanici roditelji navode koji su principi za njih „normalni“ i zašto, pri čemu naglašavaju zbog čega često ni sami nisu postupali u skladu sa pomenutim principima. Na primer, pozitivno se gleda na zaposlenje tokom srednje škole ili fakulteta, u skladu sa stavom da se na taj način mladi uče vrednosti novca, štednji, radnoj etici i disciplini. Dalje, informanti smatraju da se kroz rad sagledava i vrednost proizvoda, te zaobilazi potreba za razmetljivom potrošnjom koja se u domaćem kontekstu opisuje kupovinom jako skupih i, iz perspektive ispitanika, često nepotrebnih proizvoda i usluga (poput markirane odeće, obuće, šminke i estetsko-hirurških intervencija na telu). Ipak, niko od dece intervjuisanih roditelja nije imao stalan posao ili trajniji honorarni angažman u periodu mladosti o kojem su govorili. Isti je slučaj sa intervjuisanim mladim sagovornicima koji su do momenta stalnog zaposlenja zarađivali retko i u nejednakim vremenskim intervalima, oprobavši se u fizičkim poslovima, radu na DJ setu ili promocijama klubova, kao i deljenju letaka. Odlaganje zaposlenja i potrage za poslom može se

analizirati kroz prizmu kulturnih predstava o „dostojanstvenom radu“, ideje o potencijalno većem gubitku naspram dobitka i, konačno, ideje o „dobrom roditeljstvu“. Uslovi za rad na Zapadu idealizovani su slikom o sistemu i usklađenosti, infrastrukturi i kulturi rada, te predstavom o ljudima koji mogu da obavljaju više uloga (na primer, studenta i zaposlenog, majke i studentkinje) tako da jedna uloga ne trpi zbog druge, i obrnuto. Ideja o „dostojanstvenom“ radu, osim kada je reč o tipu posla, počiva na ideji zamišljene (dobre) nadoknade za utrošeno vreme, trud i zdravstveni rizik u slučaju fizičkih poslova. Interesantno je da se slični poslovi u različitim kontekstima doživljavaju drugačije. Na primer, raznošenje novina pojavljuje u gotovo svim intervjuima kao način da mladi Zapadnjaci lako zarade prvi džeparac. Naizgled sličan posao deljenja letaka u Srbiji percipira se dijametralno drugačije, kao „nedostojanstven“ i mučan posao koji se obavlja po snegu ili tropskim temperaturama. Takođe, kao i kod drugih pomenutih poslova, govori se o gubljenju vremena u gradskom prevozu. Iako bi ispitanici sigurno znali da i na Zapadu nekad padne kiša ili sneg, te da postoje saobraćajne gužve i u drugim gradovima, deluje mi da se deljenje novina na Zapadu doživljava u svojevrsnom vakuumu gotovo filmske slike bogatog američkog predgrađa. U skladu sa stavom da je suština kulturnih predstava relaciona, te da „njihovo postojanje počiva na potrebi vrednovanja odgovarajućeg stanja stvari u sopstvenoj sredini“ (Жикић 2013, 11) mislim da ispitanici koristeći ovakvu, selektivnu, sliku Zapada teže naglašavanju percipirane opšte razlike u sistemima i „opravdavanju“ sopstvenog iskustva.

Druga zajednička odlika stavova informanata stastoji se u stavu o „dobrom roditeljstvu“, ili preciznije „normalnom roditeljstvu“ u Srbiji. Kako informanti smatraju, u Srbiji ne postoji kultura rada među mladima, pa bi roditelji osećali breme kritike ukoliko bi podsticali svoju decu da rade pretpostavljajući da druga deca u okruženju ne rade. Smatrajući da bi insistiranjem na nekom od stavova, bilo da je u pitanju rad ili nešto od potreba dece, njihova deca bila okarakterisana kao uskraćena ili „prepuštena sama sebi“, roditelji koje sam intervjuisala odustajali su od svojih stavova ili su ih modifikovali. Narativ o „slabosti na decu“ proteže se i kada je reč o održavanju domaćinstva, a praćen je kritikom obe ispitaničke grupe. Sa jedne strane te kritike stoji preterivanje u servilnosti i isticanje „medveđih usluga“, a sa druge nedostatak zahvalnosti i podrazumevanje roditeljske brige. Mislim da je posebno važno istaći postojanje ideje o roditeljskoj odgovornosti za potpuno blagostanje dece, bez obzira na starost (dece). S tim u vezi, doživljena odgovornost za egzistenciju dece ne prestaje posle njihovog zaposlenja pa se, kao što su intervjui pokazali, u domaćinstvima dele opšti troškovi i obaveze koji se vezuju za roditelje (računi za struju, vodu,

fiksni telefon, kablovsku televiziju; hrana za domaćinstvo, kućna hemija; pranje veša, pranje sudova, usisavanje stana, brisanje prašine i slično) i posebni troškovi i obaveze mladih kao pojedinaca u domaćinstvu (sopstveni račun za mobilni telefon, internet; spremanje ličnog prostora, kupovina namirnica za posebne prilike i lične proslave). Smatram da u ovom slučaju možemo govoriti o izvesnim dihotomijama: permanentno – jednokratno, egzistencijalno – luksuzno, porodično – lično. Naime, materijalna vrednost roba i usluga, kao ni obim posla u okviru domaćinstva, nije toliko važan koliko predstava o obavezi da se deci pruži „osnovno“. Ono u čemu deca učestvuju doživljava se kao lep gest za nešto bez čega se može. Na primer, jedna od ispitanica nedavno je pomogla roditeljima u kompletnom renoviranju stana i kupovini nameštaja; druga ispitanica štedi za putovanje u Vijetnam kojim planira da iznenadi svog oca; gotovo svi ispitanici nekad izvedu porodicu na ručak u neki restoran koji smatraju finim. Neki od ovih gestova skuplji su od dela računa za domaćinstvo za određeni period, ali bih zaključila da su, u ispitivanom kontekstu, kulturno prihvatljiviji i za decu i za roditelje. Putovanja, obroci van kuće, kupovina nove tehnike, renoviranje stana i slično, doživljavaju se kao luksuz koji se dešava ponekad, bez pritiska da se mora ponoviti. Sa druge strane, kupovina namirnica i plaćanje zajedničkih računa predstavljaju trajnu obavezu od koje zavisi egzistencija porodice. „Slabost na sopstvenu decu“, samim tim, može se tumačiti kroz prizmu predstave o obavezi da se deci, dokle god žive u domaćinstvu sa roditeljima, obezbedi sigurnost i svojevrsna baza, bez obzira na to koliko zarađuju i koliko imaju godina.

Naposletku, imajući u vidu obavljeno istraživanje, a preispitujući ideju o iznuđenoj produženoj mladosti u Srbiji, naspram produžene mladosti u zapadnim društvima koja je stvar izbora pojedinaca (Mihailović 2004, 29), važno je govoriti o predstavama o *iznuđenom odrastanju* i *odrastanju na čekanju*. Sistematizujući „druge“ uz pomoć analognog principa, kroz vrednovanje i upoređivanje, doživljavanje kao bližih ili daljih od sebe (Nedeljković 2007, 28), došla sam do zaključka da ispitanici kao „spoljašnje druge“ vide mlade sa Zapada. Sa druge strane, postoje i „unutrašnji drugi“ koji su „morali da se snađu“ – mladi i roditelji koji su došli u Beograd na studije ili u potrazi za poslom. Iako smatram da je produžena mladost mojih ispitanika iznuđena ekonomsko-političkom situacijom koja sa sobom nosi i nespremnost na preuzimanje rizika i opšti osećaj nesigurnosti koji dovodi od težeg odlučivanja za samostalni život, mislim da je neophodno sagledati i narativ čekanja i kulturni doživljaj moranja. Kao što su intervjui pokazali, „moranje“ je povezano sa izuzetno lošom porodičnom situacijom i svađama ili sa velikim prekretnicama u

životima pojedinaca, poput preseljenja u drugi grad, venčavanja i dobijanja sopstvene porodice. Budući da kod mojih ispitanika ništa od navedenog nije slučaj, oni ostaju u roditeljskom domu, birajući svoju produženu mladost, čekajući da se desi nešto što bi dovelo do „moranja“. Između ostalog, njihov trenutni status takođe je određen (ne)moranjem: oni se ne sele i ne učestvuju u poslovima i izdržavanju domaćinstva jer ne moraju. Smatraju da bi se, kao i njihovi vršnjaci, snašli kada bi došlo do situacije za samostalnost, ali to ne znači da će se u ovim ulogama i oprobati „pre vremena“. Konačno, deluje mi da poseban legitimitet praksi unutar domaćinstva, bilo da je reč o finansijskom aspektu ili održavanju, daje pozivanje na roditeljski primer. Naglašavajući iskaze poput „tako je i moj ćale“ (nije davao za domaćinstvo) ili „moja mama koja je celu platu koristila za sebe“, mladi ispitanici usvajaju i reprodukuju porodične obrasce. Sa druge strane mislim da se, u izvesnoj meri, može govoriti i o strepnji koju nosi ovo reprodukovanje obrazaca, budući da svako „tako je i moj ćale“ implicira „dok nije dobio mene“. S tim u vezi, mislim da mladi koriste porodične kohabitacije percipirajući trenutni period kao trenutak kada mogu sebi da priušte ono što se u Srbiji smatra luksuzom. Takav luksuz biće im nedostupan kada naiđe neka od velikih prekretnica i kada oni budu morali da se odriču za nekog drugog.

V Zaključak

Fenomenu „produžene mladosti“ pristupila sam sa ciljem da analiziram da li na postojanje ovog fenomena u Srbiji utiču kulturne predstave. Zanimalo me je na koji način shvatanja životnog toka i mladosti, prostora u kojima se živi (od grada do stanova), domaćinstava i njihovog funkcionisanja, kao i shvatanja o „dobroj“ brizi i životu „drugih“ dovode određenih ideja i delanja. Pod kulturnim predstavama o svakoj od navedenih segmenata istraživanja podrazumevala sam „manje-više konzistentan skup ideja koje određena grupa ljudi ima o nekoj pojavi iz stvarnosti“ pri čemu su uključena „faktička znanja o toj pojavi, njene simboličke reference u kulturi kojoj pripada data grupa, diskurzivnu, normativnu ili stvarnu povezanost sa drugim kulturnim artefaktima, simbolima, pojavama, procesima i tome slično, kao i stereotipne poglede na datu pojavu, zasnovane na njenom sociokulturnom tretmanu u stvarnosti“. (Жикић 2013, 19). Jedan od ciljeva mog istraživanja bio je i da preispita hipotezu o iznuđenosti „produžene mladosti“ kao posledice ekonomske i političke situacije u Srbiji, te detaljnije preispita zbog čega pojedinci koji mogu da priušte samostalan život ipak biraju da ostanu u porodičnim domaćinstvima. Konačno, cilj rada bio je da popuni prazninu u antropološkim istraživanjima koja se u Srbiji bave mladima uopšte i fenomenom „produžavanja mladosti“ posebno.

U poglavlju pod nazivom *Vreme u kontekstu životnog toka i „produžene mladosti“* razmotrila sam kulturne predstave mladih iz Beograda i njihovih roditelja o mladosti i odraslosti, kao i o kvalitetima i osobinama kojima se pojedinci svrstavaju pod okvire različitih generacija. Takođe, u radu sam akcentovala odnos obe grupe ispitanika prema „prethodnim“ i „sledećim“ generacijama. U ovom delu istraživanja rukovodila sam se analizom životnih faza i pozicionirala fenomen „produžene mladosti“ na granici između mladosti i odraslosti. Kroz narative o „normalnom“ ponašanju i „ponašanju u skladu sa godinama“, kada su u pitanju određene životne faze, došla sam do zaključka da se ostanak u roditeljskom domu u kasnim dvadesetim i ranim tridesetim godinama ne percipira kao „neozbiljan“ ili „detinjast“ izbor. Takođe, zaključila sam da se mladost percipira kao „međuperiod“ koji se treba „iskoristiti“ i „proživeti“ u cilju daljeg blagostanja.

U poglavlju u kojem sam analizirala prostor u kontekstu fenomena „produžene mladosti“ nastojala sam da istražim kako antropološki shvaćeni prostori (grad i krajevi, stanovi, kuće i sobe) utiču na

ideje o samostalnom životu i produžavanje mladosti. Ovo poglavlje otvorilo je pitanja „Drugih“ – drugih gradova, krajeva, životnih aranžmana, ali i drugih ljudi čija se pozicija u narativima ispitanika pojavljivala kao referentni okvir percepcije. Značenja koja ispitanici pridaju prostorima i alternativnim životnim aranžmanima smatram važnim predmetom antropološkog istraživanja. Za potrebe istraživanja bilo je važno sagledati mesta kao relacionala i identitetska, a prostor kao potencijalno tranzitan, prostor „čekanja“ ili „zaglavljenosti“. Sobe ispitanika predstavila sam kroz prizmu „međuprostora“ u kojima se čeka najbolje stambeno rešenje i sledeća životna faza. Dalje, u ovom poglavlju razmatrala sam prostore koje ispitanici koriste, te ukazala na njihovu vezanost za krajeve u kojima su odrasli i u kojima i dalje žive sa roditeljima, kao važne činioce u produžavanju mladosti i odlaganju samostalnog života. Takođe, ovo poglavlje otvorilo je pitanje mladih ljudi u Beogradu kojima je život sa roditeljima ne samo podnošljiv i prijatan, već predstavlja izbor, kako u sadašnjosti tako i u budućnosti.

Naredno poglavlje, u kojem sam detaljnije obradila život u porodičnom domaćinstvu, detaljnije preispituje koristi porodične kohabitacije, posebno akcentujući perspektive ispitanika – mladih. U ovom poglavlju analizirala sam narative koji ukazuju na male, retke i često neobavezne finansijske i kućne obaveze mladih u ispitivanim domaćinstvima. Na osnovu narativa o troškovima i obavezama, došla sam do zaključka da se „produžena mladost“ i zavisnost od roditelja može posmatrati kao svojevrsna strategija za „proživljavanje“ mladosti, štednju i bolje startne pozicije u odraslosti. Budući da se kao glavni problem u kontekstu domaćinstva pojavljuje manjak privatnosti ili izbegavanje određenih ponašanja i praksi usled zajedničkog stanovanja, zaključila sam da se „ustručavanje“ smatra podnošljivom „žrtvom“ ili „cenom“ u odnosu na mnogostruke koristi porodične kohabitacije i zrelog zajedničkog stanovanja.

Budući da se kao važna tema tokom istraživanja pojavilo pitanje „dobrog“ roditeljstva, brige o domaćinstvu i ukućanima, u narednom poglavlju preispitivala sam koncepte familizma i detecentričnosti, kao i kulturne predstave koje formiraju sliku o „dobrom“ roditeljstvu i adekvatnoj nezi. U ovom poglavlju pisala sam o predstavama o roditeljstvu kao „najlepšem“ i „najtežem“ pozivu i uvidela da pojam „roditeljstvo“ ispitanici uglavnom vezuju za ranije periode i odnose sa svojom decom, na „praćenje“ njihovih interesovanja, društva, talenata i slično. Primetila sam da, iako je briga o deci mojih ispitanika danas svedena uglavnom na praktične prakse u domaćinstvu, ispitanici – roditelji i dalje preuzimaju veliki deo odgovornosti za život i blagostanje svoje dece.

Sa druge strane, ispitanicima – mladima i dalje je značajna roditeljska podrška, logistička i verbalna, kada su u pitanju manji i veći životni izbori. U kontekstu teme važno je zapažanje da određenu brigu, koja se javlja kao posledica zajedničkog stanovanja i predstava o roditeljskoj ulozi, ispitanici – mladi smatraju suvišnom.

Konačno, u poslednjem analitičkom poglavlju, razmotrila sam kulturne predstave mladih iz Beograda i njihovih roditelja o mladosti i odrastanju u Srbiji i na Zapadu. Ukazala sam na kulturne predstave o specifičnosti ispitivane grupe u odnosu na „druge“, doživljaj Zapada i Zapadnjaka, uslova za rad i roditeljske brige „tamo“, kojom se istovremeno pruža uvid u kulturne predstave o stanju „ovde“. Komparativna perspektiva ukazala je na važnost kulturnih predstava o mladosti i odrastanju u Beogradu pripadnika vršnjačke i roditeljske generacije koji se diferenciraju na osnovu mesta rođenja, iznuđene samostalnosti i snalažljivosti. Ovo poglavlje pokazuje kulturne predstave o „normalnosti“ i „moranju“, kao i praksama koje se ne smatraju dobrim ali se praktikuju iako „nisu normalne“ jer su uslovljene kontekstom života u Srbiji. Fokusirajući se na analizu kulturnih predstava o životu na Zapadu, odnosno „životu kojem se teži“, rad akcentuje važne društvene domete koje ispitanici smatraju neophodnim, premda nepostojećim u srpskom kontekstu, posebno osvetljavajući „normalnost kojoj se teži“, naspram one „koja se živi“.

Kao što sam više puta u radu naglasila, cilj ovako postavljenog antropološkog istraživanja ne pretenduje da prikaže statistički reprezentativne podatke. Osim relativno malim brojem ispitanika, rad je limitiran i njihovim izborom – svi mladi sa kojima sam razgovarala rade, zarađuju dovoljno da priušte samostalan život, smatraju svoje plate dobrim ili čak natprosečno dobrim. Takođe, odnosi u domaćinstvima koje sam istraživala su uglavnom harmonični sa ponekom razmircicom ili problemom, a roditelji u domaćinstvima uglavnom imaju svoje plate ili penzije, te ne zavise direktno od svoje dece. Imajući u vidu rečeno, jasno je da određene predstave o „zaglavljenosti u međuprostoru i međuvremenu“ nisu iste kao kod mladih ljudi koji ne mogu da nađu posao, ili iz razloga nege, izdržavanja ili nečeg trećeg, moraju da ostanu u roditeljskom domu. Iako je ovakav izbor ispitanika zatvorio neka druga istraživačka pitanja, poput teškoće pronalaska posla ili nelagode potpune finansijske zavisnosti na pragu odraslosti, smatram da je doveo do preciznijeg određenja odgovara na pitanje zbog čega mladi ljudi koji mogu da se osamostale i budu samostalni to ne čine. Kvalitativno istraživanje i dubinski intervjui pružili su značajne perspektive mladih i njihovih roditelja, kao i etnoeksplicacije o „dobrom“ životnom toku, životnom prostoru,

domaćinstvu, kao i „dobrom“ i „dostojanstvenom“ radu i finansijama u skladu sa njim. Ovaj rad bi, stoga, trebalo da doprinese boljem sagledavanju kulturnih faktora i kulturnih predstava koji dovode do stvaranja i održavanja fenomena „produžene mladosti“, te posmatranja „produžavanja mladosti“ i života u porodičnim domaćinstvima kao strategija za budućnost i „najboljeg od svih raspoloživih izbora“.

U odnosu na postavljena istraživačka pitanja zaključujem da na fenomen „produžene mladosti“ u Srbiji, pored ekonomskih i političkih faktora, utiču i kulturne predstave. Kulturne predstave koje su u se u ovom istraživanju pokazale kao ključne su predstave o „dobrom“ životu (i „dobroj“ mladosti) i predstave o „dobrom“ roditeljstvu. Kada je reč o predstavama o „dobrom“ životu i „adekvatnom“ životnom toku, kulturno je poželjno da se iz toka „ne ispada“ i da se ne „vraća“ na prakse i ponašanja koja su se jednom „prerasla“. U tom smislu, faza mladosti doživljena je kao svojevrsna liminalnost u kojoj su kulturno dozvoljena eksperimentisanja, rad na sebi i okrenutost (gotovo isključivo) svojim potrebama. U tom smislu mladost treba iskoristiti kao zalog za budućnost: 1) „proživljena“ mladost se kulturno percipira kao garancija da će tranzicija u zrelost biti potpuna, bez kajanja i „vraćanja“; 2) rad na sebi koji se posmatra kroz ideju o „dobrom“ obrazovanju, profesionalnom pronalaženju i uspehu u mladosti percipira se kao garancija za budući profesionalni uspeh. Mladost se stoga posmatra kao faza koju bi pojedinac trebalo „pametno“ i u potpunosti iskoristiti.

Ukoliko se vratimo na ideju „dobrog“ života, on u proučavanom kontekstu osim „uspešnih“ tranzicija i faza, podrazumeva i određene aspekte ekonomskog blagostanja koji život čine „normalnim“ i „dostojanstvenim“. Primeri elemenata „normalnog“ života su mogućnost da se priušti ono što se smatra osnovnim i egzistencijalnim (hrana i stan), ali i poneka stvar ili praksa koja je prema mišljenju ispitanika „normalna“, ali neretko „luksuzna“ u srpskom kontekstu: odlazak na letovanje, kupovina garderobe, odlazak na trening, terapiju, edukaciju i slično. Većina ispitanika – mladih smatra da u sadašnjem životnom aranžmanu može priuštiti sve navedeno, ali da bi se situacija promenila u svim percipiranim alternativnim aranžmanima. Na dalje konstruisanje ideje o „dobroj mladosti“ nadovezuju se kulturne predstave o sledećoj fazi – odraslosti, kojoj se pripisuje ozbiljnost, ravnopravnost obaveza i briga o drugome, koja se naglašava i dostiže svoj krajnji domet idejom o roditeljstvu. Zrelo zajedničko stanovanje za moje ispitanike predstavlja najisplativiji od svih alternativnih izbora, budući da bi u cimerskim,

partnerskim ili samostalnim životnim aranžmanima morali da preuzmu ravnopravnu ili kompletnu brigu o domaćinstvu, kao i učešće u njegovim troškovima. Sledstveno, „dobar“ život ispitanika trpeo bi usled odricanja od navedenih „luksuza“ – stvari koje su sada percipirane kao „normalne“ bile bi teže priuštive, a ispitanici često smatraju da bi morali da se odreknu i „dobre“ lokacije roditeljskog doma. Kao što sam navela, predstava o ekstremnom odricanju i potpunom gubitku vremena i sredstava za sebe, naglašena je kroz predstave o roditeljstvu koje se nadovezuju na predstave o fazi odraslosti ili se smatraju njenim početkom. Kulturne predstave o „dobrom“ roditeljstvu zasnovane su na familističkoj etici roditeljskog žrtvovanja, odricanja i potpune posvećenosti detetu. „Dobro“ roditeljstvo u proučavanom kontekstu podrazumeva posvećenu brigu i ulaganje svih postojećih resursa, od slobodnog vremena do materijalnih sredstava, u pravcu interesa deteta. Ideja o ovakvom roditeljstvu kao „normalnom“ i „dobrom“ u domaćem kontekstu, naglašena je u narativima ispitanika – roditelja o „drugim“ mladima i „drugim“ roditeljskim praksama u zemlji i svetu. Potpuno žrtvovanje i podređivanje potrebama deteta, smatra se obavezom roditelja i odlikom „dobrog“ roditeljstva, iako se ne percipira uvek kao nužno „stvarno dobro“ za dete. Ono traje daleko posle ranog detinjstva dece, a mnoge prakse primetne su u i istraživanim porodicama. Shodno tome ideja o „dobrom“ roditeljstvu u velikoj meri modeluje fenomen „produžene mladosti“, sa jedne strane stvarajući privilegovanu poziciju mladih ljudi u zrelih zajedničkim domaćinstvima, a sa druge strane kroz kulturne predstave o mladosti kao poslednjoj šansi za „proživljavanje“ života, pre nego što mladi i sami uplove u svet odraslih, opterećen brigom o sebi i drugima.

Literatura

- Ajduk, Marija i Marko Pišev. 2018. „'BLOK BRATE; BRUKLIN BRATE': Prilog proučavanju odnosa muzike i mesta na primeru antropološkog istraživanja novobeogradske hip-hop kulture“. *Antropologija* 18 (3): 59-71.
- Alber, Erdmute. 2004. „'The real parents are the foster parents': social parenthood among the Baatombu in Northern Benin“. In *Cross-Cultural Approaches to Adoption*, edited by Fiona Bowie, 33-47. London and New York: Routledge.
- Alber, Erdmute and Heike Drotbohm, ed. 2015. *Anthropological Perspectives on Care: Work, Kinship, and the Life-Course*. New York: Palgrave Macmillan.
- Alimpić, Zoran. 2009. „Reforma prostorne organizacije Beograda kao grada-regiona“. U *Beograd: demokratska metropola*, uredili Vukašin Pavlović i Slaviša Orlović, 111-126. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Amit-Talai, Vered and Helena Wulff. 1995. *Youth cultures: A Cross-Cultural Perspective*. London: Routledge.
- Antonijević, Dragana. 2011. „Gastarbajter kao liminalno biće: konceptualizacija kulturnog identiteta“. *Etnoantropološki problemi* 6 (4): 1013–1033.
- Arnett, Jeffrey J. 1997. „Young People's Conceptions of the Transition to Adulthood“. *Youth & Society* 29: 1-23.
- Arnett, Jeffrey J. 2001. „Conceptions of the Transition to Adulthood: Perspectives from Adolescence to Midlife“. *Journal of Adolescent Development* 8: 133-143.
- Ariès, Philippe. 1962. *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*. New York: Alfred A. Knopf.
- Basham, Richard and David DeGroot. 1977. „Current Approaches to the Anthropology of Urban and Complex Societies“. *American Anthropologist*: 414-440.

- Bender, Donald R. 1967. „A Refinement of the Concept of Household: Families, Co-residence, and Domestic Functions“. *American Anthropologist* 69 (5): 493-504.
- Bendixsen, Synnøve and Tomas Hylland Eriksen. 2018. „Time and the Other: Waiting and Hope among Irregular Migrants“. In *Ethnographies of Waiting: Doubt, Hope and Uncertainty*, edited by Manpreet K. Janeja and Andreas Bandak, 87–112. London: Routledge.
- Biehl, João. 2012. „Care and Disregard“. In *A Companion to Moral Anthropology*, edited by Didier Fassin, 242-263. Malden: John Wiley & Sons, Inc.
- Благојевић, Гордана. 2011. „Интернет у савременим етнолошким и антрополошким истраживањима“. *Зборник Матице српске за друштвене науке* 134: 17-27.
- Bošković, Aleksandar. 1996. *Constructing gender in contemporary anthropology* (PhD Thesis). University of St. Andrews. Dostupno na: <https://research-repository.st-andrews.ac.uk/handle/10023/13183>
- Bošković, Aleksandar. 2010. *Kratak uvod u antropologiju*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bošković, Aleksandar. 2013. „Antropologija i demografija“. *Stanovništvo* 2: 83-94.
- Bowie, Fiona, ed. 2004. *Cross-Cultural Approaches to Adoption*. London and New York: Routledge.
- Брујић, Марија. 2015. „'Тако близу, а тако далеко': културне представе о евроинтеграцијама Србије међу исељеницима у Љубљани.“ *Етнолошко-антрополошке свеске* 25 (14): 7-28.
- Брујић, Марија. 2018. *Културне представе о Европској унији и евроинтеграцијама Србије међу припадницима српске дијаспоре у Грацу*. Београд: Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду и Досије студио.
- Buchanan, James M. 1991. „Opportunity Cost“. In *The World of Economics*, edited by John Eatwell, Murray Milgate and Peter Newman, 520-525. London and Basingstoke: Palgrave Macmillan UK.
- Bucholtz, Mary. 2002. „Youth and Cultural Practice“. *Annual Review of Anthropology* 31: 525-552.

- Cairns, David. 2011. „Youth, precarity and the future: undergraduate housing transitions in Portugal during the economic crisis“. *Sociologia. Problemas e Práticas [Online]* 66: 9-25.
- Card, Josefina J. and Laress L. Wise. 1978. „Teenage Mothers and Teenage Fathers: The Impact of Early Childbearing On the Parents' Personal and Professional Lives“. *Family Planning Perspectives* 10 (4): 199-205.
- Chilman S. Catherine. 1980. „Social and Psychological Research concerning Adolescent Childbearing: 1970-1980“. *Journal of Marriage and Family* 42 (4): 793-805.
- Churchwell, Sarah. 2018. *Behold, America: A History of America First and the American Dream*. Bloomsbury Publishing.
- Cole, Jennifer, and Deborah Durham. 2008. „Introduction“. In *Figuring the Future: Globalization and the Temporalities of Children and Youth*, edited by Jennifer Cole and Deborah Durham, 3–23. Santa Fe, NM: School for Advanced Research Press.
- Collyer, Michael. 2010. „Stranded Migrants and the Fragmented Journey“. *Journal of Refugee Studies* 23 (3): 273-293.
- Corcoran, Paul E. 1989 . „Godot is Waiting Too: Endings in Thought and History“. *Theory and Society* 18: 495-529.
- Corijn, Martine and Erik Klijzing. 2001. *Transitions to adulthood in Europe*. Dordrecht: Springer.
- Coupland, Douglas. 1991. *Generation X: Tales for an Accelerated Culture*. St. Martin's Griffin.
- Crawley, Heaven and Katharine Jones. 2020. „Beyond Here and There: (Re)conceptualising migrant journeys and the 'in-between'“. *Journal of Ethnic and Migration Studies*: 1-17.
- Cullen, Jim. 2003. *The American Dream: A Short History of an Idea That Shaped a Nation*. Oxford: University Press.
- Divac, Zorica. 2009. „An Ethnological Look at the Issue of Prolonged Adolescence“. *Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* 57 (2): 123-129.
- Де Куланж, Фистел. 1956 [1864]. Антричка држава. Београд: Просвета.
- Douglas, Mary. 1991. „The Idea of Home: A Kind of Space“. *Social Research* 58 (1): 287-307.

- Durham, Deborah. 2000. „Youth and the Social Imagination in Africa: Introduction to Parts 1 and 2“. *Anthropological Quarterly* 73 (3): 113-120.
- Ердеи, Илдико. 2003. „Потрошња и идентитет у савременој Србији – народне представе о богатству и сиромаштву“. У *Традиционално и савремено у култури Срба*, уредила Драгана Радојичић, 173-196. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Eriksen, Thomas Hylland, Christina Garsten, and Shalini Randeria. 2015. *Anthropology Now and Next: Essays in Honor of Ulf Hannerz*. New York- Oxford: Berghahn Books.
- Erikson, Erik H. 2008. *Identitet i životni ciklus*. Београд: Zavod za udžbenike.
- Evans-Pritchard, Edward E. 1940. *The Nuer: A Description of the Models of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*. Oxford: Clarendon Press.
- Faubion, James D. 2001. *The Ethics of Kinship: Ethnographic Inquiries*. Lanham, Boulder, New York, Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.
- Franklin, Donna L. 1988. „The Impact of Early Childbearing on Developmental Outcomes: The Case of Black Adolescent Parenting“. *Family Relations* 37 (3): 268-274.
- Freeman, Derek. 1996. *Margaret Mead and the Heretic: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth*. Harmondsworth, Middlesex, England: Penguin Books.
- Gaćanović, Ivana. 2009. *Problem evropskog identiteta: uvod u antropologiju Evropske unije*. Београд: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta i Srpski genealoški centar.
- Galland, Olivier. 2003. „Adolescence, Post-Adolescence, Youth: Revised Interpretations“. *Revue française de sociologie* 5 (44): 163-188.
- Гавриловић, Љиљана. 2004. „Етнографија виртуелне реалности“. *Гласник Етнографског института САНУ LII*: 9-16.
- Gulin Zrnić, Valentina. 2006. „Antropološka istraživanja grada“. У *Promišljanje grada. Studije iz nove urbane antropologije*, уредила Seta M. Low, 7-17. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

- Gouglas, Athanassios. 2013. „The Young Precariat in Greece: What Happened to “Generation 700 Euros”?”. *European Perspectives – Journal on European Perspectives of the Western Balkans* 5 (1): 30-49.
- Hage, Ghassan (ed.). 2009. *Waiting*. Melbourne: Melbourne University Press.
- Hage, Ghassan. 2009. „Waiting Out the Crisis: On Stuckedness and Governmentality“. In: *Waiting*, edited by Ghassan Hage, 97-107. Melbourne: Melbourne University Press.
- Hogan, Dennis P. and Nan Marie Astone. 1986. „The Transition to Adulthood“. *Annual Review of Sociology* 12: 109-130.
- Hong V. Howard and Edna H. Hong, ed. *The Essential Kierkegaard*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Honwana, Alcinda. 2012. *The Time of Youth: Work, Social Change and Politics in Africa*. Washington, DC: Kumarian.
- Ignjatović, Suzana. 2009. „Aktuelni problemi u istraživanju tranzicije u odraslost sa osvrtom na Srbiju“. *Stanovništvo* 47(1): 7-22.
- Игњатовић, Сузана. 2010. „Регионалне специфичности транзиције у одраслост у Европи из социо-демографске перспективе“. *Зборник матице српске за друштвене науке* 131: 369-375.
- Пић, Владимира. 2013. „Утицај рада и доколице на срећу младих у Београду“. *Етнолошко-антрополошке свеске* 22 (11) (n.s.): 7-26.
- Пић, Владимира. 2014. *Емоције као културни конструкти и њихова употреба у политичким контекстима савремене Србије* (докtorsка дисертација). Филозофски факултет Универзитета у Београду.
- Илић, Владимира. 2019. „Употреба емпатије у антропологији емоција“. *Етноантрополошки проблеми* 14 (2): 627-645.
- Ивановић, Зорица. 1988. „Градска породица у систему сродничких односа: прилог проучавању“. *Етнолошке свеске* 9: 155-167.
- Ivanović, Zorica. 2007. „Antropološka kritika teze o 'braku kupovinom žena' kao prilog promišljanju interdisciplinarnosti“. *Etnoantropološki problemi* 2 (2): 157-220.

- Ivanović, Zorica. 2008. „O izučavanju srodstva u poslednjim decenijama XX veka“. *Etnoantropološki problemi* 3 (2): 107-138.
- Ivanović, Zorica. 2009. „Pogled unazad: Dirkem kao teoretičar srodstva“. *Etnološko-antropološke sveske* 14 (3): 9-16.
- Ivanović, Zorica. 2010. „Da li su postojala "na srodstvu zasnovana društva"? O (de)konstrukciji jednog antropološkog koncepta“. *Etnološkoantropološki problemi* 5 (3): 19-42.
- Ivanović, Zorica. 2013. „Još jednom o formativnom periodu antropologije: značaj promene pojma istorije“. *Etnološko-antropološke sveske* 21 (10): 183-199.
- Jansen, Stef. 2015. *Yearnings in the Meantime: 'Normal Lives' and the State in a Sarajevo Apartment Complex*. New York/Oxford: Berghahn Books (Dislocations Vol. 15)
- Jarić, Isidora. 2003. „Generacija R: pogled iz ugla mladih“. U: *POLITIKA i svakodnevni život: Srbija 1999-2002*, uredili Zagorka Golubović, Ivana Spasić i Đorđe Pavićević, 273-284. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Johansson, Thomas and Marcus Herz. 2019. *Youth Studies in Transition: Culture, Generation and New Learning Processes*. Cham: Springer.
- Joshi, Aparna, John C. Dencker, Gentz Franz and Joseph J. Martocchio. „Unpacking Generational Identities in Organizations“. *Academy of Management Review* 35(3): 392-414.
- Kaufmann, Jean-Claude. 2004. *Život u dvoje: analiza uspostavljanja para kroz odnos prema rublju*. Zagreb: Naklada Jasenski i Turk.
- Khosravi, Shahram. 2017. *Precarious Lives: Waiting and Hope in Iran*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Kovač, Senka i Jelena Kovač. 2010. „Vračarska dvorišta u prvoj deceniji XXI veka: arhitektonsko-antropološko istraživanje susedskih odnosa“. *Antropologija* 10 (2): 9-23.
- Ковачевић, Иван. 1986. „Одлазак у војску“. *Етнолошке свеске* 7: 64-70.
- Ковачевић, Иван. 2006. „Ван Генеп по други пут међу Србима: прилог историји српске етнологије/антропологије у последњој четвртини двадесетог века“. *Етноантрополошки проблеми н.с.* 1 (1): 81-94.

- Kroeber, Alfred L. 1917. „Zuñi Kin and Clan“. *Anthropological Papers of the American Museum of Natural History* XVIII (2): 39-204.
- Krøijer, Stine. 2014. „Aske’s Dead Time: An Exploration of the Qualities of Time among Left-Radical Activists in Denmark“. In *Ethnographies of Youth and Temporality: Time Objectified*, edited by Anne Line Dalsgård, Martin Demant Frederiksen, Susanne Højlund, and Lotte Meinert, 57-80. Philadelphia, Pennsylvania: Temple University Press.
- Lakha, Salim. 2009. „Waiting to Return Home: Modes of Immigrant Waiting“. In *Waiting*, edited by Ghassan Hage, 121-134. Melbourne: Melbourne University Press.
- Lamb, Sarah. 2015. „Generation in Anthropology“. In *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, edited by James D. Wright, 2nd edition, vol. 9: 853-856. Oxford: Elsevier.
- LeVine, Robert A., Suzanne Dixon, Sarah LeVine, Amy Richman, Herbert P. Leiderman, Constance H. Keefer and Berry T. Brazelton. 1994. *Child Care and Culture: Lessons from Africa*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Low, Setha M. 2014. „Spatialities: The Rebirth of Urban Anthropology through Studies of Urban Space“. In *A Companion to Urban Anthropology*, edited by Donald M. Nonini, 15-27. West Sussex: Wiley-Blackwell
- Lowie, Robert H. 1917. *Culture and Ethnology*. New York: Douglas C. McMurtrie.
- Љубоја Гордана. 1984. „Правци урбане антропологије“. *Етнологишке свеске* 5: 5-10.
- Maine, Henry Sumner. 1863 [1861]. *Ancient Law: Its Connection with the Early History of Society, and Its Relation to Modern Ideas*. London: John Murray, Albemarle Street.
- Малешевић, Мирослава. 1984. „Пријем у пионирску организацију“. *Етнологишке свеске* 5: 73-82.
- Малешевић, Мирослава. 1985. „Обрасци ритуалног понашања уз полно сазревање девојака“. *Етнологишке свеске* 6: 33-39.
- Malinowski, Bronislaw. 2001[1927]. *Sex and Repression in Savage Society*. London and New York: Routledge Classics.

- McCrinkle, Mark and Emily Wolfinger. 2009. *The ABC of XYZ: understanding the global generations*. Sydney: University of New South Wales Press Ltd.
- Медић, Вјера. 2011. „О белопаланачкој народној ношњи“. *Гласник Етнографског музеја* 75 (1): 87-117.
- Mid, Margaret. 1978. *Sazrevanje na Samoi: psihološka studija mladeži u primitivnom društvu, namenjena ljudima zapadne civilizacije*. Beograd: Prosveta.
- Mihailović, Srećko, ur. 2004. *Mladi zagubljeni u tranziciji*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Mijić, Emilija. 2008. „Primena folklornog dijamanta na idiokulturi novobeogradskog bloka 63“. *Etnološke sveske* 12 (1): 125-137.
- Milanović, Nevena. 2019. *Od konzumiranja alkohola do kulturne konceptualizacije pijenja: antropološko istraživanje na primeru populacije mladih u Beogradu* (doktorska disertacija). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
- Milenković, Marko. 2019. „Responses to the Covid-19 Crisis in Serbia - Democracy and the Rule of Law on Ventilators?“. *Percorsi costituzionali* 2/2019: 441-468.
- Миленковић, Милош. 2003. *Проблем етнографски стварног: Полемика о Самоу у кризи етнографског реализма*. Београд: Српски генеалогски центар.
- Milić, Anđelka. 1987. *Zagonetka omladine*. Centar za istraživačku, dokumentacionu i izdavačku delatnost Predsedništva konferencije SSOJ i Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
- Milić, Anđelka. 2001. *Sociologija porodice: kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja štampa.
- Milić, Anđelka. 2007. *Sociologija porodice: kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja štampa.
- Milosavljević, Ljubica. 2010. „Ograničenje tela koje stari: sociokulturni i prirodni faktori“. *Antropologija* 10 (1): 27-48.
- Milosavljević, Ljubica. 2011. „Upravljanje vremenom i njegovo vrednovanje starijih pripadnika društva zavisnih od brige i pomoći drugih“. *Antropologija* 11(2): 215-231.

- Milosavljević, Ljubica. 2013. *Konstruisanje starosti kao društvenog problema* (doktorska disertacija). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Milosavljević, Ljubica. 2018. *Konstruisanje starosti kao društvenog problema: od preduslova za početak procesa do starosti kao resursa: antropološka analiza*. Beograd: Dosije studio.
- Mitchell, Barbara A., Andrew V. Wister, Ellen M. Gee. 2002. „’There’s No Place Like Home’: An Analysis of Young Adult’s Mature Coresidency in Canada“. *The International Journal of Aging and Human Development* 54 (1): 57-84.
- Митровић, Катарина М. 2017. „Међународна размена студената на релацији Србија – Северна Америка: контекст истраживања“. *Гласник Етнографског музеја* 81: 59-79.
- Mitrović, Katarina M. i Ana Dajić. 2018. „’Čuvari parka’: participativno projektovanje i antropološko promišljanje Platoa u Mileševskoj ulici u Beogradu“. *Etnološko-antropološke sveske*. n.s. 29 (18): 41-60.
- M'Lennan, Jonh F. 1865. *Primitive Marriage: An Inquiry into the Origin of the Form of Capture in Marriage Ceremonies*. Edinburgh: Adam and Charles Black.
- Moeran, Brian. 2015. „Juxtapositions: Social and Material Connectedness in a Pottery Community“. In *Anthropology Now and Next: Essays in Honor of Ulf Hannerz*, edited by Thomas Hylland Eriksen, Christina Garsten and Shalini Randeria, 29-48. New York-Oxford: Berghahn Books.
- Morgan, Lewis H. 1877. *Ancient Society, or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization*. New York: Henry Holt and Company.
- Наумовић, Слободан и Зорица Ивановић. 2018. „Наслеђа оспораване институције, Ка разумевању идеолошких и политичких импликација научних теорија о настанку, функционисању и друштвеним последицама задруге“. *Антропологија* 18 (2): 123-164.
- Недељковић, Невенка. 1984. „Значај и потреба изучавања породице у савременој градској средини“. *Етнолошке свеске* 5: 11-17.

- Nedeljković, Saša. 2007. *Čast, krv i suze: ogledi iz antropologije etniciteta i nacionalizma*. Beograd: Zlatni zmaj.
- Ože, Mark. 2005. *Nemesta: uvod u antropologiju nadmodernosti*. Beograd: XX vek.
- Pavlović, Vukašin. 2009. „Podizanje demokratskih i razvojnih kapaciteta političkih ustanova Beograda“. U *Beograd: demokratska metropola*, uredili Vukašin Pavlović i Slaviša Orlović, 11-22. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Petković, Sofija. 2014. „O osobenostima antropološkog pristupa adolescenciji“. *Antropologija* 14(3): 93-118.
- Пишев Марко, Бојан Жикић и Младен Стајић. 2020. „Индекс 'корона': симболичка употреба ковида-19 у јавном говору Србије. *Етноантрополошки проблеми* 15(3): 845-877.
- Poarije, Žan. 1999. *Istorija etnologije*. Beograd: Plato.
- Поспишилова, Јана. 2010. „Етнолошко истраживање града Брна. Стабилности и промене моравске метрополе“. *Гласник Етнографског института САНУ* 58(2): 83-90.
- Прица, Инес. 1991. *Омладинска поткултура у Београду: симболичка пракса*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Radivojević, Sonja. 2016. *Mobilni telefon kao kulturni objekat: upotreba i značenja mobilnog telefona u kulturi mladih* (diplomski rad). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
- Радивојевић, Соња. 2020. „(Де)колонизација дигиталног окружења: интернет и нови(ји) медији као места савремених антрополошких истраживања и како им етнографски прићи“. *Гласник Етнографског института САНУ LXVIII* (2): 419-438.
- Radović, Srđan. 2006. „Predstave beogradskih srednjoškolaca o Evropi“. *Antropologija* 1: 61-73.
- Радовић, Срђан. 2007. „Европа као политички симбол у изградњи идентитета постсоцијалистичког друштва“. *Антропологија* 4: 48-61.
- Радовић, Срђан. 2017. „Урбана истраживања у етнологији и антропологији у Србији – од 'удаљеног погледа' до 'субдисциплине'“. *Етноантрополошки проблеми* 12 (2): 583-601.

- Радочић, Драгана. 2006. „Ношња из Врчина“. *Гласник Етнографског института САНУ* 54(1): 259-270.
- Roberts, Ken, Gary Pollock, Sabina Rustamova, Zhala Mammadova and Jochen Tholend. 2009. „Young adults’ family and housing life-stage transitions during postcommunist transition in the South Caucasus“. *Journal of Youth Studies* 12 (2): 151-166.
- Romero, Fernández Cayetano, Alfonso Corral García and Anabel Abad Villiamor. 2013. „Origen y desarrollo del fenómeno *mileurista* en España: el caso de *El País* (2005–2011)“. *Estudios sobre el Mensaje Periodístico* 19 (1): 107–130.
- Sanjek, Roger. 1990. „Urban Anthropology in the 1980s: A World View“. *Annual Review of Anthropology* (19): 151-186.
- Shankman, Paul. 2018. „The Mead-Freeman Controversy Continues: A Reply to Ian Jarvie“. *Philosophy of Social Sciences*: 1-24.
- Smith, Robertson W. 1907. *Kinship and Marriage in Early Arabia*. London: Adam and Charles Black.
- Spasovska, Ljubica. 2017. *The last Yugoslav generation: The rethinking of youth policies and cultures in late socialism*. Manchester: Manchester University Press.
- Stanojević, Dragan. 2012. „Metodologija istraživanja, plan i karakteristike uzorka“. U *Mladi - naša sadašnjost: istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*, uredila Smiljka Tomanović, 43-51. Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Stanojević, Dragan. 2015. „Mladi – tranzicija ka tržištu rada: nejednakost i izazovi“. U *Sekundarne analize podataka dobijenih kroz istraživanje Anketa o prihodima i uslovima života*. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, Vlada Republike Srbije i Program Ujedinjenih nacija za razvoj.
- Stephenson, Stanley P. Jr. 1979. „From School to Work: A Transition with Job Search Implications“. *Youth and Society* 11(2): 114-132.
- Stix, Gary. 1994. „Pipe Dream“. *Scientific American* 270 (2): 113-114.

- Tomanović, Smiljka and Mina Petrović. 2010. „Children’s and parents’ perspectives on risk and safety in three Belgrade neighbourhoods“. *Children’s Geographies* 8 (2): 141-156.
- Tomanović, Smiljka i Suzana Ignjatović. 2004. „Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja“. U *Mladi zagubljeni u tranziciji*, uredio Srećko Mihailović, 39-64. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Tomanović, Smiljka, ur. 2012. *Mladi - naša sadašnjost: istraživanje socijalnih biografija mladih u Srbiji*. Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Tomanović, Smiljka. 2010. *Odrastanje u Beogradu: oblikovanje socijalnih biografija mladih u porodicama dva društvena sloja*. Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Tomanović, Smiljka. 2017. „Roditeljstvo između familizma i individualizacije: primer Srbije“. U *Individualizam*, uredili Suzana Ignjatović i Aleksandar Bošković, 162-181. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Tomanović, Smiljka, Dragan Stanojević i Milana Ljubičić. 2016. *Postajanje roditeljem u Srbiji. Sociološko istraživanje tranzicije u roditeljstvo*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Требјешанин, Жарко. 1991. *Представа о детету у српској култури*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Трифуновић, Весна. 2010. „Интернет као терен: пример сакупљања фолклорне грађе“. Гласник *Етнографског института САНУ* 58(1): 157-168.
- Трифуновић, Весна. 2013. „Транзицијски велтшмерц: наративизација искуства младих при тражењу посла и запослењу, у контексту постсоцијалистичке трансформације“. Гласник *Етнографског института САНУ* 61 (2): 147-161.
- Trifunović, Vesna. 2014. *Konceptualizacija gubitnika i dobitnika post-socijalističke transformacije srpskog društva* (doktorska disertacija). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Turner, Bryan S., ed. 2006. *The Cambridge Dictionary of Sociology*. Cambridge University Press.

- Ван Генеп, Арнолд. 2005. *Обреди прелаза: систематско изучавање ритуала*. Београд: Српска књижевна задруга
- Van Gennep, Arnold. 1960. *The Rites of Passage*. Illinois: The University of Chicago Press.
- Вукановић, Маша. 2008. „Конструкт на 44°49'14" & 20°27'44"“. *Етноантрополошки проблеми* 3(2): 139-160.
- Vukićević, Jelena. 2015. „Kulturno promišljanje polnih odnosa u svaremenoj Srbiji“. *Antropologija* 15 (1): 129-156.
- Вучинић Нешковић, Весна. 2013. *Методологија теренског истраживања у антропологији: од нормативног до искуственог*. Београд: Српски генеалогски центар.
- Вујаклија, Милан. 1961. *Лексикон страних речи и израза*. Београд: Просвета.
- Westermarck, Edward. 1922 [1891]. *The History of Human Marriage*. New York: The Allerton Book Company.
- Зарић, Милош. 2018. „'Моћан' појединац-предузетник против 'немоћних' корпорација: антрополошка анализа филма Такер: човек и његов сан“. *Етноантрополошки проблеми* 13(4) (n.s.): 1113-1139.
- Жикић, Бојан. 2007. „Когнитивне 'приче за дечаке': урбани фолклор и урбана топографија“. *Етноантрополошки проблеми* н.с. 2 (1): 73-108.
- Жикић, Бојан. 2008. „Како сложити бабе, жабе и електричне гитаре: увод у когнитивну антропологију“. *Антропологија* 6: 117-139.
- Жикић, Бојан. 2013. *Слике у излогу. Културне представе о Европској унији као средство описивања паралелне стварности стању у Србији 1991-2011*. Београд: Српски генеалогски центар и Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета.
- Жикић, Бојан и Ристивојевић, Марија. 2013. „Београд као културни симбол: могући темат етнологског и антрополошког проучавања у оквиру покушаја формулисања предлога за Београдске студије“. У *Урбани и културни идентитети и религиозност у*

савременом контексту, уредио Данијел Синани, 29-48. Београд: Српски генеалошки центар и Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета.

Жикић, Бојан. 2018. *Антропологија тела*. Београд: Филозофски факултет, Одељење за етнологију и антропологију: Досије студио.

Жикић, Бојан, Младен Стајић и Марко Пишев. 2020. „Нова друштвена и културна нормалност и ковид-19 у Србији од фебруара до маја 2020. године“. Етноантрополошки проблеми 15(4): 949-978.

Izvori

- B92. 2011. „’Srbi ništa ne rade i neće da rade’“. *B92* 11. septembar 2011. https://www.b92.net/biz/vesti/srbija.php?yyyy=2011&mm=09&dd=11&nav_id=541166 [12. februar 2020.]
- BBC. 2018. „Svetski dan mladih: Nezaposlenost i politička neaktivnost“. *BBC* 10. avgust 2018. <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-45143881> [25. mart 2021.]
- BBC. 2020. „Korona virus: U Srbiji uvedeno vanredno stanje“. *BBC* 15. mart 2020. <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-51900743> [24. mart 2020.]
- BIZlife. 2019. „Šta je to što MILENIJALCI žele od posla? Donosimo vam TRI velike ISTINE“. *BIZlife* 20. decembar 2019. <https://www.bizlife.rs/posao/sta-je-to-sto-milenijalci-zele-od-posla-donosimo-vam-tri-velike-istine/> [26. mart 2020]
- Blic. 2018. „IMAM 30 GODINA I ŽIVIM SA RODITELJIMA! Ovo je u Srbiji potpuno normalno, a na Zapadu ZNAK ZA UZBUNU“. *Blic* 27. maj 2018. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/imam-30-godina-i-zivim-sa-roditeljima-ovo-je-u-srbiji-potpuno-normalno-a-na-zapadu/gygncsl> [24. februar 2020.]
- Blic. 2020. „(UŽIVO) U SRBIJI 303 ZARAŽENIH Korona virus potvrđen kod još 54 osobe“. *Blic* 24. mart 2020. <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/uzivo-u-srbiji-303-zarazenih-korona-virus-potvrden-kod-jos-54-osobe/y4fh6r5> [24. mart 2020.]
- BusPlus. b.d. „Kategorije kartica – potrebna dokumentacija“. <https://www2.busplus.rs/lt/kategorije-kartica-potrebna-dokumentacija> [24. februar 2020.]
- BuzzFeed. 2017. „Which Living Generation Do You Actually Belong In?“. *BuzzFeed* 5. april 2017. https://www.buzzfeed.com/eugeneyang/generations?utm_term=.nwpbPw8kZ#.eaJ71d25a [26. mart 2020]

- Danas. 2020a. „Loša ekonomska situacija glavni razlog odlaska mladih iz Srbije“. *Danas* 6. mart 2020. <https://www.danas.rs/drustvo/losa-ekonomska-situacija-glavni-razlog-odlaska-mladih-iz-srbije/> [10. mart 2020.]
- Danas. 2020b. „Trening u kućnim uslovima u doba korona virusa.“ *Danas* 27. mart 2020. <https://www.danas.rs/zivot/trening-u-kucnim-uslovima-u-doba-korona-virusa/> [22. februar 2021.]
- Erdei, Ildiko. 2021. „Ildiko Erdei: ples sa konradom“. *Novi magazin* 22. mart 2021. <https://novimagazin.rs/iz-nedeljnika-nm/242670-ildiko-erdei-ples-s-konradom> [25. mart 2021.]
- Erste bank. b.d. „Omladinski tekući račun“. <https://www.erstebank.rs/sr/Stanovnistvo/racuni/Omladinski-tekuci-racun> [24. februar 2020.]
- European Youth Card. b.d. „About the card“. <https://www.eyca.org/about> [24. februar 2020.]
- Fit Pass. 2020. „Vežbaj kod kuće #5: Eksplozivan trening za celo telo.“ *Blog Fit Pass* 26. mart 2020. <http://blog.fitpass.rs/2020/03/26/vezbaj-kod-kuce-5-eksplozivan-trening-za-celo-telo/> [22. februar 2021.]
- Harris, Judith. 2012. „Moms, Jobs and Bamboccioni“. *iItalia* 21. februar 2012. <http://www.iitaly.org/magazine/focus/facts-stories/article/moms-jobs-and-bamboccioni> [12. april 2021.]
- Helsinški bilten. 2020. „Srbija i pandemija: briga za građane izgovor za uzurpaciju vlasti“. *Helsinški bliten br. 155*, april 2020. <http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/HB-Br155.pdf> [25. mart 2021.]
- Институт за српски језик САНУ. б.д. „Речник појмова из периода епидемије ковида“. <http://www.isj.sanu.ac.rs/recnik-pojmova/> [25. mart 2021.]
- KOMS. b.d. „Krovna organizacija mladih Srbije“. <https://koms.rs/o-organizaciji/> [12. april 2021.]

Leibniz-Institut für Deutsche Sprache. n.d. “New vocabulary about the corona pandemic“/“
Neuer Wortschatz rund um die Coronapandemie“.
<https://www.owid.de/docs/neo/listen/corona.jsp> [25. mart 2021.]

Ministarstvo omladine i sporta. b.d. <https://www.mos.gov.rs/> [12. april 2021.]

Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. b.d. <http://www.mpn.gov.rs/> [12. april 2021.]

Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede. b.d. <http://www.minpolj.gov.rs/> [12. april 2021.]

Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. 2019. „TREĆI P O Z I V talentovanim mladim istraživačima – studentima doktorskih akademskih studija za uključivanje u naučnoistraživački rad u akreditovanim naučnoistraživačkim organizacijama“. 6. novembar 2019. <http://www.mpn.gov.rs/treci-p-o-z-i-v-talentovanim-mladim-istrazivacima-studentima-doktorskih-akademskih-studija-za-ukljucivanje-u-naucnoistrazivacki-rad-u-akreditovanim-naucnoistrazivackim-organizacijama/> [12. april 2021.]

Moja prva plata. b.d. „Program“. <https://mojaprvaaplata.gov.rs/o-programu> [12. april 2021.]

Nacionalna služba za zapošljavanje. b.d. „Fond za zapošljavanje mladih“.
http://www.nsz.gov.rs/live/trazite-posao/dok-trazite-posao/programi/fond_za_zapojavanje_mladih.cid274 [2. decembar 2020.]

Niš Ekspres. b.d. „Popusti“. <http://www.nis-ekspres.rs/?p=Popusti> [24. februar 2020.]

Panonija bus. b.d. „Popusti za mlade, studente i porodični popusti“.
<http://www.panonijabus.com/aktuelnost/sr/11/Popust-za-mlade-studente-i-porodicni-popusti.html> [24. februar 2020.]

Raiffeisen bank. b.d. „Paket račun mladi“.
<https://www.raiffeisenbank.rs/racuni/paket-racun-mladi/> [24. februar 2020.]

Razvojna agencija Srbije. b.d. „Projekat podrške početnicima za započinjanje posla – Start-up“.
<http://ras.gov.rs/razvoj-preduzetnistva/otvoreni-pozivi-konkursi/javni-poziv-za->

- [dodelu-paketa-podrske-u-okviru-projekta-podrske-pocetnicima-za-zapocinjanie-posla-start-up-2](#) [2. decembar 2020.]
- Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje. b.d. „Porodična penzija”.
<https://www.pio.rs/lat/porodicna-penzija-lat.html> [24. februar 2020.]
- RTS. 2018. „Koji problemi muče mlade u Srbiji.“ *RTS* 12. avgust 2018.
<https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/3227580/koji-problemi-muce-mlade-u-srbiji.html> [10. mart 2020.]
- RTS. 2019a. „Koliko poznajemo generaciju Zed?“. *RTS* 29. januar 2019.
<https://www.rts.rs/page/magazine/sr/story/2523/nauka/3402304/koliko-poznajemo-generaciju-zed.html> [26. mart 2020]
- RTS. 2019b. „Zašto su milenijalci usamljeni i nesrećni“. *RTS* 11. avgust 2019.
<https://www.rts.rs/page/magazine/sr/story/491/zdravlje/3620204/zasto-su-milenijalci-usamljeni-i-nesrecni.html> [26. mart 2020]
- RTS. 2020. „Budi heroj, ostani kod kuće“. *RTS* 21. mart 2020.
<https://www.rts.rs/page/rt/sr/%D0%A0%D0%A2%D0%A1+%D0%BA%D0%BB%D1%83%D0%B1/story/3020/promocije/3897638/budi-heroj-ostani-kod-kuce.html>
[24. mart 2020.]
- Službeni glasnik RS br. 55/2008. Nacionalna strategija za mlade.
http://demo.paragraf.rs/demo/combined/Old/t/t2008_06/t06_0002.htm [10. mart 2020.]
- Službeni glasnik RS br. 24/2011. Zakon o socijalnoj zaštiti.
https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_socijalnoj_zastiti.html [10. mart 2020.]
- Службени гласник РС бр. 22/2015-45. Национална стратегија за младе за период од 2015. до 2025. године.
<http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2015/22/1/reg> [10. mart 2020.]
- Sport Vision. 2020. „Treniramo kod kuće: vežbe za 'isklesano' telo“. Objavljeno 4. maja 2020.
<https://www.sportvision.rs/magazin/trening/871-treniramo-kod-kuce-vezbe-za-isklesano-telo> [22. februar 2021.]

- Srbija voz. b.d. „Povlastice i ponude”. <https://www.srbvoz.rs/povlastice-i-ponude/?script=lat>
[24. februar 2020.]
- Srpska napredna stranka. 2019. Vučić: Do još većih uspeha Srbije, snažno i hrabro. You Tube video, 38:51. <https://www.youtube.com/watch?v=6fbG73VLkY4>
- Tanjug. 2020. „Prvi zaraženi u Srbiji, ministar: Nema mesta panici“. *Tanjug* 6. mart 2020. <http://www.tanjug.rs/full-view.aspx?izb=540577> [24. mart 2020.]
- UN 1996. Resolution 50/81. World Programme of Action for Youth to the Year 2000 and Beyond. <https://undocs.org/A/RES/50/81> [12. april 2021.]
- UN 2000. Resolution 54/120. Policies and programmes involving youth. <https://undocs.org/A/RES/54/120> [12. april 2021.]
- Urban dictionary. 2006. „Mom’s basement“. Objavljeno 10. septembra 2006. <https://www.urbandictionary.com/define.php?term=mom%27s%20basement> [19. februar 2020.]
- Устав Републике Србије. 2006. Службени гласник 98/2006. <http://www.ustavni.sud.rs/page/view/sr-Latn-CS/70-100028/ustav-republike-srbije>
[10. март 2020.]
- Влада Републике Србије. 2011. Национална стратегија запошљавања за период 2011-2020. године. http://www.nsz.gov.rs/live/digitalAssets/0/302_nacionalna_strategija_zaposljavanja_2011-2020.pdf [10. март 2020.]
- Влада Републике Србије. 2015. Национална стратегија за младе за период од 2015. до 2025. године. <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2015/22/1/reg> [10. март 2020.]
- Vreme. 2017. „Generacija za koju sutra ne postoji“. *Vreme* 14. septembar 2017. <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1529218> [26. mart 2020]

Prilozi

Prilog 1

Upitnik (mladi)

1. Nešto o sebi.

- ime i prezime (u radu inicijali ili pol/rod i godine starosti); godište; stručna sprema; zanimanje; prebivalište (opština i kuća/stan)
- Da li možete da mi predstavite svoj život do sada po periodima/fazama? Kako doživljavate sebe?
- Šta je karakterisalo ove periode? Da li možete da na neki način omeđite i detaljnije opišete? Čime su počinjali i završavali se (to mogu biti lični okidači i prekretnice ili društveni stupnjevi)?
- U kojoj fazi se sada nalazite i šta mislite da sledi posle nje?

2. Šta znači biti mlad, a šta biti odrastao?

- Šta ste bili pre nego što ste bili mladi?
- Kada su ljudi mladi i kada mladost prestaje? (šta znači biti odrastao?) Koje osobine, dešavanja koja određuju mladost i zrelost?
- Šta mislite kako je to biti mlad u svetu u odnosu na Srbiju? Da li se Vaša mladost razlikuje od mladosti drugih ljudi u Evropi i svetu?
- Kako se mladi predstavljaju u popularnoj kulturi? Da li se poistovećujete sa nekom pesomom, likom iz serije, filma?

3. Šta je za vas porodica?

- Recite mi nešto o porodici u kojoj živite? O svojim roditeljima. Kada su Vas dobili? Šta mislite zašto su se odlučili za dete?
- Da li mislite da se odrastanje roditelja razlikovalo od Vašeg? Kako?
- Da li imate braću/sestre? Na koji način se njihovo odrastanje razlikuje od Vašeg?

- Da li mislite da se odrastanje ovih „novih klinaca“ razlikuje od Vašeg? Kako mislite da će se razlikovati njihov period mladosti?
4. Recite mi više o odnosima u Vašoj porodici?
- Da li ste vezani za svoju porodicu?
 - Kako provodite vreme zajedno?
 - Na koji način provodite vreme sa daljim rođacima i sa roditeljima, braćom, sestrama?
 - Da li Vam je bitna podrška porodice kada su lični i profesionalni izbori u pitanju?
 - (Ako se osećaju prezaštićeno videti u kojim aspektima)
 - Da li mislite da je sprsko društvo okrenuto potrebama deteta?
5. Kako izgleda Vaše domaćinstvo?
- Da li mislite da je prostor u kojem živite dovoljno veliki za broj ljudi koji ga deli? Da li mislite da veličina prostora utiče da odnose? Da li bi bilo lakše/teže da je stan veći/manji?
 - Ko obavlja kućne poslove (pranje veša, peglanje, čišćenje domaćinstva, kuvanje za sebe i druge)? Opisati raspodelu poslova i obaveza po članovima porodice.
 - Ko finansijski održava funkcionisanje domaćinstva? Ko plaća račune?
 - Ko ide u nabavku i ko je finansira? Kako je u svetu?
 - Kako je kod drugih? Koji su to mladi ljudi koji žive u Beogradu sami?
 - Da li su u Vašem društvu ljudi sličnog mišljenja kada su ove teme u pitanju?
 - Kakvo je iskustvo vršnjaka?
 - Ukoliko je neko od dece otišao iz stana kako se koristi njegov/njen prostor?
 - Gde biste se Vi selili? Da li Vam je bitna lokacija? Kako doživljavate svoj kraj?
6. Da li mislite da na neki način posebno doprinosite domaćinstvu?
- Da li se Vaša lična uloga u domaćinstvu menjala u zavisnosti od toga da li ste bili student/studentkinja, zaposleni i silčno? Na koji način se razlikuje ili ne razlikuje dinamika porodice u odnosu na situaciju kada ste bili mlađi?

- Šta mislite da Vaši roditelji od Vas očekuju? Šta Vi očekujete od njih?

7. Šta su prednosti, a šta mane života sa porodicom?

- Da li planirate da se u nekom momentu odete iz porodičnog doma?
- Da li mislite da ćete na neki način i kad se to desi biti zavisni od porodice porekla ili ona od Vas? Kako?
- Da li mislite da ste spremni za samostalan život? Zbog čega?
- Da li se nečega ustručavate pred roditeljima ili braćom/sestrama?
- U kojim aspektima života biste se možda drugačije ponašali da živite sami/sa cimerima/partnerom ili partnerkom?

8. Čime se bavite?

- Da li ste zadovoljni svojom platom? Šta mislite koliko je potrebno za „normalan“ život u Srbiji?
- Da li mislite da je Vaša plata dovoljna za „normalan“ život u Srbiji/Beogradu?
- Kako misite da bi povišica uticala na Vaš život?
- Da li Vaši roditelji imaju dobre plate/penzije?

9. Koji su Vaši ciljevi u budućnosti?

- Kako preferirate da trošite svoju platu?
- Da li imate ušteđevinu i kakvi su Vam planovi vezani za nju?
- Da li Vaši roditelji znaju za Vaše planove? Koliko Vam je važno njihovo mišljenje i podrška?
- Da li mislite da biste morali da se selite dalje od svoje trenutne lokacije ukoliko biste živeli samo od svojih primanja?

10. Korona

- Teško je ne osvrnuti se i na ovu situaciju, epidemiju korona virusa. Šta biste rekli o njoj?
- Da li Vam je drago što ste u ovoj situaciji sa svojim najbližima ili Vas to plaši?

- Da li Vam je teško ukoliko ste u karantinu da budete danonoćno upućeni jedni na druge?
- Da li su Vam roditelji važna emotivna podrška tokom ovog perioda? Ili Vi njima?

Upitnik (roditelji)

1. Nešto o sebi.
 - ime i prezime (u radu inicijali ili godine, pol/rod); godište; stručna sprema; zanimanje; prebivalište (opština i kuća/stan)
 - Kako doživljavate sebe? Da li možete da mi predstavite svoj život do sada po periodima?
 - Šta je karakterisalo ove periode? Da li možete da na neki način omeđite i detaljnije opišete? Čime su počinjali i završavali se (to mogu biti lični okidači i prekretnice ili društveni stupnjevi)?
 - U kojoj fazi se sada nalazite i šta mislite da sledi posle nje?

2. Šta znači biti mlad, a šta biti odrastao?
 - Šta ste bili pre nego što ste bili mladi?
 - Kada su ljudi mladi i kada mladost prestaje? (šta znači biti odrastao?) Koje osobine, dešavanja koja određuju mladost i zrelost?
 - Šta mislite kako je to biti mlad u svetu u odnosu na Srbiju? Da li se Vaša mladost razlikuje od mladosti drugih ljudi u Evropi i svetu?
 - Kako se mladi predstavljaju u popularnoj kulturi? Da li se poistovećujete sa nekom pesmom, likom iz serije, filma?

- ❖ Šta znači biti roditelj?
 - Kada mislite da je pravo vreme da se postane roditelj?
 - Čega ste se odrekli i šta ste dobili zarad ove uloge?

- Da li mislite da ljudi imaju decu iz određenih razloga? Da li očekuju nešto zauzvat? Ako da, šta?
3. Recite mi nešto porodici u kojoj živite.
- Recite mi nešto o svojoj deci. Kako ste se odlučili da dobijete decu?
 - Da li mislite da se Vaše odrastanje razlikovalo od odrastanja Vaše dece? Kako?
 - Kako se Vaš odnos sa Vašim roditeljima razlikovao od odnosa Vas i Vaše dece?
4. Recite mi više o odnosima u Vašoj porodici?
- Da li ste vezani za svoju porodicu?
 - Kako provodite vreme zajedno?
 - Na koji način provodite vreme sa daljim rođacima i sa roditeljima, braćom, sestrama?
 - Na koji način provodite vreme sa decom i da li se to razlikuje od načina na koji su Vaši roditelji provodili vreme sa Vama?
 - (Ako misle da su deca prezaštićena videti u kojim aspektima)
 - Da li mislite da je naše društvo okrenuto detetu bez obzira na godine starosti?
 - Da li Vam mislite da je Vašoj deci važno Vaše mišljenje? Da li Vas konsultuju kada su u pitanju manje ili veće životne situacije?
 - Da li je Vama važno njihovo mišljenje kada su Vaši izbori u pitanju?
5. Kako izgleda Vaše domaćinstvo?
- Da li mislite da je prostor u kojem živite dovoljno veliki za broj ljudi koji ga deli? Da li mislite da veličina prostora utiče na odnose? Da li bi bilo lakše/teže da je stan veći/manji?
 - Ko obavlja kućne poslove (pranje veša, peglanje, čišćenje domaćinstva, kuvanje za sebe i druge)? Opisati raspodelu poslova i obaveza po članovima porodice.
 - Ko finansijski održava funkcionisanje domaćinstva? Ko plaća račune?
 - Ko ide u nabavku i ko je finansira? Kako je u svetu?
 - (Primeri iz svakodnevnog života)
 - Kako je kod drugih? Koji su to mladi ljudi koji žive u Beogradu sami?

- Da li su u Vašem društvu ljudi sličnog mišljenja kada su ove teme u pitanju?
 - Kakvo je iskustvo drugih roditeljima sa kojima se družite?
 - Da li mislite da je Vaše dete spremno za samostalni život? Šta mislite, kada će se preseliti?
 - Ukoliko je neko od dece otišao iz stana kako se koristi njegov/njen prostor?
6. Da li mislite da na neki način posebno doprinosite domaćinstvu?
- Kakav je doprinos Vaše dece domaćinstvu i da li se menjao kako su stasavali?
 - Šta očekujete od svoje dece i šta mislite da oni očekuju od Vas kada je zajednički život u pitanju?
 - Šta očekujete od svoje dece u okviru domaćinstva? Šta oni očekuju od Vas?
7. Šta su prednosti, a šta mane života sa porodicom?
- Da li biste rekli da se nečega ustručavate pred decom? U kojim aspektima života biste se možda drugačije ponašali da živite sami?
 - Na koji način se razlikuje ili ne razlikuje dinamika porodice u odnosu na Vašu mladost sa Vašim roditeljima?
 - Da li se radujete odlasku dece iz porodičnog doma ili Vas ta pomisao rastužuje?
 - Da li mislite da ćete na neki način i kad se to desi biti zavisni jedni od drugih? Kako?
8. Čime se bavite?
- Da li ste zadovoljni svojom platom/penzijom? Šta mislite koliko je potrebno za „normalan“ život u Srbiji?
 - Da li mislite da je Vaša plata/penzija dovoljna za „normalan“ život u Srbiji/Beogradu?
 - Kako misite da bi povišica uticala na Vaš život?
 - Da li mislite da Vaša deca imaju dobre plate?
9. Koji su Vaši ciljevi u budućnosti?
- Kako preferirate da trošite svoju platu/penziju? Šta će se promeniti kad se deca osamostale?

- Da li imate ušteđevinu i kakvi su Vam planovi vezani za nju?
- Da li Vaša deca znaju za Vaše planove? Koliko Vam je važno njihovo mišljenje i podrška?

10. Korona

- Teško je ne osvrnuti se i na ovu situaciju, epidemiju korona virusa. Šta biste rekli o njoj?
- Da li Vam je drago što ste u ovoj situaciji sa svojim najbližima ili Vas to plaši?
- Da li Vam je teško ukoliko ste u karantinu da budete danonoćno upućeni jedni na druge?
- Da li su Vam deca važna emotivna podrška tokom ovog perioda? Ili Vi njima?

Prilog 2

Proporcionalni prikaz mladih koji žive sa svojim roditeljima u Evropi (Galland 2003, 180)

TABLE IV. – *Proportion of young people in Europe living with their parents*

Age	B	DK	D	EL	E	F	IRL	I	L	NL	A	P	FIN	UK	EU14
18-21	95	73	91	88	98	86	95	96	90	83	85	93	72	79	90
22-25	68	15	51	67	89	53	74	88	64	38	52	82	21	43	63
26-29	26	5	21	47	59	18	34	63	31	10	34	53	7	15	32
All	61	30	51	67	83	51	71	83	57	39	54	78	32	42	60

Source: Eurostat, European Community Households Panel, 3rd wave (1996).

Reference: Chambaz (2000).

Note: Belgium (B), Denmark (DK), Germany (D), Greece (EL), Spain (E), France (F), Ireland (IRL), Italy (I), Luxembourg (L), the Netherlands (NL), Austria (A), Portugal (P), Finland (FIN), the United Kingdom (UK), the 14 member states of the European Union (EU14).

Prilog 3

Nacionalna strategija za mlade za period od 2015. do 2025. godine (Службени гласник 2015)

Национална стратегија за младе за период од 2015. до 2025. године: 22/2015-45

Претрага по приказаном тексту

Специфични проблем:
Непостојање услова за осамостаљивање младих (студената, запослених и незапослених младих, младих породица) услед лошег економског положаја и неразвијене стамбене политике за младе.

Специфични циљ 4:
Унапређене мере за становање и осамостаљивање младих

Носиоци реализације:
министарство надлежно за младе, министарство надлежно за стамбене послове

Очекивани резултати и планиране активности реализације:
Унапређене мере за решавање стамбеног питања младих.

- Развити субвенционисане мере за становање младих (ниске пореске стопе, субвенционисани кредити);
- подстаћи изградњу непрофитних станова за младе;
- подржати субвенционисане мере за решавање стамбеног питања младих парова и родитеља, уз посебне мере за младе самохране мајке.

Унапређене мере за привремено становање младих.

- Развити мере подршке становању младих жена и мушкараца ван образовног система;
- унапредити критеријуме за унапређење услова у ученичким и студентским домовима;
- проширити капацитете ученичких и студентских домова;
- обезбедити субвенционисано становање за студенте који живе ван студентских домова.

Prilog 4

Obeležja generacija (McCrandle and Wolfinger 2009, 18-19)

18 | The ABC of XYZ

Table 1.2 | Labels across the generations

Builders	Boomers	Gen X	Gen Y	Gen Z
The lucky generation	The baby boomers	The options generation	The millennials	Zeds (Australian English)
The veterans	Generation Jones (cusp generation)	Post-boomers	Net generation	Zees (American English)
Pre-boomers	The stress generation	Baby busters	Dot.com generation	Also, the millennials
The greatest generation	The sandwich generation	Slackers	Echo boomers	The new millennials
The silent generation (Those who were too young or too old to fight in WWI or WWII)	The new generation	Whiners	iGeneration	Also, iGeneration
The frugal generation	The me generation	MTV generation	Google generation	Also, the Internet generation
The pre-war generation	The love generation	The twenty/thirty-somethings	MySpace generation	Also, the C generation
The Depression generation	The lost generation	The backend boomers	Mypod generation	Also, the code generation
The beat generation	War babies	The doom generation	Nintendo Generation	Also, the content generation
The GI generation	Leading-edge boomers	X-er	The cynical generation	The neo-Disney generation
The seniors	Trailing-edge boomers	The generation after	The connected generation	Generation vista

Builders	Boomers	Gen X	Gen Y	Gen Z
The war generation	The beatniks	The gap generation	The digital natives	The futuristic generation
Hero generation	The hippies	The generation covered in the stench of hopelessness	Click 'n go kids	The corporations generation
The booster generation	The worst generation ever	Boomerang generation	Generation whY	New silent generation
The conservatives	Now generation	Generation 2000	Generation C	The gamers generation
The golden oldies	TV generation	Generation X men/women	The content generation	Homeland generation
	Spock generation	Also, Generation Jones (cusp generation)	The celebrity generation	The up-ageing generation
	Vietnam generation	The latchkey kids	The code generation	Generation wherefore?
	Disco generation	The 13th generation (America only)	The apathetic generation	Generation comic book movies
	The breakthrough generation	Tweeners	Ygen	Generation Leopard
	Generation gap	The Pepsi generation	Gyen	The aluminium generation
			The houseless generation	The green paper generation

Biografija

Katarina M. Mitrović, MA, je istraživač – saradnik pri Institutu za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Rođena je 1991. godine u Beogradu. Osnovnu školu „Dositej Obradović“ završila je kao učenica generacije, nakon čega je upisala i uspešno završila Treću beogradsku gimnaziju. Na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu završila je osnovne (2015) i master (2016) studije, a potom upisala i doktorske studije. Učestvovala je u programima studentske razmene, obogativši svoje akademsko iskustvo školovanjem u Sjedinjenim Američkim Državama (Univerzitet u Vajomingu, Larami 2014-2015) i Grčkoj (Panteion univerzitet za društvene i političke nauke, Atina 2019). Dobitnica je nagrade „Borivoje Drobnyaković“ Etnografskog muzeja u Beogradu za master rad pod nazivom „Međunarodna razmena studenata kao antropološki problem: studija slučaja studentskih migracija na relaciji Srbija-Severna Amerika“ (2017). Katarina M. Mitrović bila je korisnica stipendija Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, Fonda za mlade talente Republike Srbije, Global UGRAD programa Vlade Sjedinjenih Američkih Država i Erasmus + programa Evropske unije. Angažovana na istraživačkim projektima Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja „Identitetske politike Evropske Unije: Prilagođavanje i primena u Republici Srbiji“ (177017) i „Antropološko proučavanje Srbije – od kulturnog nasleđa do modernog društva“ (177035). Učestvovala je na međunarodnim projektima *Shared Cities: Creative Momentum* (2017) i *The Western Balkans as “double transit” room: Solidarities, boundary drawings and boundary transgressions between migrants and local inhabitants on their way to the EU* (2020). Pored redovnog učešća na naučnim skupovima, autorka je više naučnih radova u relevantnim publikacijama.

Izjava o autorstvu

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора _____ Катарина Митровић

Број индекса _____ 8E16-3

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Феномен „продужене младости“ у Београду: етнолошко-антрополошка анализа

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 20.4.2021.

K Mitrović

Izjava o istovetnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Катарина Митровић

Број индекса 8Е16-3

Студијски програм Докторске студије етнологије и антропологије

Наслов рада Феномен „продужене младости“ у Београду: етнологско-антрополошка анализа

Ментор проф. др Александар Бошковић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 20.4.2021.

K Mitrović

Izjava o korišćenju

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Феномен „продужене младости“ у Београду: етнолошко-антрополошка анализа

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 20. 4. 2021.

Ж. Митровић

1. **Ауторство.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољава се умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.